

УНИВЕРЗИТЕТУ НОВОМ САДУ
ПОЉОПРИВРЕДНИ ФАКУЛТЕТ

ЕКОНОМИКА ПОЛЈОПРИВРЕДЕ

ЕКОНОМИКА ПОЛЈОПРИВРЕДЕ

Prof. dr Katarina Đurić
Prof. dr Zoran Njegovan

Prof. dr Katarina Đurić

UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET

Prof. dr Katarina Đurić

Prof. dr Zoran Njegovan

EKONOMIKA POLJOPRIVREDE

Novi Sad, 2016.

EDICIJA OSNOVNI UDŽBENIK

Osnivač i izdavač edicije

Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
Trg Dositeja Obradovića 8, 21000 Novi Sad

Godina osnivanja

1954

Glavni i odgovorni urednik edicije

Dr Nedeljko Tica, *redovni profesor*

Dekan Poljoprivrednog fakulteta

Članovi komisije za izdavačku delatnost

Dr Ljiljana Nešić, *vanredni profesor – predsednik*

Dr Branislav Vlahović, *redovni profesor – član*

Dr Milica Rajić, *redovni profesor – član*

Dr Nada Plavša, *vanredni profesor – član*

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice Srpske, Novi Sad

Broj....

Tiraž: 20. – Bibliografija

ISBN 978-86-7520-384-1

Autori

Dr Katarina Đurić, *vanredni profesor*

Dr Zoran Njegovan, *redovni profesor*

Glavni i odgovorni urednik

Dr Nedeljko Tica, *redovni profesor*

Dekan Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu

Urednik

Dr Vladislav Zekić, *vanredni profesor*

**Direktor Departmana za ekonomiku poljoprivrede
i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu**

Recenzenti

Dr Radovan Pejanović, *redovni profesor*

Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Dr Stanislav Zekić, *vanredni profesor*

Ekonomski fakultet, Novi Sad

Izdavač

Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Zabranjeno preštampanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač.

Štampanje odobrio: Komisija za izdavačku delatnost,

Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Tiraž: 20

Mesto i godina štampanja: Novi Sad, 2016.

PREDGOVOR

Knjiga “Ekonomika poljoprivrede” pisana je za studente Agroekonomskog studijskog programa Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Njen sadržaj je koncipiran u skladu sa nastavnim planom i programom istoimenog obaveznog predmeta na drugoj godini osnovnih akademskih studija. Takođe, knjiga može korisno poslužiti i studentima drugih fakulteta za izučavanje problematike koju pokriva iz oblasti ekonomike poljoprivrede.

Knjiga obuhvata deset poglavlja: (1) Definisanje poljoprivrede, (2) Poljoprivreda i privredni razvoj, (3) Proizvodnja hrane u svetu, (4) Konstelacija agrarnih faktora u Republici Srbiji, (5) Konkurentnost poljoprivrede, (6) Osnovi ekonomske politike, (7) Agrarna politika u Republici Srbiji, (8) Zajednička agrarna politika Evropske unije, (9) Liberalizacija trgovine agrarnim proizvodima i (10) Ruralni razvoj. Na kraju svakog poglavlja data su pitanja za proveru znanja, kao i pregled referentne literature.

Knjiga je osmišljena i pisana tako da studentima obezbedi osnovna znanja u odabranim oblastima, kao i da ih podstakne na dalja istraživanja pojedinih segmenata ekonomike agrara.

Autori posebnu zahvalnost iskazuju recenzentima, prof. dr Radovanu Pejanoviću i prof. dr Stanislavu Zekiću, na kritičkom pregledu i sugestijama koje su doprinele poboljšanju ove knjige.

Iskreno se nadamo da će ova knjiga omogućiti studentima uspešnije sticanje potrebnih znanja iz oblasti Ekonomike poljoprivrede.

A u t o r i

SADRŽAJ

1. DEFINISANJE POLJOPRIVREDE	1
1.1. Pojam poljoprivrede	1
1.2. Specifičnosti poljoprivrede	6
1.3. Metode i tehnike u proučavanju ekonomike poljoprivrede	12
Pitanja za proveru znanja	15
Literatura	16
2. POLJOPRIVREDA I PRIVREDNI RAZVOJ	17
2.1. Tokovi privrednog razvoja i istorijski značaj poljoprivrede	17
2.2. Mesto poljoprivrede u privrednom razvoju	18
2.3. Faktori razvoja agrara	24
2.3.1. Stanovništvo kao faktor razvoja agrara	26
2.3.2. Prirodni uslovi i resursi kao faktor razvoja agrara	26
2.3.3. Proizvodna sredstva i infrastruktura	27
2.3.4. Tehnološke promene	28
2.3.5. Organizacija i preduzetništvo	29
2.3.6. Informacije i znanje	30
2.3.7. Uloga kapitala kao faktora razvoja agrara	30
2.4. Indikatori doprinosa agrara ukupnom privrednom razvoju	31
2.4.1. Doprinosi proizvodnji ili produkt kontribucija	34
2.4.2. Doprinosi faktora ili faktor kontribucija	35
2.4.3. Tržišni doprinos ili market kontribucija	37
2.4.4. Izvozni doprinos ili eksportna kontribucija	37
2.5. Problemi pri korišćenju pokazatelja	38
2.5.1. Priroda pokazatelja	38
2.5.2. Pokazatelji nivoa i stope privrednog rasta	39
2.5.3. Pokazatelji u međunarodnim poređenjima	40
2.5.4. Nominalni i realni vrednosni pokazatelji	40
Pitanja za proveru znanja	41
Literatura	42
3. PROIZVODNJA HRANE U SVETU	43
3.1. Demografski trendovi, bilansi ponude hrane i ishrana u zemljama u razvoju	43
3.2. Savremeni razvoj agrara	44
3.3. Značaj ostvarenog pritiska na nivo degradacije resursa	46
3.4. Perspektive razvoja agregatne ponude i tražnje agrarnih proizvoda	47
3.4.1. Biljna proizvodnja	47
3.4.1.1. Svetska proizvodnja i potrošnja žita	47
3.4.1.2. Projekcije svetske proizvodnje osnovnih vrsta žita	49
3.4.1.3. Projekcije svetske proizvodnje uljarica i korenasto-krtolastih useva	50
3.4.1.4. Projekcije proizvodnje tradicionalnih izvoznih proizvoda u zemljama u razvoju	51

3.4.2. Stočarstvo	51
3.4.2.1. Svetska potrošnja pojedinih vrsta mesa	52
3.4.2.2. Projekcije proizvodnje mesa u svetu	53
3.4.2.3. Uticaj stočarstva na životnu sredinu i zdravlje ljudi	54
3.4.2.4. Obećanja i rizici biotehnologije u stočarstvu i Indijska bela revolucija	55
3.4.3. Svetsko ribarstvo	56
3.4.3.1. Proizvodnja i potrošnja ribe u svetu – stanje i projekcije	56
3.5. Svetski agrar i zaštita životne sredine	57
3.6. Zemljište kao faktor razvoja svetske poljoprivrede	58
3.7. Navodnjavanje i vodni resursi kao faktor razvoja svetske poljoprivrede	60
3.8. Mogućnosti za povećanje prinosa i proizvodnje na globalnom nivou	62
3.8.1. Upotreba mineralnih đubriva i biotehnologija kao faktori unapređenja svetske poljoprivrede	64
3.8.2. Održivi razvoj poljoprivrede i integralno upravljanje pesticidima	66
3.9. Organska poljoprivreda	67
3.10. Potrebe za novom Zelenom revolucijom	68
Pitanja za proveru znanja	70
Literatura	71
4. KONSTELACIJA AGRARNIH FAKTORA U REPUBLICI SRBIJI – STANJE, PROBLEMI, TENDENCIJE	73
4.1. Osnovni proizvodni faktori	73
4.2. Stanovništvo i radna snaga u poljoprivredi	73
4.3. Poljoprivredno zemljište	77
4.4. Primena vode u poljoprivredi	79
4.5. Tehnološka razvijenost agrara	80
4.5.1. Faktori od kojih zavisi efikasnost tehničko-tehnoloških inovacija	80
4.5.2. Tehnološki razvoj u Srbiji – dosadašnje tendencije	81
4.5.3. Pravci naučno-tehnološkog razvoja	82
4.5.4. Tehnološka politika u Srbiji	83
4.6. Nauka i istraživanja	84
4.7. Razvoj i primena biotehnoloških postupaka i alternativnih proizvodnji .	86
4.8. Mehanizovanost poljoprivrede	88
4.9. Politika hemizacije agroprivrede	91
4.10. Poljoprivredna savetodavna služba	92
4.11. Subjekti, organizovanost i socioekonomski odnosi u poljoprivredi	97
4.12. Ograničenja i osnovne tendencije u razvoju poljoprivredne proizvodnje	99
Pitanja za proveru znanja	101
Literatura	102

5. KONKURENTNOST SRPSKOG AGRARA	105
5.1. Savremeni pristup konkurentnosti	105
5.2. Konkurentnost poljoprivrede	107
5.3. Konkurentnost agrara Srbije	108
5.4. Uloga države u povećanju konkurentnosti	113
5.5. Ocena konkurentnosti poljoprivrede u Srbiji	114
Pitanja za proveru znanja	117
Literatura	118
6. OSNOVI EKONOMSKE POLITIKE U AGRARU	119
6.1. Suština i pojam ekonomske politike u agraru	121
6.2. Ciljevi ekonomske politike u oblasti agrara	125
6.3. Instrumenti i mere ekonomske politike	126
Pitanja za proveru znanja	128
Literatura	129
7. AGRARNA POLITIKA U REPUBLICI SRBIJI	131
7.1. Osnovna ograničenja	131
7.1.1. Ograničenja pogrešno koncipiranje strategije	132
7.1.2. Ograničenja makroekonomske politike	133
7.1.3. Ograničenja neadekvatne agrarne politike	134
7.1.4. Ograničenja neadekvatnih institucija	134
7.2. Osnovne mere agrarne politike	135
7.2.1. Mere zemljišne politike	135
7.2.1.1. Mere za regulisanje posedovnih odnosa	136
7.2.1.2. Mere poboljšanja kvaliteta zemljišta	141
7.2.1.3. Mere zaštite zemljišta	142
7.2.2. Ekonomske mere agrarne politike	143
7.2.2.1. Oporezivanje u poljoprivredi	143
7.2.2.2. Politika cena agrarnih proizvoda	147
7.2.2.3. Investiciona i kreditna politika u agraru	151
7.2.2.4. Politika spoljnotrovinjske razmene	153
7.2.2.5. Planiranje u agroprivredi	154
Pitanja za proveru znanja	157
Literatura	158
8. ZAJEDNIČKA AGRARNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE (CAP)	161
8.1. Početni ciljevi i principi CAP	161
8.2. Razvoj CAP u periodu posle 1962. godine	164
8.3. Razvoj CAP u periodu 1973-1983. godine	166
8.4. Period u razvoju CAP između 1983-1991. godine	168
8.5. Mekšerijeva reforma	172
8.6. Agenda 2000	173
8.7. Politika EU za 21. vek – CARPE	176
8.8. Reforma CAP iz 2003. godine	177
8.9. Tranzicija i evropske integracije	180

8.10.	Razvoj CAP u periodu od 2014. do 2020. godine	181
	Pitanja za proveru znanja	183
	Literatura	184
9.	LIBERALIZACIJA TRGOVINE AGRARNIM PROIZVODIMA	187
9.1.	Nužnost uspostavljanja liberalizacije svetske trgovine	187
9.2.	Urugvajaska runda trgovinskih pregovora	188
9.3.	Svetska trgovinska organizacija	189
9.4.	Mere trgovinske politike	190
9.5.	Odlučivanje i postupak pristupanja Svetskoj trgovinskoj organizaciji	191
9.6.	Republika Srbija i Svetska trgovinska organizacija	193
9.7.	Runda pregovora o liberalizaciji trgovine iz Dohe	195
9.8.	Liberalizacija trgovine agrarnim proizvodima posle runde iz Dohe	197
	Pitanja za proveru znanja	200
	Literatura	201
10.	RURALNI RAZVOJ	203
10.1.	Odnos selo – grad i ruralno urabani konflikt	203
10.2.	Poimanje sela i seljaštva	204
10.3.	Pojam i značaj ruralnog razvoja	206
10.4.	Dosadašnja iskustva o ruralnom razvoju	207
10.5.	Ruralni razvoj i smanjenje siromaštva	209
10.6.	Definisanje nivoa ruralnosti	211
10.7.	Utvrđivanje ruralnih područja primenom metodologije OECD i EU	213
10.8.	Definisanje i upotreba indikatora	215
10.9.	Pregled ruralnih indikatora	216
10.10.	Osnovni principi politike ruralnog razvoja	219
10.11.	Polazišta za formulisanje strategije ruralnog razvoja	220
10.12.	Koncipiranje politike ruralnog razvoja	221
10.13.	Područja intervencije ruralne politike	223
10.14.	Geneza koncepta ruralnog razvoja u Republici Srbiji	225
10.15.	Regionalizacija kao osnova za ruralni razvoj	226
10.16.	Strateško akciono planiranje na lokalnom nivou	226
	Pitanja za proveru znanja	230
	Literatura	231

1. DEFINISANJE POLJOPRIVREDE

1.1. Pojam i predmet

Poljoprivreda je najstarija, a po pojedinim pokazateljima, kao što je broj stanovnika koji se u svetu njom bavi, i najrasprostranjenija oblast proizvodnje. Prvobitno, ona se razvila kao nastavak sakupljačkih delatnosti, lova, ribolova i nomadskog stočarenja. Prelaskom na uzgajanje biljaka i domestikacijom životinja, ona je kao naturalna i pre svega autarkičnog karaktera¹, predstavljala delatnost proizvodnje i kućne prerade biljaka i životinja za potrebe ishrane i odevanja članova domaćinstva, odnosno, zajednice². Razvojem drugih privrednih delatnosti, pre svega trgovine, zanatstva i saobraćaja, poljoprivredna proizvodnja postaje prvo sitno-robna, proizvodnja pretežno za sopstvene potrebe, pri čemu se eventualno ostvareni viškovi poljoprivrednih proizvoda iznose na tržište. Osim toga, ova događanja su uticala da u poljoprivredi dodje do specijalizacije sve do monokulturne proizvodnje³. Ona se odvijala na regionalnim – geografskim osnovama ali i na osnovu obima raspoloživih faktora proizvodnje. Može se reći da je poljoprivreda prethodila drugim delatnostima a one su se na nju nadovezivale logički i istorijski.

Pored proizvoda koji se koriste u ishrani stanovništva, poljoprivreda danas zadovoljava i druge čovekove potrebe - proizvodnja za potrebe medicine, farmaceutike, tekstilne industrije, industrije kože i obuće, a u novije vreme poljoprivredni proizvodi se sve više koriste u energetici kao alternativni izvori energije, u gradjevinarstvu, i sl. Pojedini segmenti nastali iz poljoprivrede svrstavaju se u *hi-tec* sektore, odnosno, vodeće tehnološke sektore (biotehnologija, farmaceutika, bio-medicina, i sl.).

Pod uticajem tehnološkog razvoja dolazi do relativnog slabljenja značaja prirodnih uslova i resursa i jačanja značaja permanentnog tehnološkog unapredjenja poljoprivrede. To nedvosmisleno ističe relativni značaj tehničkog progressa koji se u proizvodnoj funkciji⁴ poljoprivrede dugo tretirao kao rezidual. Na osnovu efekata tehnološkog razvoja, dolazi do značajnih promena u obimu ostvarene proizvodnje, kvalitetu primarnih proizvoda, njihovoj raznovrsnosti, nameni, i tsl. Medjutim, ovaj razvoj prate i odgovarajući negativni efekti koji

¹ Autarkija ili obezbeđenje samodovoljnosti proizvodno-potrošačke jedinice. Pritom, termin samodovoljnost izražava procenat pokrivenosti tražnje ostvarenom proizvodnjom poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

² Porodica i/ili porodična zadruga, kada se posmatra kao jedinica potrošnje naziva se *domaćinstvom* a kada se posmatra kao proizvodna jedinica, naziva se *gazdinstvom*.

³ Prvo su se razvijali proizvođači u poljoprivrednim granama kao npr. voćari, vinogradari, ratari, povrtari, i sl., zatim u okviru pojedinih grupa proizvoda proizvođači, koštičavog voća, jagodastog voća, lekovitog bilja, itd. ili čak pojedinih proizvoda, jabuka, groždja, krompira, rena, itd. Medjutim, podela rada se odvijala i u smeru izdvajanja pojedinih radnih zahvata, odnosno, vrste posla kako u vezi sa poljoprivrednom proizvodnjom tako i u vezi sa ukupnom agrarnom privredom.

⁴ Proizvodna funkcija opisuje veze između maksimalne količine proizvoda koji se ostvari i utroška faktora proizvodnje. Ona predstavlja analitički izraz tehnološke osnove proizvodnog procesa koji pretpostavlja da su problemi tehnološke optimizacije rešeni. Ekonomska teorija ovoj funkciji nameće izvesna ograničenja a to je pre svega, da granični proizvod pojedinih faktora bude nenegativan, odnosno, povećano korišćenje pojedinih faktora ne sme umanjiti proizvod. Ona mora da odražava i zakon o opadajućim prinosisima, kao i postojanje konačne granice proizvoda kada se jedan faktor uveća beskonačno uz date utroške ostalih faktora. Ona ima i svoju matematičku interpretaciju. (v. šire: Ekonomski leksikon (1975) Savremena administracija, Beograd, str. 1063).

pre svega, vrše pritisak na životnu sredinu (erozija, zagađenje ili polucija, narušavanje biodiverziteta, i sl.).

Prilikom definisanja, prvo treba poći od značenja termina poljoprivreda. On, sam po sebi, podrazumeva proizvodnju biljnih kultura. Otuda se u samom početku, umesto termina poljoprivreda, koristio termin zemljoradnja ili agrokultura, što je u suštini značilo poljoprivreda. Međutim, nešto kasnije se pod pojmom poljoprivreda podrazumevalo još stočarstvo i domaća prerada primarnih poljoprivrednih proizvoda, odnosno, prerada koja se obavljala na samom gazdinstvu. O tome veliki broj autora u mnogim zemljama pa i našoj, ima različito mišljenje pa otuda i različite definicije poljoprivrede. No, ne navodeći svo bogatstvo ponudjenih definicija, treba istaći da su oni pokušavali da poljoprivredu uglavnom definišu sa pozicija dostignutog nivoa privrednog, odnosno, razvoja same delatnosti u datom istorijskom trenutku. U tom smislu, uočavaju se i osnovne razlike ovih definicija kada se one posmatraju u dužem istorijskom periodu⁵. Tako se, polazeći od dostignutog nivoa privredne razvijenosti i dominirajućeg materijalnog koncepta kao metodološke osnove za utvrđivanje efekata u proizvodnji, u našoj literaturi poljoprivreda najčešće definisala kao grana proizvodnje sirovih produkata u kojoj se ekonomski proces proizvodnje obavlja kao prirodni proces (Božić, Lj. 1960). Takodje, poljoprivreda se definiše i kao privredna oblast koja obuhvata proizvodnju bilja i stoke u cilju posrednog i neposrednog podmirjenja potreba ljudi, uključiv i doradu i preradu biljnih i stočarskih proizvoda ukoliko se obavlja na samom gazdinstvu (Milosavljević, B. 1959). Imajući u vidu doskora važeći koncept klasifikacije privrednih delatnosti i njihovog statističkog obuhvatanja (podela na oblasti, grane, grupe, podgrupe), čini se da je druga definicija znatno pogodnija za uslove u kojima je naša agrarna privreda funkcionisala. Međutim, u današnjim uslovima izgradjenijih robnonovčanih odnosa koji su prisutni u svetu, dakle, u tržišnoj privredi, primenjuje se tzv. *širi koncept* u obračunu makroagregata, između ostalog i u poljoprivredi. On u definiciju poljoprivrede kao privredne oblasti uključuje svakako i delatnost pružanja usluga. Na takvu orijentaciju ukazuje i najnovija klasifikacija delatnosti koja se zasniva na međunarodnoj standardnoj klasifikaciji delatnosti UN (ISIC, revizija 3). Sa aspekta ove klasifikacije delatnosti⁶ koja je važeća i u našoj privredi, poljoprivreda se nalazi razvrstana kao:

sektor A - Poljoprivreda, lov i šumarstvo;

podsektor AA - Poljoprivreda,

oblast 01 - Poljoprivreda, lov i odgovarajuće uslužne aktivnosti; i to na primer.:

- grana (011) - Gajenje useva i zasada, povrtarstvo i hortikultura;

⁵ U okvirima bivših jugoslovenskih republika, danas separatnim državama, u "starijoj" literaturi, po uzoru na teoretičare razvijenih zemalja Zapadne Evrope, poznati su radovi Ive Maglušina, Eugena Pilipovića i Milana Ivšića. U njihovim radovima je uglavnom zastupano shvatanje o poljoprivredi i agrarnoj politici kao delu ukupne privrede, odnosno, ekonomske politike zemlje. U novije vreme, suština definisanja pojma poljoprivrede se može pratiti, pre svega, u radovima marksističkih a zatim i tzv. *tržišnih teoretičara*, videti šire u radovima: Dr Mijo Mirković (1940) *Agrarna politika*, Izdavačko-prosvetna zadruga S.O.J., Beograd; inž. Brana Milosavljević (1959) *Ekonomika politika u poljoprivredi*, zbornik, Beograd; Lj. Božić (1960) *Agrarna politika*, Veselin Masleša, Sarajevo; Prof. dr Mihailo Vučković (1967/71) *Ekonomika poljoprivrede*, Ekonomski fakultet, Beograd; Prof. dr Vladimir Stipetić (1969) *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator Zagreb; Kolektiv autora, redaktor prof. dr Petar Marković (1980) *Ekonomika poljoprivrede*, Kulturni centar, Gornji Milanovac; Prof. dr Mihailo Radić (1984) *Agrarna politika SFRJ - socijalizam i poljoprivreda*, Privredni pregled; Svetolik Popović (1979) *Aktuelna pitanja agrarne politike na području SR Srbije bez pokrajina*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd; Dr Zoran Njegovan (1992) *Makroekonomski aspekti tehnološkog razvoja poljoprivrede*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd; Prof. dr Zorka Zakić (1996) *Agrarna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Beograd.

⁶ Savezni zavod za statistiku (1997) *Klasifikacija delatnosti*, metodološki materijal 380, posebno izdanje, YU ISSN 0513-6547, Beograd.

- grupa (0111) - Gajenje žita i drugih useva i zasada;
- podgrupa (01110) - Gajenje žita; tvrda i meka pšenica, raž, suražica, krupnik, proso, heljda, ječam, ovas, kukuruz, pirinač i dr.

I dok se s jedne strane vrše pokušaji definisanja poljoprivrede, s druge strane je evidentno svojevršno nerazumevanje kako u odnosu na pojam, odnosno značenje termina poljoprivreda, tako i u odnosu na sadržinu tj. ono šta sam termin uključuje. Ovo "nerazumevanje" ili čak "određena inercija" u razmišljanju kod mnogih naučnika i stručnjaka čini da se u našoj praksi prilikom kreiranja raznih dokumenata, pa između ostalog strategija i politika privrednog, odnosno poljoprivrednog razvoja, pod terminom poljoprivreda svesno ili nesvesno obuhvata još prehrambena industrija, a često i prometna faza. Nerazumevanje nastaje i usled suštinske i logičke povezanosti poljoprivrede sa ostalim fazama u reprodukcijom lancu, ali i zbog činjenice da postoji između kompetencija u društvenoj organizaciji u odnosu na ove delatnosti. To ukazuje na pojavu da se naša država već dugi period vremena pretežno bavi problemom kako se često isticalo "organizovanja proizvodnje" umesto kreiranjem stabilnih i stimulativnih privredno-sistemskih uslova u kojima privredni subjekti - preduzeća, zadruge i zemljoradnici treba da posluju i donose svoje proizvodne i ostale poslovne odluke.

Kako poljoprivreda predstavlja privrednu delatnost sa najširoom mogućom primenom, za nas je između ostalog primaran njen ekonomski značaj. No, za razliku od nje, naučne discipline koje se bave sistematizovanim proučavanjem društveno-ekonomskih aspekata poljoprivrede, mogu se smatrati relativno mladim u poredjenju sa vremenskom dimenzijom nastanka i razvoja ove delatnosti. Stoga, i ako se poznati tekstovi o problemima agrarne privrede i agrarnog razvoja javljaju još u 6. veku pre nove ere⁷, nastajanje ekonomike poljoprivrede kao naučne discipline, usledilo je tek u 18. veku⁸. Otuda bi se moglo reći, "ni starije delatnosti ni mlađe nauke!" U vezi sa tim, treba istaći i činjenicu da je i sam termin ekonomija, u antičko vreme, u svom bazičnom značenju, vezivan za poljoprivredu kao dominantnu privrednu delatnost koja se odvijala na porodičnom gazdinstvu. Ovaj termin kao *terminus technicus*, vuče koren iz grčkog jezika od reči *oikos* što znači kuća ili gazdinstvo i *nomos* sa značenjem pravilo, zakon, red⁹. Danas se često pod pojmom ekonomija podrazumeva posebna oblast nauke koja obuhvata ekonomsku teoriju, ekonomsku politiku i pomoćne ekonomske discipline. Međutim, dešava se da pojedini autori pod terminom ekonomija ustvari podrazumevaju političku ekonomiju kao nauku koja se bavi odnosima proizvodnje i prometa između ljudi, odnosno, socijalnih klasa i slojeva kao relevantnim za reprodukciju datog društva. S druge strane, termin ekonomika¹⁰ označava odnose proizvodnje i prometa u okviru i posredstvom kojih ljudi deluju na prirodu

⁷ Poznate su Solonove i Pizistratove reforme u staroj Grčkoj (6 v. pre nove ere), podv. Zakić, Z. (2001) *Agrarna ekonomija*, "CID Ekonomskog fakulteta", Beograd.

⁸ Radovi Fiziokrata (Keneya) koji su proučavali poljoprivrednu proizvodnju i čiji je ekonomski princip glasio: zemlja je jedini izvor svih bogatstava a poljoprivreda je ta koja ih uvećava. U tom smislu je poljoprivreda tretirana kao jedina privredna oblast a poljoprivrednici kao jedina proizvodna klasa. Videti šire u: Šošković, B. (1965) *Razvoj ekonomske misli*, "Rad", Beograd; Njegovan, Z. (2011) *Doprinos pokreta les économistes razvoju agroekonomske misli*, pregledni članak: časopis: Ekonomika poljoprivrede, Naučno društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd; IEP, Beograd; Akademija ekonomskih nauka, Bukurešt (Rumunija), Beograd, str. 169-179.

⁹ Ekonomija ili oikonomija ima kao izvorno značenje: pravila o radu na gazdinstvu. Otuda je još Ksenofon u antičko doba pod ekonomijom podrazumevao veštinu upravljanja gazdinstvom, dok ju je Aristotel definisao kao veštinu pribavljanja dobara potrebnih za život i korisnih za kuću i državu.

¹⁰ Termin ekonomika (Economics) prvi je uveo Alfred Marshall (1842 - 1924), poznato delo *Principi ekonomike* (1890).

proizvedeći, razmenjujući, raspodeljujući i trošeći dobra i usluge u reprodukciji materijalnog bogatstva zemlje. Dakle, za političku ekonomiju se može reći da istražuje kako se proizvodi i reprodukuje društvo, dok se za ekonomiku može reći da istražuje kako se proizvodi i reprodukuje njegovo materijalno bogatstvo. U istom smislu bi se mogla izvršiti i određena diferencijacija pojmova ekonomija poljoprivrede i ekonomika poljoprivrede. Ekonomija poljoprivrede obuhvata ekonomsku teoriju, ekonomsku politiku i pomoćne ekonomske discipline u oblasti poljoprivrede. Ona se bavi odnosima proizvodnje i prometa koji se dešavaju između ljudi, odnosno, socijalnih klasa i slojeva kao relevantnim za poljoprivrednu reprodukciju u datom društvu. S druge strane, ekonomika poljoprivrede se bavi odnosima u okviru i posredstvom kojih ljudi deluju na prirodu proizvedeći, razmenjujući, raspodeljujući i trošeći dobra i usluge u reprodukciji materijalnog bogatstva zemlje.

Suštinski posmatrano, treba istaći da na bogatstvo termina pa otuda i definicija, kontinuirano utiče i tehnološki razvoj koji tokom dugog istorijskog perioda dovodi do podele rada, tako da se vremenom stočarstvo i zanatstvo izdvajaju od zemljoradnje a samim tim naturalna proizvodnja postepeno pretvara u robno-novčanu. Ovo posebno dolazi do izražaja u periodu prodiranja industrijske revolucije¹¹ koja dotiče sve aspekte društvenog i privrednog života ljudi pa i poljoprivredu. Industrijska revolucija je svojim nastajanjem i razvojem dovela do razdvajanja dve sfere ljudskog života, proizvodnje i potrošnje, odnosno, kada se posmatra poljoprivreda, dolazilo je do razdvajanja na gazdinstvo (privrednu jedinicu) i domaćinstvo (potrošačku jedinicu). Ona je umesto samodovoljnih gazdinstava stvorila poredak u kome je po prvi put bila naglašena uloga tržišta i razvijala se proizvodnja radi potrošnje. Dolazi do daljeg izdvajanja pojedinih proizvodnji iz poljoprivrede. Razvijaju se dorada, prerada, pakovanje i skladištenje, odnosno, prehrambena industrija. Specijalizacija postaje osnova za invenciju i implementaciju najrazličitijih dostignuća nauke i tehnologije¹² i to uz veliku koncentraciju kapitala. Investicione odluke se sprovode na osnovu odluka vlasnika kapitala (pojedinaca ili grupa) a ekonomski odnosi preduzeća u agrarnoj privredi se odvijaju uglavnom preko tržišta na bazi kupovine i prodaje. Istovremeno, u socijalističkim zemljama kakva je do skora bila i naša zemlja, ekonomski odnosi su se uređivali putem državnog administriranja. Ovakav oblik državne intervencije, za razliku od politike državne intervencije u privredama razvijenih zemalja, prethodi tržištu i delovanju tržišnih zakona i značajnije deformiše proizvodnu strukturu i smanjuje efikasnost preduzeća. Shodno tome, i u jednim i u drugim okolnostima se javlja čitavo bogatstvo termina koji su povezani sa suštinom ovih procesa i njihovim ispoljavanjem u okviru agrarne privrede¹³. U vezi sa tim, u teoriji i praksi se veoma često koriste termini kao npr. agrokompleks ili agrobiznis. Njima se, pri tom, daju još i šira ili uža tumačenja a sve u želji da se na dostignutom nivou tehnološkog razvoja i stepena tržišne orijentisanosti privrede, ovi pojmovi što preciznije

¹¹ Industrijska revolucija u privredni i svakodnevni život čovečanstva uvodi šest "gvozdениh" pravila koja svako za sebe i u interakciji sa ostalima, totalno menjaju prethodno postojeća pravila života i rada. To su: *koncentracija, centralizacija, specijalizacija, maksimizacija, sinhronizacija i standardizacija* (videti šire u radovima: Tofler, A. (1986) *Treći talas*, knjiga I i II, Nolit, Beograd; i Njegovan, Z. (1989) *Postindustrijsko doba i produktivnost zemljoradničkih gazdinstava*, zbornik DAEJ, Beograd, str. 382.

¹² Kada se govori o tehnologiji, mora se naznačiti da se pod tim pojmom podrazumevaju fizički predmeti i tehnike koje su sa njima povezane (a/ tehnika - oprema - sredstva za rad; b/ materijal - predmet rada; i c/ veština postupka; videti šire u radu: Mandal, Š. (1999) *Tehnološki razvoj i naučno-tehnološka politika*, Yutec, Beograd, str. 3 - 6.

¹³ S jedne strane, tu su termini kao npr. "bazična istraživanja", "primenjena istraživanja", zatim "razvoj", itsl., dok na drugoj strani značaj imaju termini kao npr. "strateški" ili "orijentisan na primenu", "marketinški" "naučno orijentisani menadžment ili korporacija - science based management - corporation" koji se najčešće koriste da bi se podvukla uloga i značaj tržišta u određenoj privredi.

odrede, odnosno definišu, i omogućiti lakše i jednostavnije komuniciranje struke i nauke u vezi sa prirodom, sadržinom, rezultatima kao i međusobnim kombinovanjem - interakcijom koja se ostvaruje između pojedinih agrarno-privrednih disciplina i sa okruženjem.

U razvijenim zemljama tržišne privrede, preduzeća koja se bave proizvodnjom i pružanjem usluga u poljoprivredi i prehrambenoj industriji, u datim uslovima donose samostalno poslovne odluke na bazi sopstvenih interesa za kreiranjem profita. Njihova misija nije da proizvode poljoprivredno-prehrambene proizvode i usluge radi zadovoljavanja potreba stalno rastućeg broja stanovništva, već da proizvode profit poslujući u oblasti proizvodnje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i pružanja usluga, što u suštini predstavlja interes preduzeća. No, sve dok je ostvareni obim proizvodnje posmatrano pojedinačno, bio je relativno nizak, to nije izazivalo velike poremećaje u društvu i gubitke u preduzećima ukoliko je dolazilo do neispunjenja poslovnih ili tržišnih očekivanja. Međutim, kako je koncentracija kapitala bila veća, rasla je neophodnost za stabilnošću uslova privredjivanja, snabdevanja, postizanja standardizovanog kvaliteta proizvoda, i to, u dinamici koja se u agrarnoj privredi, po pravilu, ne poklapa sa dinamikom tražnje. Zbog toga je permanentna koncentracija kapitala u ovoj delatnosti uslovljavala plansko uskladjivanje proizvodnje i sinhronizaciju koja se odvijala u saglasnosti sa zahtevima prehrambene industrije, odnosno, sa zahtevima potrošača. Posledično, na određenom nivou razvoja, javljala se potreba za usmeravanjem proizvodnje, koordiniranjem rada i sinhronizovanim angažovanjem kapitala u svim fazama proizvodnje. Taj proces proporcionalnog razvitka zahtevao je usmeravanje sitnorodne proizvodnje i integraciju poljoprivrede sa prehrambenom industrijom, zatim, industrijom sredstava za proizvodnju, integraciju u oblasti prometa, i sl. I kao što se iz prakse može sagledati, na takvom nivou razvitka dolazi do ponovnog spajanja poljoprivrede i prerade poljoprivrednih proizvoda, stvaranja agrobiznisa.

U bivšim socijalističkim zemljama, ovakva integracija se nije vršila u uslovima u kojima postoji jasno razgraničeno privatno vlasništvo, već se vršila u uslovima postojanja tzv. ne vlasničkih odnosa. Osnovu ovih odnosa je predstavljao društveni kapital ili u nekim zemljama, državno vlasništvo. Osim toga, u ovakvim sistemima se ograničavalo delovanje tržišta politikom administriranja i državne intervencije koja se odvijala ex ante, odnosno, pre nego što je tržište dalo svoju konačnu ocenu ostvarenoj proizvodnji. U takvim uslovima, pod uticajem države, a po uzoru na razvijene tržišne privrede, vršena je integracija. Ona se nazivala procesom formiranja agrokompleska koji se uprkos navedenih ograničenja, ne može potpuno negirati, obzirom da su ga pratili i određeni pozitivni rezultati.

Integracijom se postizao efekat smanjenja gubitaka uslovljenih stihijskim snabdevanjem i realizacijom proizvoda, kao i smanjenja posledica dekonjunktive i rizika koji su nastajali pod uticajem prirodnih faktora ili tržišnih uslova. U tako vodjenoj akciji, isticalo se da prednosti integracije u uslovima razvijene robne proizvodnje postaju nezavisne od vladajućeg društveno-ekonomskog sistema, što se tokom vremena nije pokazalo kao tačno. Takođe, isticalo se da je cilj ove integracije ekonomija rada, bolja upotreba tehnologije, itd. I pored toga, mora se imati u vidu da je uprkos ovakvog pristupa u socijalističkim privredama, sve vreme postojala razlika u odnosu na slične procese u razvijenim privredama. Ona je jedne činila efikasnim a druge manje efikasnim, a osnova za to je uglavnom počivala na odnosima vlasništva kao svojevrsnom korektoru. Otuda se termin agrokomples (agropromišlenije, u SSSR) suštinski razlikovao od termina agrobiznis i agrobiznis kompleks, iako se i pod jednim i pod drugim pojmom, posmatrano prema sadržini, podrazumevaju iste privredne grane i oblasti.

Kada se govori o agrokompleksu ili o agrobiznisu (u užem smislu), podrazumeva se da on obuhvata: poljoprivredu i ribarstvo; prehrambenu industriju; industriju prerade duvana; i industriju pića. Istovremeno, kada se govori o agrobiznisu ili agrokompleksu (u širem smislu), ističe se da on obuhvata još: promet poljoprivredno-prehrambenih proizvoda a nekada čak i industriju reprodukcionog materijala za potrebe poljoprivrede, čak i medije koji se usmerini na ovaj kompleks, itsl. To je mnogim autorima koji su posmatrali samo formu, davalo pravo da termine agrobiznis u kapitalizmu i agrokompleks u socijalizmu izjednačavaju. Medjutim, suština koja je bazirana na razlici u vlasništvu a otuda i u metodama upravljanja u svakom od ovih kompleksa – načinu donošenja odluka, na razlici u motivaciji i koordinacionom sistemu, sve vreme je ove termine bitno razdvajala.

1.2. Specifičnosti poljoprivrede

Imajući u vidu sve do sada navedeno, jasno je da se poljoprivreda može tretirati na različite načine, medjutim, treba istaći da je i pored toga, tokom celog perioda njenog razvoja prate određene specifičnosti. Jedne su vezane za poljoprivrednu proizvodnju, prirodne uslove i resurse a druge za društveno-ekonomske uslove. Tako se na jednoj strani ističu (1) specifičnosti vezane za zemljište kao osnovni resurs i uslov za poljoprivrednu proizvodnju, a na drugoj (2) specifičnosti proizvodnog procesa u poljoprivredi i (3) specifičnosti poljoprivrednog preduzeća koje ga razlikuju od ostalih preduzeća. Ove specifičnosti utiču na ekonomiku preduzeća, odnosno, karakter i sadržaj ekonomskih tokova u preduzeću, pa prema tome i na strategiju i politiku njegovog tržišnog ponašanja.

Ako se podje od činjenice da poljoprivreda ima biološki karakter, onda se mora istaći da poljoprivredna proizvodnja, raspoloživi prirodni uslovi i resursi, ostvaruju značajan uticaj na poslovanje i ekonomiku poslovanja subjekata agrarne privrede. Ova značajnost je obrnuto proporcionalna stepenu privredne razvijenosti zemlje. To znači da ukoliko je jedna privreda razvijenija, uticaj prirodnih uslova i resursa na poljoprivrednu proizvodnju je manji, i obrnuto, ukoliko je jedna privreda manje razvijena, uticaj prirodnih uslova i resursa na poljoprivrednu proizvodnju je veći. Imajući ovo u vidu, mogu se navesti sledeće osnovne specifičnosti agrarne privrede:

Uloga zemljišta koje ne predstavlja isključivo fizičku osnovu agrarne proizvodnje kao što je to slučaj sa ovim resursom npr. u oblasti industrije. U agrarnoj privredi ono predstavlja uslov proizvodnje (koji u komercijalnoj proizvodnji, bar za sada, ne može biti zamenjen drugim sličnim sredstvom). Zemljište predstavlja i sredstvo za rad (preko koga se prvenstveno vrši ishrana biljaka), ali i predmet rada (koji se za potrebne poljoprivredne proizvodnje obrađuje - mehanizacijom, navodnjava i djobri. Na taj način mu se popravljaju nutritivna svojstva i podspešuje razmena materije kako bi se povećala produktivnost, odnosno, obezbedilo održavanje proizvodnih sposobnosti i povećao stepen plodnosti). Iz ovih razloga se zemljište smatra kompleksnim proizvodnim resursom agrarne privrede.

Poljoprivredno zemljište pored ostalog, poseduje sledeće osobine: *postojanost - neistrošivost* pod pretpostavkom njegovog pravilnog korišćenja. Treba istaći i to da se njegove produkcione karakteristike vremenom mogu poboljšavati pravilnim korišćenjem¹⁴. Kao

¹⁴ Raspoloživost i prirodna plodnost poljoprivrednog zemljišta mogu se smatrati dinamičkim kategorijama obzirom da su neprekidno pod uticajem hidro-, atmo- i bio- sfere ali i stalnim čovekovim uticajem putem

posledica, u poljoprivrednom računovodstvu se najčešće ne vrši obračunavanje amortizacije i otpisa zemljišta.

Pored navedenog, *nepokretnost zemljišta*, posmatrano u ekonomskom smislu, ima takodje značajnu, ali indirektnu ulogu. Kao posledica, veoma je važno voditi računa o lokaciji poljoprivrednog gazdinstva u odnosu na tržište (zbog troškova izgradnje saobraćajne infrastrukture a zatim i transportnih troškova)¹⁵. Slično je i sa lokacijom ekonomskog dvorišta obzirom na troškove gradnje internih puteva i troškove unutrašnjeg transporta.

Neumnoživost zemljišta je sledeća karakteristika koja se direktno odražava na intenzivnost privredjivanja na njemu. Obzirom da je zemljište odredjenog preduzeća po svom obimu, po svojoj lokaciji i primarnoj plodnosti dato, i da je svako proširivanje zemljišnih površina povezano sa značajnim investicijama u ovaj proizvodni faktor, na istim površinama je moguće povećavati poljoprivrednu proizvodnju samo njegovim intenzivnijim korišćenjem. Otuda se, posmatrano u ekonomskom smislu, postavlja pitanje utvrđivanja optimuma intenziteta njegove upotrebe.

Različita plodnost zemljišta kao njegova prirodna osobina, takodje ima značajne ekonomske implikacije u postupku upotrebe zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju. Pre svega, različita zemljišta ne odgovaraju podjednako svim biljnim kulturama, što već pri njenom organizovanju, utiče na ekonomiku poljoprivredne proizvodnje. Takodje, kada se zemljišta koriste za istu biljnu kulturu, treba istaći da se i nivo ulaganja troškova po jedinici površine u uslovima različite plodnosti razlikuju. Slično je i sa nivoom ostvarenog prinosa. Zbog toga se posmatrano sa čisto ekonomskog stanovišta, u vezi sa zemljištima različite plodnosti javlja problem izbora komplementarnih i suplementarnih kultura, zatim, od značaja je i uloga plodoreda, određivanje odnosa pojedinih hranljivih sastojaka koji se dodaju zemljištu, primena agrotehničkih mera i problem intenziteta proizvodnje.

Konačno, treba postaviti i pitanje *kako tretirati izdatke za kupovinu zemljišta* pošto je zemljište kao faktor proizvodnje predmet prodaje i kupovine. Ovde postoje različiti pristupi. Prvi pristup koji je usvojen i u našem knjigovodstvu, podrazumeva evidenciju poljoprivrednog zemljišta kao osnovnog sredstva na kojem kontu se vodi u knjigovodstvu ali se iz navedenih razloga ne amortizuje. Po drugom pristupu, ulaganja u zemljište se tretiraju kao osnivačko ulaganje koje se kao takvo amortizuje u toku odredjenog - dužeg perioda vremena. Treba istaći da je moguće uvažavati razloge i za jedan i za drugi pristup. Medjutim, javljaju se i mišljenja kako kupovina zemljišta pretpostavlja isplatu monopola privatne svojine nad faktorom proizvodnje, pa iz tog razloga kupovinom zemljišta ne bi trebalo opterećivati troškove proizvodnje već bi je trebalo knjižiti na teret ostvarene dobiti.

industrijalizacije, izgradnje saobraćajnica, urbanizacije, rekreativnih prostora, i sl. Raspoloživost, lokacija i kvalitet ovog prirodnog faktora imaju veliki značaj na obim, kvalitet i strukturu proizvodnje poljoprivrednih preduzeća. Zbog svega, neophodno je održavati plodnost zemljišta. Ono može biti veštačko, putem dodavanja đubriva, zatim i primenom melioracija kojima se popravljaju kako fizičke tako i hemijske osobine poljoprivrednog zemljišta. Pored ovoga, u procesu eksploatacije zemljišta značajnu ulogu imaju i tzv. prirodni načini održavanja plodnosti kao. npr. različiti oblici odmora zemljišta (zaležaj, prelog, parlog i ugar) kao i primena adekvatnog plodoreda.

¹⁵ Značaj lokalacije u odnosu na tržište je prvi uočio i objasnio nemački agrarni ekonomista *Johan Heinrich Von Tünen* u svom radu *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie*. Iako za današnje uslove nesavršen, njegov model korišćenja agrarnog zemljišta predstavlja prvu teoriju lokacije, tzv. Teorija koncentričnih krugova. Videti šire u: Njegovan, Z. (2013) Johan Heinrich von Tünen, časopis: *Agroekonomika*, br. 57-58, str. 28-37).

Slično je i sa infrastrukturnim radovima u poljoprivredi kao što su npr. melioracije¹⁶ ili izgradnja puteva. Posmatrano sa aspekta obračunavanja amortizacije, neke od ovih radova, kao što je krčenje zemljišta, ravnanje - planiranje zemljišta, čišćenje pašnjaka od kamena, je moguće amortizovati. Dok kod nekih radova, kao što je podizanje nasipa za zaštitu od poplava, izgradnja kanala za navodnjavanje i odvodnjavanje, sprečavanje erozije - terasiranje, nije moguć obračun amortizacije.

Zemljište predstavlja osnovu društvene aktivnosti, osnovu ekonomske aktivnosti, robu, izvor bogatstva, faktor proizvodnje. Ono je, dakle, jedinstveno prema svojoj lokaciji i kompoziciji, nepokretno, predstavlja neobnovljivi resurs za koji postoji njegova definitivna raspoloživost pa je stoga višestruko korisno. Osnovni atributii zemljišta se mogu predstaviti i kao njegove geografske karakteristike, pravne - zakonske karakteristike, društvene karakteristike i ekonomske karakteristike.

- (a) Geografske karakteristike utiču na namenu odnosno upotrebu zemljišta. Treba istaći pre svega njegove fizičke, hemijske, biološke i topografske karakteristike a takodje i klimatske prilike i njegovu distribuciju kao resursa.
- (b) Pravne ili zakonske karakteristike uglavnom se fokusiraju na prava i obaveze vezano za zemljište. Tako postoji pravo pojedinca da poseduje zemljište, pravo pojedinca da ga koristi, razrešenje konflikta privatnog vlasništva i javnog interesa za korišćenje. U praksi je vlasništvo limitirano obzirom da postoji set vlasničkih prava koja treba da budu predmet pravnog regulisanja pri čemu je pojedino pravo je predmet procene. U tom smislu se vrši vrednovanje stvarnih imovinskih prava.
- (c) Društvene karakteristike upućuju na permanentno bavljenje pitanjima korišćenja, zaštite i unapredjenja zemljišta. To pretpostavlja rešavanje konflikta prema kome je zemljište opšte dobro, odnosno predstavlja robu u uslovima kada je snabdevenost zemljištem fiksna. Dakle, imovina i stvarna prava su predmet ograničavanja a to podrazumeva: oporezivanje na državnom i lokalnom nivou, *Eminent domein* (engl.) - pravo države da preuzme privatno vlasništvo za javne potrebe uz isplaćivanje adekvatne kompenzacije (*Condemnation – engl.*), Sprovodjenje zaštite opšteg i privatnog interesa (policija), *Escheat* (engl.) - pravo države da odredi titulara u slučaju kada je vlasnik umro bez oporuke i naslednika.
- (d) Konačno, ekonomske karakteristike promovišu ekonomski koncept u kome zemljište predstavlja izvor bogatstva i objekat koji ima svoju vrednost. Zbog toga ono i u ovom slučaju postaje predmet procene. Sama procena ima dva pristupa: *Real estate* (engl.) pristup (uključuje zemljište fizički sa svim prirodnim dodacima - drvo, minerali, i sl. - i ljudskim radom stvorene vrednosti - zgrade i ostalo), i *Real property* (engl.) pristup (uključuje sve interese, koristi i prava koja su sastavni deo samog dobra - sva prava ili *Fee simple title* (engl.) ali ostvalja mogućnost posedovanja samo nekih prava, pre svega pravo korišćenja - ili pravo nekorišćenja; pravo prodaje i/ili pravo davanja u zakup.

¹⁶ Melioracije mogu biti hidrotehničke (navodnjavanje, odvodnjavanje, zaštita od plavljenja i terasiranje kao zaštita od erozije), kulturnotehničke (poboljšanje površinskog sloja zemljišta putem čišćenja kamenja, vadjenja panjeva, sečenja šipraga i ravnanja zemljišta) i agrotehničke (stvaranje oraničnog sloja zemljišta, njegovo privodjenje kulturi, kalcifikacija zemljišta, grupisanje, itd).

Uticao klimatskih i geografskih uslova predstavljaju sledeću bitnu specifičnost poljoprivrede koju treba navesti. Ova specifičnost je vezana za poljoprivrednu proizvodnju obzirom da globalne klimatske i geografsko-orografske prilike uslovljavaju mogućnost gajenja određenih biljnih i životinjskih vrsta. Osunčanost, padavine, vetrovi, prirodne nepogode značajno utiču na mogućnost agrarne produkcije i posebno, na visinu prinosa poljoprivrednih proizvoda pod istim ostalim uslovima. Na taj način, klimatske prilike su opredeljujuće a takodje indirektno utiču i na stočarsku proizvodnju.

Biološke osobine predmeta rada - osnovnog materijala predstavljaju narednu, veoma značajnu specifičnost poljoprivredne proizvodnje sa izraženim ekonomskim implikacijama. Naime, poznato je da se masa poljoprivrednih proizvoda u biljnoj i u stočarskoj proizvodnji uvećava sa vremenskim protokom putem prirodnog prirasta i razvitka živog početnog materijala. Sa unapredjenjem selekcije i genetskog inženjeringa, osnova za povećanje intenzivnosti ovakvih promena se značajnije proširuje. Pri tom, ako se tome doda odgovarajuća *agro-* i *zoo-tehnika*, ostvareni prinosi postaju sve bliži genetskom potencijalu koji u sebi nosi svaki živi organizam.

Nepodudarnost vremena ulaganja u proizvodnju, ljudskog rada i proizvodnog procesa koji se odvija na primarnom materijalu, može se takodje navesti kao specifičnost poljoprivredne proizvodnje. Ovaj materijal (žive biljke i životinje, njihovi zamci, klice) se u toku procesa proizvodnje uvećavaju dobijajući u toku određenog vremena upotrebnu vrednost a samim tim i tržišnu vrednost. Da bi do toga došlo, prethodno je neophodno izvršiti odgovarajuća ulaganja sredstava i obaviti potrebne radove i to, po preciznom rasporedu (tehnološkoj karti). Nakon dužeg ili kraćeg vremena proizvodni proces u primarnoj proizvodnji se okončava. To se medjutim uvek ne poklapa sa vremenom realizacije i efektuiranja ostvarene proizvodnje. Naime, proizvodi se ostvaruju u tačno određeno vreme u godini (često proizvodni proces traje i nekoliko godina kao npr. kod dugogodišnjih zasada i određenih stočarskih proizvodnji) a realizuju na tržištu i efektuiraju često tokom relativno dugog perioda vremena koje se ne poklapa sa vremenom proizvodnje (ponekad realizacija traje do okončanja sledećeg proizvodnog ciklusa pa i dalje, što u velikoj meri zavisi od tražnje, ali i osobina finalnog proizvoda, odnosno, mogućnosti njegovog skladištenja, dorade i prerade). Ovo je od značaja sa aspekta nivoa i dinamike pre svega, dugoročnih ulaganja - investiranja u poljoprivrednu proizvodnju. Zbog toga se u poljoprivredi, po definiciji, ostvaruje sporiji obrt kapitala.

Sezonski karakter proizvodnje se takodje može okarakterisati kao specifičnost poljoprivrede sa značajnim implikacijama na ekonomiku proizvodnje. Ona nije uslovljena samo razlikom koja postoji između vremena proizvodnje i vremena rada već i uslovljenosti izvršenja određenih operacija - agrotehničkih i zootehničkih mera prirodnim, klimatskim okolnostima i biološkim svojstvima predmeta rada. Ova specifičnost je, pre svega, značaja sa aspekta vremena ulaganja obrtnog kapitala, dakle brzine obrta kapitala i stoga povećanih troškova proizvodnje. Za pripremu zemljišta, setvu, negu i žetvu bilja, odnosno berbu, treba poštovati precizne rokove. Ovo važi i za stočarsku proizvodnju obzirom na neophodnost pripreme stočne hrane i ishrane stoke u tačno određeno vreme u toku dana, itd. Poštovanje agrotehničkih rokova je *conditio sine qua non* za uopšte ostvarenje poljoprivredne proizvodnje, a tek onda se postavlja pitanje mogućnosti ostvarenja određenog nivoa proizvodnje i prinosa posmatrano po jedinici kapaciteta. Zbog toga je bez krupnih posledica njihovo ispunjenje nemoguće odlagati.

Dakle, sezonski karakter proizvodnje značajno utiče na nivo potrebnih obrtnih sredstava koja se angažuju u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji ali i na brzinu njihovog obrta. Pri tom, jedino treba praviti razliku u odnosu na zahteve za obrtnim sredstvima i brzinu obrta koje ispoljava pojedina proizvodnja, pa otuda i njihova različita sudbina sa aspekta atraktivnosti za uopšte ulazak kapitala u određenu proizvodnju i mogućnost ostvarenja profita - dobiti.

Postojanje proizvodnje za sopstvenu reprodukciju je još jedna od specifičnosti karakteristična, pre svega, za naturalnu i sitnorobnu proizvodnju. U višim fazama razvoja poljoprivrede ona se u smislu reprodukovanja npr. semena, praktično gubi. Njen značaj je nešto veći kada je u pitanju stočarstvo obzirom da je praktično veoma teško ostvariti rentabilnu proizvodnju ukoliko se bar deo potrebne stočne hrane ne proizvodi na sopstvenim površinama, ne selekcionišu kvalitetnija grla, itsl.

Ovo je šest osnovnih specifičnosti poljoprivredne proizvodnje i prirodnih uslova koji utiču na njen ekonomski položaj i efikasnost. Treba istaći da je u svakoj od njih, kao zajednička osobina sadržan *element rizika* koji u pojedinim slučajevima može dostići enormne vrednosti. Zbog toga je u poljoprivrednoj proizvodnji neophodno sprovesti osiguranje od potencijalnih rizika bilo da se javlja kod sredstava proizvodnje bilo da se ispoljava u samom procesu proizvodnje.

Kada su u pitanju sredstva za proizvodnju treba navesti da rizik nastaje npr. kao gubitak klijavosti kod semena, kao uginuće stoke, prevremeni gubitak plodnosti stoke, i sl. S druge strane, u toku proizvodnje rizik se javlja kao posledica dejstva prirodnih uslova i klime (suša, poplava, oluja, provala oblaka, pojava biljnih bolesti i biljnih štetočina).

U odnosu na ove vrste rizika, u našem sistemu osiguranja postoje brojne mogućnosti zaštite. Kao primer treba navesti da u razvijenim zemljama postoji još i specifična mogućnost osiguranja, a to je osiguranje roda do određenog minimalnog nivoa prinosa koji se očekuje (npr. kod pšenice do nivoa prinosa od 4.5 t/ha). To praktično znači da je u određenu proizvodnju inkorporirano osiguranje od svih potencijalnih vrsta rizika o kojima je već bilo reči, dakle rizika uslovljenog specifičnostima poljoprivredne proizvodnje i dejstva prirodnih uslova, uključiv i rizik koji može nastati kao posledica čestih promena u makroekonomskom okruženju. Ovo je od posebnog značaja za manje razvijene zemlje u kojima se javljaju izrazita kolebanja privrednosistemskih uslova, posmatrano u kratkom roku.

Rezimirajući, treba istaći da se kao posledica navedenih specifičnosti, tokom veoma dugog perioda vremena ispoljavao: (1) dosta usporen razvoj poljoprivrede; i (2) sporiji proces prodiranja kapitala u poljoprivredna preduzeća. Na taj način je stvorena opšta slika o konzervativnosti agrarne privrede, odnosno, o razvitku poljoprivrede u znatnoj meri usporenijem od ostalih privrednih grana. Takav razvoj između ostalog, karakteriše i postojanje recidiva prethodnih društveno-ekonomskih formacija¹⁷. Zato je u poljoprivredi

¹⁷ Istovremena egzistencija *autarkične, naturalne, sitnorobne i robnovčane proizvodnje*, ili proizvodnje na principima predfeudalnog, feudalnog, kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje; dalje, *azijskog načina proizvodnje* - ANP (hidraulička društva ili orijentalni despotizam) i proizvodnje zasnovane na profitu kao motivu koja je proizvod svojevrstog *evrocentrizma*, itd. Pri tom, treba istaći da je polemika oko toga nastala u XVII veku vezano za pristup Karla Vitfogela oko tumačenja opštih modela razvoja čovečanstva, odnosno, privredne efikasnosti azijskog načina proizvodnje koji se prikazuje kao model privredjivanja u osnovi drugačiji od modela zapadno-evropskog društveno-ekonomskog razvoja čija je osnova evrocentrizam. Šta više, ovakva koncepcija je na metodološko-istorijskom planu osporavala staljinističku petočlanu šemu (prvobitna zajednica - robovlasništvo - feudalizam - kapitalizam - socijalizam).

neophodno organizovati savremani sistem upravljanja i rukovodjenja gde se ovakva ocena o njenoj konzervativnosti gubi.

Savremeno upravljanje poljoprivrednim preduzećem se po pravilu razlikuje od upravljanja ostalim preduzećima. Ono samo po sebi predstavlja specifičnost, i kao takvo, utiče na ekonomiku poljoprivrednog preduzeća, pa time i na njegove performanse, odnosno, na karakter i sadržaj ekonomskih tokova u poljoprivrednom preduzeću. Otuda neophodnost da se uz poštovanje navedenih specifičnosti i uvažavanje opštih uslova koji važe za poljoprivredu kao delatnost, kao i makroekonomskih uslova koji važe za sve učesnike, u poljoprivrednim preduzećima razvija specifična strategija i politika tržišnog ponašanja. Ona bi na osnovna razvojna pitanja svakog preduzeća – šta, kako, koliko i za koga proizvoditi, dala u slučaju poljoprivrednih preduzeća sasvim specifične odgovore.

Prvo, odgovor na pitanje *šta proizvoditi* uvek se odnosi na to koji proizvod ili koju kombinaciju proizvoda namenjenih tržištu odabrati? Odgovor se svakako nalazi na relaciji "proizvod-proizvod" a to upućuje, pre svega, na stepen specijalizacije preduzeća koja bi njegovo poslovanje vodila ka optimalnom uspehu. Pri tom, pitanje specijalizacije u poljoprivrednim preduzećima (usled neophodnosti da se poštuje plodosmena) predstavlja znatno kompleksnije pitanje nego kada su u pitanju ostala preduzeća. To se duguje biološkom karakteru proizvodnje i neophodnosti poštovanja zakona plodoreda – rotacije, sezonosti, itd.

Drugo, odgovor na pitanje *kako proizvoditi* je u vezi sa kombinacijom resursa koji se u proizvodnji koriste, dakle, u vezi je sa faktorima, inputima. Odgovor je svakako moguće naći na relaciji "faktor-faktor". Pri tom, izbor odgovarajuće kombinacije faktora je po pravilu uslovljen ograničenošću resursa, ali u novije vreme i dodatnim pritiskom sa strane ekoloških standarda. Kako je značajan broj resursa u poljoprivredi specifičan, to se zahtevaju i specifični pristupi u rešavanju ovih problema. Posmatran sa ekonomskog stanovišta, ovaj pristup uvodi u igru teoriju oportuniteta¹⁸.

Treće, odgovor na pitanje *koliko proizvoditi* se po pravilu odnosi na nivo outputa jednog proizvoda (monokulturna proizvodnja) ili određene kombinacije proizvoda kao praktično jedino moguće kombinacije u poljoprivrednom preduzeću. Da bi se na ovo pitanje dao iole precizan odgovor, potrebno je prostudirati odnose "faktor-proizvod". Ovo dobija poseban značaj u uslovima veće vertikalne integrisanosti kada pojedini proizvodi (osnovni ili sporedni) mogu postati lideri u determinisanju obima i efikasnosti poslovanja. Posmatrano sa ekonomskog stanovišta, u ovom slučaju se mora respektovati uloga tržišta kao opredeljujućeg faktora.

Po sadržini, teorija ANP je interdisciplinarna. Za teoriju filozofije ona je značajna jer se bavi odnosom čoveka i društva prema prirodi utemeljenom na originalnom načinu proizvodnje; za političku teoriju je značajna jer se bavi odnosima baze i nadgradnje, nastankom države i korenima despotizma; i konačno, što je za nas u ovom slučaju značajno, u okviru sociološke teorije, ANP objašnjava nastanak privatne svojine, klasa i države. Diskusija o teoriji ANP je često vaskrsavala tokom istorije i ponovo bivala zaboravljena u saglasnosti sa značajnošću koju je dobijao evrocentrizam i diskusije o efikasnosti, odnosno, s druge strane, karakterističnim elementima originalnosti ANP kao odnosa ekonomskog i političkog faktora - dakle, između svojine i funkcije u državnom aparatu (videti šire u M. Jakšić (1991) *Azijski način proizvodnje*, Naučna knjiga, Beograd).

¹⁸ Teorija oportuniteta ili tzv. alternativna teorija troškova (opportunity cost theory – ogranak škole granične korisnosti F. Von Wieser-a) koja uzima troškove kao proizvodni faktor. Prema ovoj teoriji, kod proizvodnje određene robe se postiže najveći prinos (najveća korist) upravo u situaciji u kojoj troškovi kao faktor ostvare veći prinos nego što bi ostvarili u proizvodnji neke druge - alternativne robe.

Četvrto, odgovor na pitanje za koga proizvoditi, u savremenim uslovima predstavlja ako ne najznačajnije, a ono bar prvo razvojno pitanje. Radi se o činjenici da poljoprivredna proizvodnja, kao i svaka druga proizvodnja, ima smisla samo ako se zna koje proizvode, koliko proizvoditi i kakvog kvaliteta proizvoditi. To na drugačiji način u igru uvodi odnos "proizvod-proizvod" obzirom da je tražnja koja se ispoljava na tržištu ta koja diktira kakava će biti ponuda.

Osim ovih opštih postavki kao specifičnosti savremenog upravljanja poljoprivrednim preduzećima, postoji i čitav niz fundamentalnih elemenata od značaja za upravljanje poljoprivrednim preduzećem. Oni su, pre svega, vezani za upravljanje profitom i locirani su na pojedinim poslovnim segmentima, i to: (a) proizvodnje, tehnologije i ekologije; (b) statusa, organizacije, kadrova i zaštite na radu; (c) tržišta i logistike; i (d) finansija i računovodstva. Pri tom, treba istaći da na svakom od ovih segmenata, shodno opštim postavkama koje su već razmatrane, postoje dalje specifičnosti koje se u konkretnim analizama moraju uzimati u obzir. O njima se na ovom mestu neće posebno raspravljati.

1.3. Metode i tehnike u izučavanju ekonomike poljoprivrede

Istraživanje problematike agrarne ekonomije, odnosno, ekonomike poljoprivrede na makro i mikro nivou, mora biti bazirano na izabranim adekvatnim metodama i tehnikama za svaki proučavani aspekt. U obzir, i po pravilu, dolaze već poznate naučne metode koje se koriste u ekonomskim naukama a koje se mogu odrediti u dve osnovne grupe: kvantitativne i kvalitativne. Kvantitativne metode podrazumevaju skup disciplina koje prevashodno imaju kvantitativna – računska obeležja. S druge strane, kvalitativne metode se uglavnom baziraju na zakonitostima istorijskog razvoja i logičkom zaključivanju. Tako se mogu izdvojiti metod posmatranja npr. po istorijskim epohama – vremenskim celinama, metod analize ili raščlanjavanja određene pojave na sastavne elemente i njihovo proučavanje, a zatim, metod sinteze kao metod koji pretpostavlja uopštavanje zaključaka i rezultata do kojih se došlo analizom. Često se navodi istraživanje usmereno od opšteg ka posebnom (metod indukcije) i obrnuto, od posebnog ka opštem (metod dedukcije). Takodje, može se koristiti i metod apstrakcije (izolacije) kada se apstrahuju manje važne pojave za dati problem da bi se sam predmet izučavanja bolje sagledao. Ovaj metod je naročito koristan u makroekonomskim istraživanjima.

Pri svemu ovome, kao opšti naučni metod se često koristi dijalektičko-materijalistički metod. Prema ovom metodu se materija priznaje kao filozofska kategorija za označavanje objektivne realnosti koja je čoveku data u njegovim osećanjima, koju čovekovi osećaji kopiraju, pamte i održavaju, i koja postoji nezavisno od njega. Sama dijalektika filozofa Hegela se crpi u (a) *zakonitosti ili metodu sveopšte povezanosti i uzajamne zavisnosti ekonomskih pojava*, (b) *zakonitosti negacije posmatranoj kao zakon kretanja i razvitka*, (c) *zakonu pretvaranja kvantiteta u kvalitet*, i (d) *zakonu jedinstva i borbe suprotnosti*. Sveopšta povezanost proističe iz činjenice da poljoprivreda i ekonomski problemi koji je prate, nisu slučajnan skup nezavisan od ostalih pojava, već su povezane i uzajamno zavisne. Otuda se poljoprivreda može adekvatno shvatiti samo ako se prevashodno posmatra sa nivoa privrede kao celine. U suprotnom, samostalno i izdvojeno posmatranje poljoprivrede ne bi omogućilo naučno i uzročno objašnjenje pojava koje se u vezi sa njom dešavaju.

Zakon kretanja i razvitka ukazuje na dinamiku koja se u vezi i sa poljoprivredom i društvenim uticajem na poljoprivredu, dešava – obnavljanje (tzv. prosta reprodukcija) i razvitak (tzv. proširena reprodukcija). Tokom kretanja i razvitka dolazi do pojave da se kvantitativno stanje postepeno pretvara u kvalitet. Na to npr. ukazuje podela rada u proizvodnji pojedinih proizvoda. Ona obezbeđuje veći broj istih proizvoda posmatrano po proizvođaču (rast kvantiteta) kada dodje do istovremene specijalizacije svakog proizvođača ponaosob za pojedinu fazu proizvodnje ili deo proizvoda. Specijalizacija takodje vrši unapredjenje obima i kvaliteta proizvoda, dovodeći ih do savršenstva. Konačno, treba istaći da je svaki razvitak uslovljen odredjenim suprotnostima – protivurečnostima. One mogu biti antagonističke i neantagonističke. Antagonističke spadaju u suprotnosti izazvane hijerarhijom unutar jednog sistema, a neantagonističke hijerarhijom izmedju dva sistema u kojima se zatim javlja jedinstvo i svesna akcija.

Od velikog značaja za poljoprivredu su svakako i *metodološki principi empirijskog istraživanja*. Pod metodom se posmatrano u užem smislu, podrazumeva način (put) saznanja predmeta ili pojave koja se proučava. Zato se i kaže da je jedna nauka moguća samo ako je tačno odredjen predmet njenog izučavanja, ali i nakon što je izgradila sopstvene metod i sopstvenu terminologiju. Dakle pored predmeta istraživanja ona mora da bude razgraničena od drugih nauka kako metodom tako i terminološki. Sam metod predpostavlja postupak saznanja, odnosno, sve radnje kojima se vrši saznavanje u vezi predmeta izučavanja – istraživanja.

Odredjivanje predmeta istraživanja pretpostavlja utvrđivanje onoga šta će se istraživati – koja pojava, u kom vremenu - vreme istraživanja, i u kom prostoru. Za tako istraživanje je neophodno utvrditi polazne pretpostavke. To podrazumeva sistematizaciju početnih, postojećih saznanja o predmetu izučavanja, kako bi se uspostavile polazne pretpostavke. Nekada je za ove potrebe neophodno izvršiti posebna ispitivanja. Tek tada je moguće napraviti plan istraživanja, dinamizirati i sistematizovati aktivnosti koje treba preduzeti. Za te namene se često sastavljaju anketni upitnici i mobilišu potrebni stručnjaci – eksperti. Kao treća – najsloženija i najobimnija faza, nastupa faza prikupljanja činjenica, podataka i materijala sa terena (gradja) iz različitih izvora i organizuje njihova obrada primenom različitih metoda (statistički, matematički, ekonometrijski, arhivski, literarni, ankete, intervjui, eksperimenti, konsultacije, posmatranja i opservacije). Ova faza nekada može trajati godinama.

Statistički metod je u osnovi kvantitativni metod koji, po pravilu, koristi istorijske podatke, pa se usled dinamike koja je prisutna u razvoju svakog predmeta istraživanja, podaci moraju koristiti uz primenu još nekih metoda kako bi realno odrazili stanje. Pored prikupljanja i sistematizovanja podataka, ovaj metod koristi i odredjene indikatore kao što su npr. ponderisane ili neponderisane vrednosti, odnosno, izračunate i pozicione mere centralne tendencije (aritmetička, geometrijska i harmonijska sredina, modus, medijana), zatim, mere disperzije – varijabiliteta (izračunate i pozicione); apsolutne (interval varijacije, srednje apsolutno odstupanje, varijansa, standardna devijacija) i relativne (koeficijent varijacije, standardizovano odstupanje), kao i testiranje, ocenjivanje, indekse, stope rasta, regresije, korelacije, trendove, sezonske indekse, itsl. Prikazivanje podataka se može vršiti tabelarno i grafički.

Pored statističkog, kao kvantitativni metodi se primenjuju još matematički i ekonometrijski metodi i modeli (linearno programiranje, medjusektorska analiza, itd.), računovodstveni i finansijski. Često se navode i metodi koji u sebe inkorporiraju više

metoda i modela a koji su prepoznatljivi, karakteristični i široko rasprostranjeni u procesu istraživanja predmeta i pojava. Pre svega, tu je metod monografskih istraživanja; projektno-računski metodi; metod poredjenja, testiranja i ocenjivanja; bilansni ili metod bilansiranja, itd.

Metod monografskih istraživanja predstavlja formalizovani način sistematskog istraživanja, po opisanoj metodologiji koja mora biti naučno utemeljena i sa prihvatljivim teorijskim postavkama kao osnovom za dalji teorijski razvoj i praktičnu primenu.

Projektno-računski metod predpostavlja primenu savremenih statističko-matematskih metoda u projiciranju kretanja posmatrane pojave. Ono što posebno karakteriše ovaj metod jeste tzv. varijantni pristup koji u sklopu ukupnih projekcija omogućuje izbor najoptimalnije alternative za postojeće uslove ili sugeriše izmenu postojećih uslova kako bi se odabrala najpovoljnija alternativa. On u sebe uvodi više metoda istraživanja pa je kao takav veoma primenljiv u poljoprivredi, u savremenim uslovima. Njegova primena je po pravilu uslovljena primenom složenih metodoloških paketa podržanih informatičkim tehnologijama. Na taj način se povećava brzina i kvalitet, odnosno, efikasnost istraživanja, pogotovo kada se ima u vidu varijantni pristup.

Metod poredjenja, testiranja i ocenjivanja kao deo statističkog metoda obezbeđuje najcelishodnije rešenje izmedju ponudjenih rešenja ili jedinica posmatranja. On ima svoju kvantitativnu - računsku i kvalitativnu - interpretacijsku komponentu.

Bilansni metod ili metod bilansiranja se koristi i kao sintetski – agregatni i kao analitički – parcijalni u analiziranju resursa, proizvodnje i sličnih veličina i pojava. No, ovaj metod često ne vodi računa o ekonomsko-finansijskim i tržišnim rezultatima svoje primene, pa se uglavnom ne koristi samostalno već bilo kao bazični bilo kao dopunski. To je, po pravilu, uslovljeno vrstom istraživanja.

U savremenim uslovima se sve više pominje tzv. *knowledge-based* poljoprivreda – poljoprivreda zasnovana na znanju i u vezi sa tim, izgradnja i jačanje konkurentnosti agroprivrede, agrobiznis preduzeća i pojedine zemlje u celini. Ovakav pristup mnoge zemlje najčešće vraća na liniju tzv. “bazičnih istraživanja”. Ovakva orijentacija je bila dominantna u svetu tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka. Medjutim, orijentacija na razvoj istraživanja koje će u svojoj osnovi imati duboko usadjen odnos prema drugom navedenom aspektu - tržištu, učinila je neophodnim da se razvijaju metodi za merenje i ocenu efekata naučnih i primenjenih istraživanja koji omogućuju ocenjivanja uspeha na tržištu. U navedenom smislu se i termini "bazična istraživanja", "primenjena istraživanja" i sl., mogu smatrati neadekvatnim za nove uslove. Termin "strateški" ili "orijentisan na primenu", "marketinški", "naučno orijentisani" se danas najčešće koriste da bi se istakla ideja kako su neophodna ulaganja materijalnih sredstava u istraživanja koja imaju svoju konkretnu aplikaciju. Upravo su ta istraživanja ona koja na novim principima i otkrićima obezbeđuju svoju tržišnu potvrdu. Stoga, rezimirajući, treba istaći da poljoprivredni stručnjaci – agronomi i agroekonomisti, pored poznavanja teorije i prakse, moraju poznavati ali i znati primenjivati u svom radu savremene metode i instrumente istraživanja, kompariranja, kreiranja, sprovođenja, praćenja i ocenjivanja problematike agrarne privrede. Na taj način oni svoj rad čine efikasnim, a poljoprivredu kao delatnost tako dalje unapređuju.

Pitanja za proveru znanja

1. Predmet i pojam poljoprivrede
2. Predmet izučavanja i definisanje ekonomike poljoprivrede
3. Specifičnosti poljoprivrednog zemljišta
4. Specifičnosti proizvodnog procesa u poljoprivredi
5. Specifičnosti poljoprivrednog preduzeća
6. Metode i tehnike u izučavanju ekonomike poljoprivrede

Literatura

1. Božić, Lj. (1960): Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadrugarstva, „Veselin Masleša“, Sarajevo
2. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): Ekonomika poljoprivrede, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Zemun
3. Đurić, K. (2015): Ekonomika poljoprivrede-praktikum, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
4. Jakšić, M. (1991): Azijski način proizvodnje, Naučna knjiga, Beograd
5. Kaucki, K. (1953): Agrarno pitanje, Kultura, Beograd
6. Mandal, Š. (1999): Tehnološki razvoj i naučno-tehnološka politika, Yutec, Beograd, str. 3 - 6.
7. Marković, P. i sar. (1980): Ekonomika poljoprivrede, Kulturni centar, Gornji Milanovac
8. Mihajlović, L., Arsenovic, Đ. (2002): Ekonomika poljoprivrede sa zadrugarstvom, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
9. Njegovan, Z. (1989): Postindustrijsko doba i produktivnost zemljoradničkih gazdinstava, zbornik DAEJ, Beograd, str. 382
10. Njegovan, Z. (2011): Doprinos pokreta les économistes razvoju agroekonomske misli, pregledni članak: časopis: Ekonomika poljoprivrede, Naučno društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd; IEP, Beograd; Akademija ekonomskih nauka, Bukurešt (Rumunija), Beograd, str. 169-179.
11. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Principi ekonomije i agrarna politika, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
12. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maksimović, G. (2013): Ekonomika poljoprivrede, agrarna politika i ruralni razvoj, Monografija, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
13. Savezni zavod za statistiku (1997): Klasifikacija delatnosti, metodološki materijal 380, posebno izdanje, YU ISSN 0513-6547, Beograd
14. Tofler, A. (1986) Treći talas, knjiga I i II, Nolit, Beograd
15. Šoškić, B. (1965): Razvoj ekonomske misli, "Rad", Beograd
16. Zakić, Z. (2001): Agrarna ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd
17. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): Ekonomika agrara, Ekonomski fakultet, Beograd

2. POLJOPRIVREDA I PRIVREDNI RAZVOJ

2.1. Tokovi privrednog razvoja i istorijski značaj poljoprivrede

Razvoj čovečanstva bazično je uslovljen tokom privrednog razvoja kao civilizacijske tekovine. Otuda su problemi razvoja poljoprivrede sa aspekta njene uloge i značaja u ukupnom privrednom razvoju, predmet permanentnog i svestranog izučavanja u velikom broju radova sa teorijskom i praktičnom podlogom.

Poljoprivreda je za dugi period vremena predstavljala osnovnu privrednu delatnost i njome se posmatrano srazmerno i danas bavi najveći broj stanovnika. Ona se po svojim obeležjima razlikuje od drugih privrednih delatnosti s obzirom na njenu zavisnost od prirodnih uslova i faktora, pre svega, klime i zemljišta. Osim toga, u odnosu na nju se može napraviti i određena periodizacija privrednog razvoja pod pretpostavkom da se on posmatra kao složen proces koga reprezentuje niz sukcesivnih promena u ekonomskoj strukturi ali i izmene u svesti čoveka kao najvažnijeg činioca ukupne privredne dinamike. Otuda se privredni pa samim tim i poljoprivredni razvoj ne mogu posmatrati kao prirodni fenomeni koji se autonomno dešavaju tokom dugih vremenskih perioda¹⁹. Zbog toga bi se, počev od vremena formiranja poljoprivrede (cca 8000 godina pre nove ere), pa do danas, mogla uspostaviti periodizacija razvoja izdvajanjem četiri razvojna perioda. *Prvi razvojni period* se često naziva *poljoprivredna civilizacija – revolucija*, i on reprezentuje razvoj baziran na pretežnom uticaju osnovnih faktora proizvodnje (prirodni resursi, pre svega zemljište i povoljni klimatski uslovi, kao i raspoloživost radne snage); *drugi period* koji se naziva periodom *industrijske revolucije – industrijalizam* (započinje 1784. godine²⁰) i reprezentuje ga bazični uticaj investicija - kapitala kao razvojnog faktora; *treći period* koji se najčešće naziva *postindustrijskim dobom – informatičkim dobom* (započinje 1926. godine²¹), i u kome osnovni razvojni uticaj ostvaruje znanje – razvoj baziran na znanju. On pretstavlja period intenzivnijih inovacija i razvoja konkurentskih prednosti. Konačno, *četvrti period* se prema nekima naziva *razvoj baziran na blagostanju* i još uvek nije vremenski omeđen. Njega pojedini autori opisuju kao period u kome će doći do ispoljavanja retrogradnih razvojnih procesa koji uobičajeno vode do potpuno novog pristupa razvoju i razvojnim procesima. Međutim, imajući u vidu da razvoj čovečanstva sve vreme prati određeni progres, može se očekivati da osnovni oblik i ispoljavanja ovog perioda budu definisani tek u određenoj perspektivi.

Ono što se može vrlo jasno sagledati iz ovakvog definisanja razvojnih tokova, jeste nedvosmisleno i značajno ubrzavanje razvoja u toku posmatranog vremena. Ovo ubrzanje razvoja posebno dobija na intenzitetu nakon velikih tehnoloških promena koje se događaju na globalnom planu i koje neminovno zahvataju i modeliraju i poljoprivredu koja i nadalje predstavlja jednu od veoma značajnih privrednih delatnosti. Takodje treba istaći da se

¹ Ekonomska istorija beleži da je danas razvijenim evropskim privredama trebalo punih tri stotine godina da dostignu sadašnju fazu tzv. »zrelih tržišnih privreda«!

²⁰ Industrijalizam se najčešće vezuje za pronalazak parne mašine James Watt-a 1784. godine koja je unela revoluciju u dotadašnji razvoj.

²¹ Pronalazak prvog računara – Eniac-a i po prvi put u istoriji čovečanstva stvaranja uslova za unapredjenje kreativnih – misaonih funkcija čoveka. Do tada su tehnološka otkrića – alati i mašine uglavnom zamenjivala ljudske mišiće – povećavala produktivnost čoveka kao radne snage.

granice pojedinih perioda moraju uzimati sasvim uslovno, s obzirom da je za nastanak svakog od navedenih perioda bilo neophodno da dodje do odgovarajuće pripreme, odnosno sazrevanja. Za tako nešto je uvek bilo potrebno vreme i odgovarajući socio-ekonomski uslovi. Ovo vreme se nekada merilo čak periodom od više vekova. Pri tom, različiti autori su pokušavali da ovu periodizaciju omedje, i zatim izučavaju rukovodeći se razlozima koje su smatrali relevantnim sa aspekta predmeta izučavanja. Tako su marksistički teoretičari priznavali istorijsku periodizaciju koja je isticala klasni karakter čovečanstva i njihove medjusobne odnose. Polazeći od toga, vršili su podelu na sledeće periode: *prvobitna zajednica, robovlasnički period, feudalizam, kapitalizam, socijalizam i komunizam*. Na ovakve pokušaje upućuje i činjenica da privredni razvoj predstavlja složen proces koga reprezentuje niz sukcesivnih promena u ekonomskoj strukturi, ali i izmene u svesti čoveka kao najvažnijeg činioca ukupne privredne dinamike. Ovaj kompleks obuhvata promene vrednosti dobara u nacionalnoj ekonomiji, ali i složene transformacije u privredi koje su uslovljene delovanjem mnogobrojnih faktora ekonomske, tehnološke, političke, istorijske i kulturne prirode.²²

U novije vreme javljaju se mnoge tipologije teorija privrednog rasta i razvoja. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka, u ekonomskoj nauci je dominirala podela teorija privrednog razvoja na: 1) neoklasične teorije, 2) radikalno-marksističke teorije privrednog razvoja i 3) teorije strukturne neravnoteže. Tako naznačene teorije privrednog razvoja su se često preklapale. Pri tom se mora istaći da su kao i sve druge podele u ekonomskoj teoriji, i svi pokušaji za svrstavanjem određenih učenja u konkretne tipove privrednog razvoja, ove podele učinili krajnje arbitrarnim. Ipak, istorijski značaj poljoprivrede u privrednom razvoju se bez obzira na njegovu tipologiju, po pravilu ne dovodi u pitanje.

2.2. Mesto poljoprivrede u privrednom razvoju

Jedno od najčešće postavljenih pitanja u teoriji razvoja je pitanje dinamike rasta, odnosno drastičnih razlikovanja u visini ostvarene stope rasta između pojedinih privreda. Ovo pitanje se postavlja i u sledećoj formi: zašto se pojedine zemlje brže razvijaju, a druge sporije? I tada se, po pravilu, dolazi na teren faktora razvoja i rasta. Pri tom je uočeno da na različitim razvojnim nivoima deluju razni faktori. Oni uslovljavaju brže ili sporije napredovanje. Neki od tih faktora mogu se svrstati u političke, neki u socijalne, ali su ekonomski uticaji u procesu razvoja najdominantniji. Jedan od najkritičnijih faktora u ranim fazama razvoja, vezan za stanje u sektoru poljoprivrede. U vezi sa tim je *uočena zakonitost da ukoliko je privreda razvijenija, utoliko se smanjuje relativni značaj poljoprivrede u njenoj proizvodnoj funkciji*. To, međutim, ne znači da je, posmatrano apsolutno, poljoprivreda u razvijenim zemljama manje razvijena nego u nerazvijenim. Naprotiv! Otuda i danas pojava da je poljoprivreda u nerazvijenim zemljama zaostala i niskoproduktivna, i kao takva predstavlja osnovni uzrok zbog koga su te zemlje zarobljene u kako se često navodi, «magičnom krugu siromaštva». Suprotno tome, kod mnogih danas visokorazvijenih zemalja, osnovicu na kojoj je građen njihov razvoj

²² Poznati teoretičar u oblasti razvojne ekonomije Artur Luis smatra da je teorija privrednog razvoja daleko životnija u odnosu na ostale grane makroekonomske nauke jer se pored ekonomske analize i ekonomskih principa, ona temelji na istoriji, statistici, i antropologiji. Lewis, A. (1994) *The State of Development Theory*, *American Economic Review*, USA.

predstavljala je moderna, dobro organizovana i visoko produktivna poljoprivredna proizvodnja.

*Kao druga zakonitost najčešće se navodi činjenica da je u manje razvijenim privredama relativno učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu ili radno sposobnog stanovništva u poljoprivredi u ukupno radno sposobnom stanovništvu, značajan. Suprotno od toga, u razvijenim privredama u kojima dominiraju drugi sektori (pre svih industrija) došlo je do transferisanja stanovništva iz poljoprivrede, pa se zbog toga posebno naglašava uloga porasta produktivnosti u poljoprivredi?*²³

Generalizujući ulogu poljoprivredne proizvodnje za proces razvoja, može se govoriti o njene četiri značajne uloge – četiri doprinosa:

1. proizvodni doprinos;
2. faktorski doprinos;
3. tržišni doprinos; i
4. valutni doprinos.

Proizvodni doprinos poljoprivrede se sastoji u činjenici da ona obezbeđuje prehranjivanje ne samo za poljoprivredno stanovništvo, već i za svo ostalo stanovništvo. Radna snaga u industriji, na primer, mora obezbediti proizvodnju koja će na inostranom tržištu omogućiti zemlji devizni priliv. Pre toga, može se oceniti kao nerealan obezbeđivanje prehrambene sigurnosti zemlje iz drugih izvora, osim domaće poljoprivredne proizvodnje. Pri tome, posebno je važna količina takozvanih tržišnih viškova, odnosno količina proizvedene hrane koja se ne potroši u sektoru poljoprivrede već se može koristiti u drugim sektorima. Porast tih viškova tokom vremena je neophodan iz nekoliko razloga: kao prvo, to je pokazatelj rasta produktivnosti u poljoprivredi, a kao drugo, radi prehrane stanovništva koje svoju egzistenciju crpi van poljoprivrede. Konačno, veoma je bitno da se proizvede jeftina hrana, jer to predstavlja osnovicu za održavanje relativno niskih nadnica koje garantuju konkurentnu proizvodnju, veće mogućnosti izvoza i dalji razvoj.

Faktorski doprinos poljoprivrede u procesu razvoja sastoji se iz dva dela: kao doprinos rada i kapitala. Karakteristika nerazvijenih zemalja je postojanje prikrivene nezaposlenosti u poljoprivredi. Masa uglavnom nekvalifikovane radne snage može se iz poljoprivrede preseliti u druge sektore, a da pri tom ne dođe do pada poljoprivredne proizvodnje. Odliv radne snage iz poljoprivrede dovodi do podizanja nivoa njene produktivnosti. S druge strane, novopridošla radna snaga u industriji i drugim sektorima, zapošljava se uz minimalne nadnice, čime se osigurava jeftin input za potencijalnu izvoznju proizvodnju.

Poljoprivreda, takodje, predstavlja i vrlo realan izvor štednje i akumulacije kapitala. Iz istorije je poznato da su najpreduzimljiviji zemljoposednici u Britaniji na početku industrijske revolucije, selili svoju akumulaciju iz poljoprivrede u industriju kao u to vreme brzo rastući sektor. Slični procesi se odigravaju i u drugim zemljama na njihovom

²³ U razvojnoj teoriji postoje i zastupnici koncepta tzv. "geografskog determinizma" koji do ekstreme veličaju ulogu prirodnih resursa u razvoju. Pri tome se misli kako na plodno zemljište, tako i na šume, vodne tokove, klimu i ostale prirodne preduslove koji mogu pozitivno uticati na razvoj. Međutim, samo mali broj zemalja u svetu je takvo prirodno nasleđe koristio kao osnovicu svog razvoja – Kanada, Australija, Novi Zeland.

razvojnem putu. Pri tome, seljenje akumulacije može biti dobrovoljno (rukovođeno motivom bržeg obrta i višeg profita u industriji kao grani sa rastućim prinosima) ali vrlo često i prisilno, odnosno zasnovano na visokom "oporezivanju" od strane države u procesu razmene. To se najčešće odvijalo primenom mehanizma takozvanih «makaza cena» koje su bile usmerene na štetu poljoprivrede, ili je bivalo ispoljavano u najdrastičnijoj formi, putem svojevrzne eksproprijacije. Govoreći generalno, može se istaći da je depresiranje cena poljoprivrednih proizvoda u nerazvijenim zemljama imalo katastrofalno loše posledice po tu delatnost, ali i na ukupnu ekonomiju nerazvijenih zemalja u kojoj je poljoprivreda bila osnovna i najznačajnija privredna grana.

Tržišni doprinos poljoprivrede u početnim razvojnim fazama ogleda se u iniciranju tražnje za industrijskim proizvodima. Ukoliko domaća industrijska proizvodnja želi da prosperira, mora joj se obezbediti tražnja. Nerealno je očekivati da će u početnim razvojnim fazama to biti izvozna tražnja, već se pre treba oslanjati na domaću tražnju. U toj fazi je upravo poljoprivreda ta koja raspolaže kapitalom, jer je na jednoj strani zavisna od industrijskih inputa, a na drugoj od procesne industrije i trgovine. Otuda je logično da postoji određena i to ne mala komplementarnost između industrije i poljoprivrede. Prema mnogim mišljenjima, stagnantna ruralna ekonomija sa niskom kupovnom snagom, zadržava usporen industrijski rast u mnogim nerazvijenim zemljama. Dakle, može se slobodno reći da je uslov za brzi rast industrijske proizvodnje isto tako brzi porast poljoprivrede. Tako se uspostavlja neophodni balans između odnosa razmene dve vrste dobara, poljoprivrednih i industrijskih. Ukoliko su cene prvih suviše visoke, dolazi do rasta nadnica u industriji i usporava se njen rast, a ukoliko su cene poljoprivrednih proizvoda suviše niske, dolazi do opadanja tražnje za industrijskim proizvodima, budući da se smanjuje raspoloživi višak u poljoprivredi.

Valutni doprinos. Moderna poljoprivreda ostvaruje i značajan valutni doprinos. Naime, poljoprivreda u početnim razvojnim fazama predstavlja izvor priliva strane valute koja je neophodna za pokrivanje nabavke uvoznih inputa i izravnavanje trgovinskog bilansa. Kako industrijski sektor još uvek nije oformljen, ili je u začetku, nema ni mogućnosti da se izvozom industrijskih proizvoda obezbede značajniji devizni prilivi, pa su poljoprivredni proizvodi dragoceni sa aspekta mogućnosti izvoza. U tom smislu se kao jedna od osnovnih karakteristika nerazvijenosti ističe dominacija proizvoda niske faze prerade u izvozu (uglavnom primarnih poljoprivrednih proizvoda) a proizvoda viših faza prerade, u uvozu.

Uzimajući u obzir sav ovaj značaj poljoprivrede, u početnim fazama razvoja pojedinih zemalja ili u tzv. begu iz siromaštva kako se on često naziva, mnoge zemlje su svoj razvoj bazirale na favorizovanju sektora industrije upravo na račun poljoprivrede. To se čini na više načina a kao karakteristični se mogu navesti sledeći:

- Depresiranje cena poljoprivrednih proizvoda u odnosu na industrijske i favorizovanje gradskog načina života;
- Koncentracija najvećeg dela ukupnih investicija u industriju i druge sektore van poljoprivrede;
- Obezbeđenje poreskih olakšica i subvencija u najvećem obimu za industriju i druge privredne sektore van poljoprivrede;
- Sprovođenje politike zaštite od uvoza u korist industrijskih proizvođača i to najčešće na štetu sektora poljoprivrede što dovodi do poskupljenja inputa za

poljoprivrednu proizvodnju (đubriva, sredstava za zaštitu, mehanizacije, semenske robe i sl.);

- Kvalitetom životnog standarda merenom dostupnošću školstva, medicinske zaštite, kulturnih, sportskih i drugih institucija koji je nesrazmerno bolji i okrenut u korist gradskog stanovništva što doprinosi boljim uslovima života i rada, boljoj produktivnosti i višim zaradama u gradu u odnosu na ruralna područja.

Nakon dužih ili kraćih perioda vremena u kojima se forsirao razvoj baziran na iscrpljivanju poljoprivrednih resursa i njihovom prelivanju u urbane sredine, većina manje razvijenih zemalja počinje sa primenom drugačijeg pristupa razvoju poljoprivrede. Ovaj koncept je poznat pod nazivom *Zelena revolucija*²⁴ i treba ga shvatiti kao pokušaj da se u nerazvijenim i siromašnim zemljama industrijalizacija razvija upravo u sektoru poljoprivrede i proizvodnje hrane. U tom smislu, ovaj razvojni koncept je postao simbolom primene nauke u poljoprivredi, podizanja znanja i umeća nerazvijenih kako bi se, pre svega, smanjilo siromaštvo, unapredio kvalitet života i obezbedila dovoljna akumulacija za razvoj drugih privrednih delatnosti. Ovaj koncept se razvija pedesetih godina dvadesetog veka i praktično je na snazi sve do današnjih dana. Njegov glavni moto se vezuje za relaciju "hrana-siromaštvo-populacija" i najavu tzv. "gladne budućnosti". Osnovu ovog koncepta čini ulaganje u poljoprivredna istraživanja kako bi se postigao željeni efekat u primarnoj proizvodnji i povećala tražnja na domaćem tržištu najnerazvijenijih zemalja. Mnoge nerazvijene zemlje su upućene na specijalizaciju poljoprivrednih istraživanja u jednoj ili samo nekoliko oblasti. U tom smislu transfer tehnologija u poljoprivredi se ocenjuje kao više institucionalno opredeljen za razliku od drugih oblasti gde je više predmet bavljenja multinacionalnih kompanija. To potvrđuje i činjenica da je pod patronatom Konsultantske grupe za međunarodna poljoprivredna istraživanja (CGIAR ili CG) formiran sistem međunarodnih istraživačkih centara (IARCs) koji je okupljao 16 institucija poznatih u svetu uglavnom po svom akronimu²⁵. Ako se podje od činjenice da se problemi poljoprivredne proizvodnje i prehrane stanovništva u današnje vreme mogu rešavati samo uz primenu novih tehnologija, onda je navedena aktivnost na osnivanju poljoprivrednih istraživačko-razvojnih sistema

²⁴ Tvorac tzv. "paketa" Zelene revolucije je Norman Borlang koji za svoj rad na unapredjenju visokorodnih sorti pšenice i pirinča dobija Nobelovu nagradu 1972. godine.

²⁵ CIAT – Centro International de Agricultura Tropical (1967) Medjunarodni centar za tropske culture, Kolumbija; CIMMYT - Centro International de Mejoramiento de Maiz y Trigo, Meksiko (1966) Medjunarodni centar za žita, Meksiko; CIP - Centro International de la Papa (1971) Medjunarodni institut za krompir, Peru; IBPGR – International Board for Plant Genetic Resources (1976) Medjunarodna organizacija za biljne genetske izvore, Italija; ICARDA – Internationa Center for Agricultural Research in the Dry Areas (1976) Medjunarodni centar za poljoprivredna istraživanja u klimatski suvim područjima, Sirija; ICRISAT – International Crop Research Institute for the Semi-Arid Tropics (1972) Medjunarodni institut za istraživanje biljnih kultura u područjima semi-aridnih Tropa, Indija; IFPRI – International Food Policy Research Institute (1975) Medjunarodni institut za politiku ishrane, USA; IITA – International Institute of Tropical Agriculture (1967) Medjunarodni institut za tropsku poljoprivredu, Nigerija; ILCA – International Livestock Center for Afrika (1974) Medjunarodni stočarski centar za Afriku, Etiopija; ILRAD – International Laboratory for Research on Animal Discases (1974) Medjunarodna laboratorija za istraživanje stočnih bolesti, Kenija; IRRI – Internationa Rice Research Institute, Medjunarodni institut za pirinač, Filipini; ISNAR – International Service for National Agricultural Research (1979) Medjunarodni servis za nacionalna poljoprivredna istraživanja, Holandija; WARDA – West Africa Rice Development Association (1971) Zapadnoafrička razvojna asocijacija za pirinač, Obala Slonovače; ICRAF – International Council for Research in Aggroforestry (1977) Medjunarodni savet za istraživanja u oblasti poljoprivrednog šumarstva, Kenija; IIMI – International Irrigation Management Institute (1984) Medjunarodni institut za menadžment u oblasti irigacija, Šri Lanka; INIBAP – International Network for the Improvement of Banana and Plantain (1984) Medjunarodna mreža za unapredjenje banana plodova i drveća, Francuska.

uključujući posebno i razvoj sličnih institucija na nivou pojedinih zemalja, predstavljala dobru orijentaciju. U tom kontekstu navedena Zelena revolucija predstavlja konkretan dokaz da se internacionalizacijom ukupnih problema i makar relativno kratkoročnim planiranjem tehnološke i strukturne politike, vrši uticaj na smanjenje haotičnosti u procesu inovacija. Ona možda nije rešila probleme siromaštva, gladi i nedovoljne poljoprivredne proizvodnje u najnerazvijenijim zemljama sveta, ali je taj problem učinila transparentnijim kako na nivou samih zemalja tako i na nivou međunarodne zajednice. Činjenica je da su nove tehnologije u principu komercijalnog karaktera i da su nerazvijene zemlje usled slabe materijalne osnove i relativno skromne tražnje, u tom smislu ostale i dalje hendikepirane u obezbedjenju novih tehnologija. Stoga ovaj proces u izvesnom smislu omogućava ekonomski imperijalizam čiji su tvorci USA a koji je sve vreme pratila i EU. Posmatrano s druge strane, čak i da su nove tehnologije u ovim zemljama prisutne, neophodno je savladati tendenciju da se one upotrebljavaju na "stari" način. Sve u svemu, stoji da je neophodno promeniti tradicionalne odnose i shvatanja, i to uglavnom na tri polja:

1. na relaciji čovek – sredstva za proizvodnju – gotov proizvod;
2. u strukturi radne snage, kroz izmenu kvalifikacije, i
3. u promeni odnosa razmene između pojedinih zemalja.

Osim navedenog, neophodno je bilo poljoprivredu i selo tretirati na kvalitativno novi i drugačiji način. Poljoprivrede nije smela i ne sme biti jedina dimenzija života i rada na selu, odnosno u ruralnim područjima. To je uočeno relativno kasno i u razvijenim zemljama, pa se kao rešenje poslednjih decenija promovise savremeni koncept razvoja koji se zasniva na konceptu takozvanog «integralnog ruralnog razvoja». Ovaj koncept počiva na razvoju svih elemenata neophodnih za život i rad u ruralnim područjima i to na tri glavna segmenta: *ruralne infrastrukture, ruralnih institucija i jačanju civilnog društva i ruralnom ekonomskom razvoju*. Osnovni cilj ovakvog koncepta je da se zadrži preostalo stanovništvo u ruralnim područjima i promovise novi, kvalitetniji koncept života i rada u ovim područjima koji će privući ljude da u njima borave. To znači da bi se umesto doskora jednodimenzionalnog modela razvoja u kome je poljoprivreda osnovna i jedina delatnost ruralnog stanovništva, promovisao održivi razvoj ruralnih područja na svim njihovim segmentima.

Navedeni pristup je neophodan jer se ne može pobeći od činjenice da poljoprivrednu proizvodnju na niskom nivou razvijenosti karakterišu opadajući prinosi²⁶ i da u poljoprivredi postoji visoka skrivena nezaposlenost, odnosno, da je angažovano mnogo više radne snage nego što je opravdano njenim graničnim proizvodom. Zbog toga je često granični proizvod rada u poljoprivredi nulti ili negativan, pa se postavlja pitanje kako se može eliminisati takva pojava? Svakako, tu je orijentacija na porast produktivnosti i to tempom koji je brži od rasta stanovništva. Jedno od mogućih rešenja nudi ekonomski razvoj sekundarne i uslužne delatnosti u ruralnim područjima. On bi absorbovao višak radnog vremena poljoprivrednika. Kao drugo, može se podići granični proizvod radne snage u poljoprivredi putem tehničkog progressa, i treće, direktno kroz akumulaciju kapitala na osnovu koje se takodje može postići razvoj baziran na tehničkom progresu.

²⁶ U mikroekonomskoj teoriji proizvodnje koriste se izrazi opadajući, rastući i konstantni prinosi da bi se označilo šta će se dogoditi sa outputom ukoliko se poveća količina inputa. Ako se svaki od inputa poveća n puta a output se pritom poveća za manje od n puta, radi se o opadajućim prinosima. Ako se svaki od inputa poveća n puta a output se poveća tačno n puta, radi se o konstantnim prinosima. Konačno, ako se svaki od inputa poveća n puta a output se poveća za više od n puta, radi se o rastućim prinosima.

Iako je je u savremenim uslovima razvijene poljoprivrede bespredmetan, zakon opadajućih prinosa je imao svoj veliki značaj u početnim fazama razvoja. Zbog toga se u nastavku interpretira. On se odnosi na slučaj kada su svi faktori proizvodnje fiksni osim jednog, a to je radna snaga. O zakonu opadajućih prinosa još u XVIII veku govori autor Tirgo, predstavnik fiziokratske škole. U duhu fiziokrata koji su ukupan ekonomski razvoj videli u razvoju poljoprivrede, govori se o ograničenosti jednog faktora, odnosno inputa proizvodnje, a to je zemljište. Iz toga se dalje izvodi zaključak da je i ukupan nivo proizvodnje ograničen kao posledica zakona opadajućih prinosa (Tabela 1).

Pretpostavke na kojima zakon opadajućih prinosa funkcioniše su sledeće:

1. Svi ostali faktori proizvodnje osim rada su fiksni, i
2. Svaka jedinica rada je homogena, što znači da svaki radnik ima iste sposobnosti i jednako se trudi.

Dejstvo zakona opadajućih prinosa se najbolje može pokazati sledećim primerom:

Kao primer se uzima farma na kojoj se gaji pšenica. Počev od prvog radnika svaki sledeći će doprineti proizvodnji sve više u skladu sa principom podele rada. Doprinos svakog sledećeg radnika ukupnoj proizvodnji pšenice označava se kao granični proizvod (proizvod dodatno angažovane jedinice rada - radnika ili rada – radnih časova).

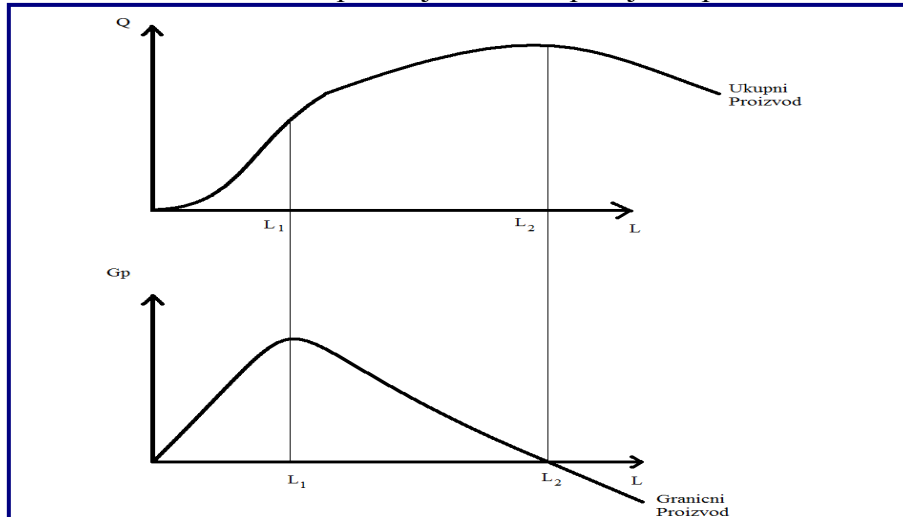
On će se u ovom slučaju povećavati sa daljim angažovanjem radnika. Medjutim, u jednom trenutku će na farmi postojati višak radnika, tako da će granični proizvod početi da se smanjuje i konačno postati negativan kada jedni drugima budu počeli da konkurišu. To se lako može ilustrovati na sledeći način:

Na grafikonu koji sledi, predstavljena je kriva ukupnog proizvoda a na donjem graničnog proizvoda.

Tabela 1. Zakon opadajućih prinosa u poljoprivredi

Broj radnika	Ukupan proizvod	Granični proizvod
1	10	10
2	30	$30 - 10 = 20$
3	65	$65 - 30 = 35$
4	115	$115 - 65 = 50$
5	160	$160 - 115 = 45$
6	190	$190 - 160 = 30$
7	205	$205 - 190 = 15$
8	200	$200 - 190 = -5$

Grafikon 1. Interpretacija zakona opadajućih prinosa

Izvor: Podaci i obračun Njegovan, N. (2008)

Granični proizvod sa angažovanjem dodatnih jedinica rada - radnika raste do tačke L_1 , a zatim dalje počinje da opada (zakon opadajućih prinosa) sve do tačke L_2 gde postaje negativan. Na funkciji na kojoj se prikazuje ukupnan proizvod, opadajući prinosi ne počinju od maksimuma (tačka L_2) već se manifestuju od tačke L_1 (prevojna tačka funkcije) gde ukupan proizvod nastavlja da raste, ali po opadajućoj stopi. Tek kada kriva marginalnog proizvoda udje u zonu negativnosti, tada ukupan proizvod počinje da opada.

2.3. Faktori razvoja agrara

U literaturi se sreću najrazličitije klasifikacije faktora poljoprivrednog razvoja, počev od najelementarnijih pa do vrlo detaljnih. Razumljivo je da su one kao uostalom i najveći broj drugih podela, od relativnog značaja. Otuda su sve klasifikacije podložne kritičkom preispitivanju i najrazličitijim ocenama ispravnosti značaja koji pojedini činioci razvoja imaju za različite teoretičare u zavisnosti od vremena i prostora sagledavanja fenomena privrednog razvoja. Međutim, *većina savremenih shvatanja po pitanju određivanja važnosti pojedinih faktora, tendira zaključku da promene u nauci i tehnici kao i ljudsko znanje koje omogućava korišćenje novih znanja u produktivne svrhe, predstavljaju faktore sa najsnažnijim delovanjem kako na ukupnu dinamiku i kvalitet poljoprivrednog razvoja tako i na promenu strukture i značaja ostalih faktora razvoja.*

Primeru radi, treba navesti da poznati ekonomski teoretičari Samjuelson i Nordaus zastupaju tezu da bez obzira na to da li je neka zemlja bogata ili siromašna, osnovne faktore razvoja predstavljaju:

1. ljudski proizvodni faktori (ponuda radne snage, obrazovanje, disciplina, motivacija);
2. prirodni proizvodni faktori (zemljište, rudna i energetska bogatstva, klima);
3. akumulacija kapitala (mašine, fabrike, putevi), i
4. tehnologija (nauka, inženjering, upravljanje, preduzetništvo).²⁷

²⁷ Samuelson, P., Nordhaus, W. (1994) *Ekonomija*, Mate, Zagreb, str. 697.

S druge strane, Autori Herik i Kindlberger tvrde da sedam komponenti određuju dostignuti nivo i dinamiku privrednog razvoja u svakoj nacionalnoj ekonomiji:

1. zemlja i ostali prirodni izvori
2. proizvodna sredstva, odnosno fizički kapital
3. rad i tzv. ljudski kapital
4. zaposlenost i distribucija dohotka
5. tehnološke promene
6. ekonomija obima, i
7. organizacija.²⁸

Medjutim, u makroekonomskoj literaturi se najčešće susreće podela na sledeće četiri vrste razvojnih faktora: *prirodni resursi, rad, kapital i preduzetništvo*. Prihvatljivom podelom faktora može se označiti i sledeća klasifikacija faktora privrednog razvoja:

1. *osnovni ili primarni faktori razvoja* (stanovništvo i njegova struktura; instalirana osnovna sredstva i njihov tehnološki nivo; raspoloživost prirodnih resursa; veličina države; i dostignuti nivo razvijenosti)
2. *privredno-sistemske faktori* (dominantni oblik svojine, sistem i mehanizam donošenja odluka, koordinacioni i upravljački mehanizam, motivacioni mehanizam); i
3. *dejstvo ekonomske i razvojne politike*.²⁹ Pored navedenih klasifikacija, u savremenim uslovima privredjivanja, mnogi novi faktori postaju značajni u oblikovanju rezultata proizvodnje.

U tom kontekstu, sledeća lista razvojnih činilaca može u zadovoljavajućem stepenu objasniti logiku i suštinu razvojnih tokova u savremenim uslovima privredjivanja:

1. stanovništvo,
2. prirodni i energetske resursi,
3. tehnološke promene,
4. instalirana osnovna sredstva i infrastruktura,
5. organizacija i preduzetništvo, i
6. informacija i znanje kao ključni razvojni resursi.

Kada je poljoprivreda u pitanju, uočeno je da se tokom relativno dugog perioda vremena u ovako sačinjenoj listi razvojnih faktora, akcenat stavlja na tzv. primarne činioce, dok su privrednosistemske i ostali faktori ekonomske dinamike delimično ili u potpunosti zanemareni. Šta više, išlo se i dalje pa se razvoj poljoprivrede uglavnom vodio ističući značaj komparativnih prednosti dok je uticaj ostalih faktora, pre svega tehnološkog razvoja, preduzetništva i organizacije, zanemaran. Tek je poznati ekonomista Michael Porter od sredine 80-tih i početkom 90-tih godina dvadesetog veka uspeo da ozbiljnije afirmiše koncept konkurentskih prednosti dajući relativno veći značaj ostalim faktorima, izvan primarnih. U daljem tekstu će biti izvršena elementarna analiza značaja napred pobrojanih ključnih faktora razvoja poljoprivrede.

²⁸ Herrick, B., Kindlberger, Ch. (1984) *Economic Development*, McGraw Hill, USA

²⁹ Bajec, J., *Značaj uporednog metoda u istraživanju doprinosa privredno-sistemske faktora privrednom razvoju*, u knjizi: Stojanović, R. (1987) *Novi pristup faktorima privrednog razvoja*, Beograd, str. 120-121.

2.3.1. Stanovništvo kao faktor razvoja agrara

Konvencionalna ekonomska teorija značaj stanovništva kao faktora poljoprivrednog razvoja, po pravilu, sagledava pomoću analize ukupnog broja, broja zaposlenih ili nezaposlenih u ukupnom broju poljoprivredne ili ukupne populacije, nivou ili stepenu urbanizacije ili ruralizacije, nivou formalnog obrazovanja i kvalifikovanosti, itd. Moderan koncept razvoja, međutim, podrazumeva daleko širi pristup ovom kompleksu. To je sasvim razumljivo kada se ima u vidu da bez obzira na nivo naučnog i tehnološkog razvoja, čovek – radna snaga i dalje predstavlja značajan činilac ekonomskog i svakog drugog prosperiteta poljoprivrede.

Ukupan broj stanovnika je svakako jedna od najelementarnijih komponenti ljudskog potencijala. Međutim, ukupan broj stanovnika nije pokazatelj koji *per se* govori o mogućem značaju ovog faktora u privrednom razvoju pojedinih zemalja. U ekonomskom smislu, daleko je veći značaj podatka koji se odnosi na ukupan broj sposobnih za rad, ili još preciznije, pokazatelj koji se odnosi na broj stvarno zaposlenih. Takodje, u kontekstu analize značaja stanovništva kao faktora privrednog razvoja mogu biti od važnosti i podaci koji govore o gustini naseljenosti kao i podaci koji se odnose na nastale promene broja stanovništva bilo kao rezultat prirodnog bilo kao posledice mehaničkog priraštaja. To su po pravilu kvantitativni pokazatelji vezani za stanovništvo. Međutim, ne treba zanematiti ni kvalitativni demografski aspekt.

U savremenim uslovima privredjivanja efikasnost proizvodnje u nekoj zemlji je u najdirektnijoj vezi sa dostignutim nivoom obrazovanja, istraživanja i razvoja. Potpunom afirmacijom kategorije znanja u smislu prvorazrednog razvojnog činioca, koji istovremeno deluje na sve ostale faktore razvoja, bačeno je sasvim novo svetlo na kompleks obrazovanja. U uslovima kada se privredni razvoj sve više temelji na akumuliranom znanju, osnovni uslov sticanja prednosti u složenim odnosima međunarodne razmene dobara postaje pokazatelj brzine kojom neka zemlja uspeva da razvije svoj obrazovni sistem. Visok kvalitet obrazovanja u današnjim uslovima ima jednu od ključnih premisa u rastućem korišćenju informacione opreme. Informacione tehnologije, drugim rečima, postaju veoma značajne kako u postupku dolaženja do novih znanja, tako i procesu njegovog širenja.

Istorijsko nasledje takodje može biti od uticaja za kompetentno sagledavanje stanovništva kao faktora privrednog razvoja. Shvatanje radnih obaveza, postojeća tradicija u pogledu bavljenja stanovništva pojedinim privrednim aktivnostima, dominantni oblici privredne i državne saradnje, sklonost ka većoj saradnji sa pojedinim zemljama ili grupama država su aspekti koji nisu za zanemarivanje prilikom analize mesta i značaja stanovništva kao faktora privrednog razvoja.

2.3.2. Prirodni uslovi i resursi kao faktor razvoja agrara

Kao osnovni prirodni uslovi za poljoprivrednu proizvodnju se pre svega navode geografski položaj (lokacija) i klima. Geografski položaj sa svim svojim karakteristikama u značajnoj meri opredeljuje pogodnost određenog prostora za bavljenje poljoprivredom. S druge strane, klima preko broja sunčanih časova, obima i vrste padavina, nivoa temperature u različitim vremenskim periodima, uticaja vetra i vode bitno opredeljuju

kako pogodnost određenog prostora za bavljenje poljoprivredom tako i izbor načina i rezultate poljoprivredne proizvodnje.

Što se tiče prirodnih resursa, pre svega zemljišta kao najznačajnijeg, ali ne i jedinog, mora se istaći da ono predstavlja osnovni uslov i značajan faktor za uopšte bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom. U tom smislu, svaka naučno korektna analiza prirodnih resursa kao faktora razvoja poljoprivrede ima za polaznu pretpostavku objašnjenje osnovnih razlika između onog što priroda daje, odnosno resursa i onog što tehnologija omogućava da se dovoljno ekonomično koristi tj. zaliha ili rezervi toga resursa. Zalihe, drugim rečima, predstavljaju uži pojam od resursa. Najkraće rečeno, zalihe su deo prirodnih resursa koji se ekonomski može isplativo upotrebljavati. Kategorija zaliha je daleko dinamičnija u poredjenju sa kategorijom resursa. Na njeno oblikovanje presudan uticaj ima dostignuti nivo razvoja nauke i tehnologije i nivo cena na svetskom tržištu. Pod neprekidnom presijom ova dva, ali i mnogih drugih faktora, odvija se proces kontinuirane transformacije kategorije resursa u zalihe.

U oblikovanju kategorije zaliha resursa, dva faktora imaju najznačajniju ulogu: tehnološki uslovi eksploatacije i ekonomski kvalitet prirodnih resursa. Pri tome, hronični nedostatak kvalitetnih prirodnih resursa je pojava univerzalnog karaktera. Zahvaljujući razvoju nauke i tehnike u modernoj poljoprivredi, kontinuirano se pristupa iskorišćavanju sve manje kvalitetnih zaliha. Ova pojava je u ekonomskoj nauci poznata kao fenomen kompenzacije. Suprotno kompenzacionom, postoji i tzv. supstitucionni efekat koji govori o situacijama kada se sa upotrebe manje kvalitetnih prirodnih resursa prelazi na korišćenje kvalitetnijih ili se kod manje kvalitetnih dodavanjem proizvoda koji se mogu svrstati u tekovine tehnološkog razvoja (npr. veštačkih đubriva) kvalitet prirodnih resursa bitno popravlja.

Ekonomija prirodnih resursa je ušla u fazu naročito brzih promena od vremena tzv. treće tehnološke revolucije. Od rigorozno ograničavajućeg činioca u osnovi determinisanog prirodnim bogatstvima u okviru pojedinih geografskih i ekonomsko-političkih prostranstava, predmeti rada postaju sve više autentičan proizvod ljudske aktivnosti sa unapred određenim kvalitetnim svojstvima. Na sadašnjoj etapi tehnološkog i ekonomskog razvoja ne postoji ni jedan resurs u prirodi koji se može nekontrolisano koristiti. Proces eksploatacije prirodnih resursa i bogatstava odvija se u sve nepovoljnijim uslovima. U takvim okolnostima, složeni proces razvoja poljoprivrede se sve više temelji na upotrebi do sada nekorisćenih prirodnih resursa ili sintetičkih supstanci koje su najvećim delom rezultat savremene nauke inkorporirane u industriju i u tehnologiju.

2.3.3. Proizvodna sredstva i infrastruktura

Posmatrano istorijski, proces kontinuiranog usavršavanja proizvodnih sredstava bio je usmeren u pravcu zamene i postepenog istiskivanja fizičkih i intelektualnih funkcija čoveka i drugih faktora od značaja za proces poljoprivredne proizvodnje. U tom smislu, dinamika tehnoloških usavršavanja sredstava za rad umnogome predstavlja i samu istoriju privrednog i tehnološkog razvoja. U najopštijim crtama, ona se može podeliti na period upotrebe alata, etapu afirmacije mašine radilice – traktora i ostale pogonske i priključne mehanizacije, i konačno, period dominacije opreme sa elektronskom regulacijom i kontrolom. Najkvalitetniji skok u razvoju proizvodnih sredstava, dogodio se u drugoj

polovini dvadesetog veka, i povezan je sa razvojem mašina sa elektronskom regulacijom, čime je utemeljen početak supstitucije ljudskog intelektualnog resursa u proces proizvodnje i šire. S druge strane, hemizacija je omogućila postepeno supstituisanje zemljišta kao faktora poljoprivredne proizvodnje omogućavajući njegovu veću produktivnost i proizvodnju na istoj površini, pa time i mogućnost njegovog alternativnog korišćenja za druge ljudske potrebe.

Sve ovo se pozitivno odražavalo na proces neprekidnog dinamiziranja rasta poljoprivrede pa se uočava da se tempo stvaranja kvalitetno novih sredstava značajno poklapao sa intenzitetom privrednog rasta u celini.

Količina i struktura raspoloživih proizvodnih sredstava u nekoj poljoprivredi se može proučavati sa najrazličitijih aspekata. Najčešće se analiza vrši na temelju granskog ili teritorijalnog kriterijuma, dok se u poslednje vreme kao dominantna podela sreće ona koja osnovna sredstva posmatra u zavisnosti od njihovog tehnološkog nivoa. Pri tome, osnovni kriterijum koji se koristi prilikom razvrstavanja sredstava u jednu ili u drugu grupu, govori o dostignutom nivou upotrebe baziranom na elektronicu kao proizvodnim sistemima zasnovanim na računarima.

Pored proizvodnih sredstava, na dinamiku razvoja poljoprivrede utiče i infrastruktura. Pod infrastrukturom treba razumeti kompleks privrednih grana koje imaju izuzetan značaj za razvoj poljoprivrede, ali i fizičku i institucionalnu infrastrukturu koja omogućava efikasnije funkcionisanje poljoprivrede u celini. Njena osnovna obeležja predstavljaju veliki eksterni efekti. Dve osnovne karakteristike infrastrukture su:

1. nemogućnost ili vrlo mala mogućnost uvoza, i
2. izuzetno dug period izgradnje pojedinih infrastrukturnih sistema.

Daleko najvažnije grane infrastrukturnog karaktera su: informatika, telekomunikacije, energetika i saobraćaj. Osim toga, sa aspekta tzv. software-skih komponenti infrastrukture, značajno je pomenuti društvene institucije i njihovu organizaciju (državne, paradržavne, nevladine i građanske institucije i organizacije). U vremenu karakterističnom po izuzetnom naučnom i tehnološkom razvoju kao i izraženoj internacionalizaciji proizvodnje i poslovanja, poseban značaj ostvaruju grane infrastrukture koje se odnose ili imaju informatičku i telekomunikacionu podršku.

2.3.4. Tehnološke promene

Pod tehnološkim promenama treba razumeti proces usavršavanja postojećih i pronalaženja kvalitetno novih proizvodnih sredstava, zatim, proces kontinuiranog poboljšanja postojećih i pronalaženje kvalitetno novih predmeta rada, pronalaženje novih izvora i usavršavanje postojećih metoda korišćenja energije, kao i kontinuirani proces poboljšanja formi i metoda organizacije i upravljanja proizvodnjom. Nešto redukovaniya, ali u osnovi prihvatljiva definicija je ona koja ovu kategoriju svodi na proces uvođenja novih orudja za rad, pronalaženje novih metoda proizvodnje i organizacije, kao i prenošenje postojećih metoda iz naprednih u manje napredne proizvodne jedinice.

U klasičnoj proizvodnoj funkciji, tehnološki progres je tretiran kao rezidual. Međutim, u novije vreme, tehnološke promene se tretiraju kao nesumnjivo najznačajniji faktor privrednog rasta i razvoja. Šta više, o kvalitetnom privrednom rastu je moguće govoriti samo ukoliko je kompleks tehnoloških promena njegov najvažniji generator. Zbog toga je od posebnog značaja u ekonomskoj teoriji pitanje ključnog mehanizma pokretanja tehnoloških promena³⁰.

Kao dva ključna objašnjenja porekla tehnoloških promena navode se:

1. tehnološke promene uslovljene ponudom, odnosno tehnološke promene omogućene autonomnim razvojem nauke i istraživačko razvojne delatnosti, i
2. tehnološke promene uslovljene tražnjom.

U ekonomskoj literaturi je dugo postojala težnja da se napred pomenute dve teorije generisanja tehnoloških promena međusobno suprotstave. Međutim, prihvatljivo objašnjenje osnovnih generatora tehnoloških promena mora obuhvatiti i faktore na strani ponude i faktore na strani tražnje. U tom smislu, jedan broj istraživača sa pravom primećuje da ni jedno od pomenuta dva tumačenja, uzeto autonomno, ne objašnjava u zadovoljavajućem stepenu logiku generisanja tehnološkog razvoja, ali uzeti skupa, važe kao solidna baza u određivanju osnovnih generatora savremenih tehnoloških promena.

2.3.5. Organizacija i preduzetništvo

Karakter organizacije kao razvojnog faktora se suštinski razlikuje, kako po načinu delovanja, tako i po osnovnim kvalitativnim atributima u poredjenju sa uticajem i obeležjima rada, zemljišta i kapitala kao tri konvencionalna faktora razvoja.

Organizaciju kao faktor razvoja poljoprivrede treba naglašeno vezati za sposobnost kreiranja i inoviranja, a kao njene najvažnije poluge svakako treba pomenuti *preduzetništvo i menadžment*.

U preduzetništvu svakako najvažniji aspekt predstavlja onaj koji govori o značaju ovog fenomena kao metoda i načina privredjivanja. Tri momenta su posebno važna: samostalnost i nezavisnost privrednih subjekata, odgovornost za donete odluke, i nastojanje da se postigne komercijalni uspeh. Pri tom, centralno mesto u istraživanjima preduzetništva kao ekonomske kategorije zauzima proces utvrdjivanja subjekta i objekta preduzetništva. Subjekti preduzetništva mogu biti pojedinci, grupe stručnjaka, ali takodje i izvršni organi koji reprezentuju pojedine državne institucije. Objekti preduzetništva su najefikasnije kombinacije faktora proizvodnje u cilju maksimizacije dobiti. Nove kombinacije faktora proizvodnje predstavljaju suštinu preduzetništva i ono se po pravilu događa u jednom relativno kratkom periodu vremena. Posle toga, sistem ulazi u rutinu³¹.

S druge strane, menadžment predstavlja proces kojim se usmerava, planira, motiviše, organizuje, koordinira i kontroliše poslovanje. Ukratko, menadžment je proces (funkcija)

³⁰ Njegovan, Z. (1992) *Makroekonomski aspekti tehnološkog razvoja poljoprivrede*, IEP, Beograd.

³¹ Šire u Schumpeter, J. (2012) *Teorija privrednog razvoja, Istraživanje profita, kapitala, kredita, kamate i poslovnog ciklusa*, prevod: Bumbulović, M., Službeni glasnik.

koji je nastao “iz potrebe da se poslovanaje poljoprivrednih preduzeća kao organizacije ljudi, sredstava i tehnologije, uredi kao efektivno i efikasno privredjivanje u datom privrednom i društvenom ambijentu.”

2.3.6. Informacije i znanje

Informacije su oduvek bile činilac razvoja, ali se u svojstvu osnovnog razvojnog faktora javljaju tek na savremenoj etapi naučnotehničkog i privrednog razvoja, tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka. Informacije znače nešto novo za onog kome su namenjene, odnosno, predstavljaju viši nivo od podatka. Koherentno obradjene, informacije predstavljaju znanje u najširem smislu reči. Stoga, da bi se tretirale kao osnovni razvojni faktor i resurs, one moraju biti istinite, celovite i blagovremene.

Nasuprot svim ostalim resursima koji se korišćenjem troše, informacije predstavljaju faktor čijom se upotrebom ne uništava njen sadržaj. Stav po kome svi resursi mogu da se pojave u činu proizvodnje ili u činu potrošnje samo jedanput, ne važi za informacije. Naime, informacije se mogu beskonačno puta koristiti, i to istovremeno od strane neograničenog broja korisnika. Za razliku od prirodnih resursa kod kojih važi pravilo da pojačani intenzitet korišćenja uslovljava skraćuje vek njihovog trajanja, sadržaj informacije ostaje nepromenjen nezavisno od intenziteta korišćenja. I konačno, za razliku od većine fakora koje karakteriše vremenski ograničen peirod upotrebe, informacija kao resurs u svojoj eksploataciji ne podleže vremenskim ograničenjima.

Pomenute osobine upućuju na zaključak da se specifični karakter informacija kao resursa ogleda u činjenici da njegovo korišćenje nije limitirano ni vremenom ni inenzitetom. Zbog toga se značaj resursa informacija u profilisanju karaktera krajnje složenih tokova modernog razvoja poljoprivrede i pojedinih njenih elemenata kao tehnološki naprednih u okviru jedne privrede, može oceniti kao enorman.

2.3.7. Uloga kapitala kao faktora razvoja agrara

Pod kapitalom se najčešće podrazumevaju: a) fizički kapital - akumulirane mašine i oprema, zgrade i njihova pripadajuća infrastruktura, i b) finansijski kapital – gotovina, žiralni novac, vrednosni papiri i udeli stavljeni u odnos sa obavezama i potraživanjima koje odredjeni subjekat ima. Medjutim, savremene razvojne teorije pod pojmom kapitala u širem smislu podrazumevaju sledeće komponente:

- mašine i oprema koje se koriste u proizvodnji;
- infrastrukturne investicije koje delimično obezbeđuju dobra i usluge direktno, a ujedno podižu produktivnost ostalih investicija;
- izdatke za istraživanje i razvoj koji doprinose rastu produktivnosti rada i kapitala (ujedno dovode do procesnih i proizvodnih inovacija, što takodje podiže značajno produktivnost)
- socijalne izdatke kao što su ulaganja u očuvanje zdravlja i obrazovanja što samo manjim delom ima direktne pozitivne posledice po produktivnost, ali

indirektno dovodi do značajnog porasta produktivnosti pojedinaca, a time i poljoprivrede.

Osnovni vid porasta raspoloživog kapitala se ostvaruje kroz proces investiranja, a bazu za to predstavlja generisana akumulacija koja se utvrđuje kao razlika između tekućeg proizvoda i tekuće potrošnje. Mnogi poznati razvojni ekonomisti pripisivali su investicijama ulogu najznačajnijeg pojedinačnog faktora rasta, pogotovo kroz sagledavanje njihovog učešća u raspodeli stvorenog proizvoda. Otuda je uobičajeno da se prilikom planiranja budućih makroekonomskih kretanja, izračunava stopa investicija u poljoprivredu kao udeo u raspodeli GDP-a koju je neophodno postići da bi se dostigla ciljna stopa rasta ili da bi se produkcija u poljoprivredi zadržala na istom nivou.

2.4. Indikatori doprinosa agrara ukupnom privrednom razvoju

Merenje makroekonomskih veličina, proizvodnje, zaposlenosti, nacionalnog dohotka i ostalih agregata, posebno u poljoprivredi, omogućuje identifikaciju osnovnih razvojnih problema, a zatim i davanje sugestija kreatorima makroekonomske politike kako da postupaju u određenim situacijama da bi unapredili agrarnu privredu. Korišćenje indikatora, odnosno pokazatelja, ima cilj da obeleži i istakne stvarne razmere promena koje se dešavaju. U tom smislu se može izdvojiti nekoliko grupa indikatora čijom primenom se može sagledati i opredeliti uloga i značaj poljoprivrede u ukupnom privrednom razvoju i rastu. Osim toga, moguće je ustanoviti i međusobni odnos pojedinih veličina i utvrditi njihov doprinos. Njihova primena i merenje omogućuju da se na stranu ostave utisci i da se o konkretnim ekonomskim pojavama i fenomenima govori snagom činjenica.³² Višedimenzionalnost pojedinih razvojnih ciljeva ima odraza i na neophodnost korišćenja različitih pokazatelja. Posebno važno pitanje je svršishodnost njihovog korišćenja i stoga, njihove pravilne selekcije. Primera radi, treba istaći da često konkretni pokazatelji nisu podjednako relevantni za iskazivanje opšteg nivoa razvijenosti poljoprivrede u svim situacijama. Takođe, pokazatelji poljoprivrednog razvoja treba da daju što realniju sliku ekonomskog kretanja (napredovanja ili opadanja) u okviru sagledavane zemlje, ali i šire. Međutim, najčešće upravo taj uslov u ekonomskim istraživanjima nije zadovoljen. Često se i ne vodi računa, na primer, o elementarnoj činjenici da se agrarna struktura poljoprivrede u jednom slučaju karakteriše većim stepenom autarhičnosti, a manje ispoljenom specijalizacijom u odnosu na druge posmatrane razvijenije ekonomije, te da se, analogno tome, mnogi poslovi obavljaju u okviru gazdinstava što se i ne evidentira sistemom društvenih računa, itd.

Kada se ekonomska teorija interesuje za privredni rast, odnosno za uvećanje agregatnog outputa, onda ona prvenstveno operiše pokazateljima bruto domaćeg proizvoda i bruto nacionalnog dohotka. Granica siromaštva širokih slojeva se ocenjuje prema distribuciji dohotka u zemlji, naučni i kadrovski potencijal se izražava brojem naučnika i istraživača, posmatrano ukupno ili u odnosu na određeni broj stanovnika, istraživačkim koeficijentom, brojem patenata, razvojem inovacione delatnosti, itd. Jednostavna merenja, poput fertiliteta, pismenosti, stope nataliteta i smrtnosti, indirektno upućuju i na nivo razvijenosti neke privrede. Dakle, višedimenzionalnost pojedinih razvojnih ciljeva

³² Herrick, B., Kindleberger, Ch. (1983) *Economic Development*, McGraw Hill, New York, str. 115.

ima odraza i na neophodnost korišćenja različitih pokazatelja društvenoekonomskog napredovanja.

Posmatrano prema različitim kriterijumima, može doći do različite podele indikatora kojima se pojedine pojave od značaja za agrarni razvoj mogu pratiti³³. U literaturi se sreće podela na vrednosne pokazatelje, socijalne pokazatelje i indikatore nejednakosti u raspodeli dohotka.³⁴ U novije vreme, sve se više govori i piše o ekološkim pokazateljima razvoja čiji je zadatak iskazivanje promena u nivou i strukturi proizvodnje i njihovom koreliranju sa indikatorima koji govore o kvalitetu životne sredine.

Pokazatelji razvoja na direktan ili indirektan način govore o ekonomskom napredovanju poljoprivrede u određenim zemljama. Sa stanovišta tipa i porekla informacija na kojima se temelje, kao i načina iskazivanja ostvarenog razvoja, moguće ih je podeliti na *kvantitativne i kvalitativne*. Nadalje, u zavisnosti od načina izražavanja, pokazatelji ostvarenog razvoja mogu biti iskazivani i kao *vrednosni i prirodni*. Prihvatljivom podelom razvojnih pokazatelja se može smatrati i njihova sledeća kvartalna distinkcija:

1. prirodno izraženi pokazatelji,
2. ekonomsko-socijalni pokazatelji,
3. naučno-tehnološki pokazatelji, i
4. vrednosno izraženi pokazatelji razvoja.

Prirodni pokazatelji se koriste za iskazivanje dostignutog nivoa poljoprivrednog razvoja zemlje, posebno u okviru međunarodnih komparativnih analiza. Najčešće korišćeni prirodni pokazatelji dostignutog nivoa poljoprivrednog razvoja neke zemlje govore o proizvodnji pojedinih primarnih proizvoda (žita, industrijsko bilje, povrće, voće, groždje, krmno bilje, stočarstvo i stočni proizvodi) ili prehrambenih artikala (meso, šećer, mleko itd.). Ovi pokazatelji se po pravilu daju u formi per capita.

Ekonomsko-socijalni kao široka grupa pokazatelja se u savremenim uslovima privredjivanja smatra sve važnijom dopunskom ilustracijom dostignutog nivoa razvijenosti poljoprivrede u zemlji. Ona dopunjuje i kompletira sliku koju o privrednom razvoju daju vrednosni i prirodni pokazatelji. To je sasvim logično kada se ima u vidu krajnje složena priroda fenomena poljoprivrednog razvoja. Kao daleko najvažnije ekonomsko-socijalne pokazatelje treba pomenuti pokazatelje o demografskim kretanjima, radno aktivnoj snazi, zaposlenosti, pojedinim oblicima socijalne zaštite, izdvajanjima namenjenim obrazovanju, broju veterinara ili poljoprivrednih stručnjaka na hiljadu poljoprivrednika, grla ili farmi, starosna struktura, učešće troškova ishrane u raspoloživom dohotku domaćinstava, uslovima na farmi, itd. Prilikom korišćenja socijalnih pokazatelja veoma važno pitanje odnosi se na realnost njihovog iskazivanja. Brojna nerešena metodološka pitanja njihovog iskazivanja, umnogome umanjuju značaj korišćenja socijalnih pokazatelja. Važna osobenost socijalnih pokazatelja je i njihov naglašeno parcijalni karakter. Parcijalni pokazatelji imaju bolju međunarodnu komparabilnost budući da agregiranje pojedinih ekonomskih veličina umanjuje njihovu aplikativnost.

³³ Detaljno o ovom pitanju u knjizi: Cvetanović, S. (1994) *Teorija privrednog razvoja*, Prosveta, Niš, str. 41 - 51.

³⁴ Herrick, B., Kindleberger, Ch., op. cit. p.p. 115 - 144.

Naučno-tehnički pokazatelji se odnose na nivo dostignutog tehnološkog razvoja poljoprivrede i stepen tehnoloških promena, odnosno, međusobne supstitucije faktora poljoprivredne proizvodnje. To je uslovljeno procesom koji je u poljoprivredi stvorio alternativne mogućnosti za izbor produktivnije tehnike i tehnologije, kreiranja i implementacije novih znanja. Oni se iskazuju pokazateljima produktivnosti proizvodnje, kapitalnim koeficijentima, pokazateljima nivoa i strukture investicija u osnovna sredstva, doprinosom pojedinih, pre svega, tehnoloških faktora ukupnoj proizvodnji na mikro i makro nivou u proizvodnim funkcijama, pokazateljima energetske i ekološke efikasnosti, kao i primene alternativnih tehnologija. S druge strane, tu su i pokazatelji kao na primer obim i struktura troškova istraživačkorazvojnog rada, naučnoistraživačka baza zemlje, obim i oblici transfera tehnologije, udeo proizvoda novih tehnologija u svetskom izvozu, patenti i razvijenost proizvodnje i tržišta tehnologije, tehnološki i trgovinski bilans zemlje.³⁵

Vrednosni pokazatelji govore o finansijskim iznosima mnogobrojnih, pre svega, makroekonomskih agregata. Oni važe za daleko najznačajnije indikatore poljoprivredne razvijenosti i pored nesporne činjenice da najčešće nisu dovoljni za celovito objašnjenje logike razvojnih procesa. Vrednosno izraženi, pokazatelji razvoja mogu praktično biti svi navedeni pokazatelji koji se mogu izraziti vrednošću ili podvesti pod zajednički vrednosni izraz – vrednost novca kao sredstva razmene bilo da se radi o domaćoj ili stranoj valuti koja se koristi kao referentna. Oni se često koriste za iskazivanje vrednosti ukupne i proizvodnje po jedinici, vrednosti ulaganja, visine i raspodele ostvarenih dohodaka, vrednosti izvoza i uvoza, cena, i sl. Najpoznatiji i najčešće korišćeni agregatni vrednosni pokazatelji po metodologiji društvenih računa Ujedinjenih nacija su:

1. bruto domaći proizvod poljoprivrede (*gross domestic product of Agriculture GDP*),
2. bruto nacionalni proizvod (*gross national product GNP*),
3. neto domaći proizvod (*net domestic product NDP*), i
4. neto nacionalni proizvod (*net national product NNP*).

Bruto domaći proizvod poljoprivrede (*GDP*) izračunava se tako što se saberu sve vrednosti proizvedenih roba i usluga u poljoprivredi u vremenskom intervalu od jedne godine. Bruto nacionalni proizvod poljoprivrede (*GNP*) se dobija kada se od bruto domaćeg proizvoda poljoprivrede odbiju svi prihodi stanovnika te zemlje koji pripadaju strancima kao rezultat njihovog ulaganja u poljoprivredu zemlje, a dodaju prihodi stanovnika te zemlje na osnovu njihovog ulaganja u poljoprivredu u inostranstvu. Drugim rečima, obe kategorije izražavaju tržišnu vrednost proizvedenih dobara u poljoprivredi u vremenskom intervalu trajanja od godine dana. Za razliku od kategorije poljoprivrednog *GDP*, *GNP* poljoprivrede kvantificira vrednost proizvedenih dobara isključivo domaćih vlasnika faktora. Stoga je *GNP* poljoprivrede najsveobuhvatnija mera ukupne ekonomske aktivnosti u oblasti poljoprivrede nekog društva.³⁶ Njegova vrednost može biti iskazivana u realnim i

³⁵ Kozomara, J. (1994) *Tehnološka konkurentnost*, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 91.

³⁶ "Merenje društvenog proizvoda neophodno je za makroekonomsku teoriju i politiku. Ono nas priprema da se pozabavimo centralnim makroekonomskim kategorijama kao što su privredni rast, konjunktorni ciklusi, odnos između ekonomske aktivnosti i nezaposlenosti, inflacija. Pre nego što je otkriven pojam *GNP*, bilo je teško oceniti stanje privrede. Iako na *GNP* ne postoji patent, to je jedno od zaista velikih otkrića 20. veka. Bez merenja ekonomskih agregata kao što je *GNP*, makroekonomija bi plivala u moru neorganizovanih podataka. Podaci o *GNP* olakšavaju kreatorima ekonomske politike usmeravanje privrede ka nacionalnim ciljevima.", Samuelson, P., Nordhaus, W. (1994) *Ekonomija*, 14. izdanje, Mate, Zagreb, str. 416.

nominalnim veličinama. Prvi način iskazivanja podrazumeva njegovo vrednovanje u stalnim, a drugi u tekućim cenama.

Realni *GNP* poljoprivrede izražava iznos ukupnog outputa u bilo kom periodu u cenama koje važe za bazni period. Drugim rečima, realni *GNP* poljoprivrede je merilo fizičke proizvodnje nacionalne poljoprivrede u različitim vremenskim periodima gde se vrednosti svih proizvedenih dobara izračunavaju u konstantnim cenama.

Nominalni *GNP* poljoprivrede predstavlja vrednost finalnog outputa u nekoj ekonomiji u cenama koje važe u periodu u kojem je output poljoprivrede proizveden. Ova kategorija se menja iz godine u godinu iz jednostavnog razloga što obim proizvodnje varira u fizičkom smislu s jedne strane, ali i zbog promena tržišnih cena posmatrano s druge strane.

Promene u nominalnom bruto nacionalnom proizvodu poljoprivrede su rezultat promena cena i govore o razlikama u proizvodnji poljoprivrednih roba i pružanju usluga na makroekonomskom nivou. Zbog toga bi u makroekonomskim analizama češće trebalo koristiti pokazatelj realnog *GNP* poljoprivrede u različitim godinama.

Indikatori ili pokazatelji imaju značajno mesto u praćenju različitih aspekata razvoja. Njihove podele su brojne i svaka je po sebi logična, međutim, sve zajedno mogu kod čitaoca ili onoga ko ih želi primeniti, izazvati određene nedoumice. Zbog toga ćemo u nastavku kao najkonvencionalniju navesti sledeću podelu indikatora. Ona podrazumeva četiri grupe indikatora.

- *prvu grupu* indikatora najčešće nazivaju doprinos proizvodnji ili produkt kontribucija i ona je vezana za rast kao fenomen;
- *druga grupa* se najčešće vezuje za rast medjusektorskih transfera faktora (radne snage, kapitala, itd.) pa je nazivaju doprinos faktora ili faktor kontribucija;
- *treća grupa* je povezana sa obezbedjenjem širenja tržišta pa je nazivaju tržišni doprinos ili market kontribucija; a
- *četvrta grupa* je po pravilu vezana za omogućavanje spoljne trgovine i obezbedjivanja pozitivnih rezultata u okviru medjunarodne razmene i naziva se izvozni doprinos ili eksportna kontribucija.

2.4.1. Doprinos proizvodnji ili produkt kontribucija

Pod doprinosom proizvodnje se u ovom smislu podrazumeva učešće poljoprivrede u ostvarenom makroproizvodu. Udeo poljoprivrede u ukupnom proizvodu zemlje može imati statički karakter kada se upoređuje ostvareni proizvod poljoprivrede u ukupnom makroproizvodu ili u *per capita* odnosu, pa se dobijeni rezultat množi sa 100 da bi se iskazalo relativno učešće, odnosno učešće u procentima. Takođe, korišćenjem empirijskih podataka, udeo poljoprivrede se može posmatrati i preko dinamičkih pokazatelja kao inverzne korelacije udela poljoprivrede u odnosu sa nivoom ukupnog produkta ekonomije P_a $r_a / \delta P$ gde je P_a = poljoprivredni proizvod; r_a = prosečna godišnja stopa rasta P_a ; a δP = ostvarena promena u kretanju ukupnog nacionalnog proizvoda.

Ovakav pristup se može primeniti i u medjusektorskoj analizi ili analizi u odnosu na ostali deo privrede P_a / P_n , gde je P_a = poljoprivredni proizvod a P_n = nepoljoprivredni proizvod; i konačno, dinamike i medjusobnog odnosa prosečnih stopa rasta (r_a / r_n) gde je r_a = prosečna godišnja stopa rasta tj $r_a = \delta P_a / P_a$ a r_n = prosečna godišnja stopa rasta P_n tj. $r_n = \delta P_n / P_n$.

Primenom ove vrste pokazateja uočena je zakonita tendencija da sa porastom razvijenosti dolazi do dugoročnog opadanja relativnog učešća poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu. U tom smislu se ne smanjuje značaj poljoprivrede kao privredne delatnosti već se samo vrši dalja strukturna diferencijacija ukupne ekonomije. Kao prvi razlog se najčešće navodi činjenica da je poljoprivreda izvor sirovina za procesnu industriju s jedne strane, i glavni snabdevač stanovništva poljoprivredno-prehrambenim proizvodima s druge. Takođe, poljoprivreda postaje sve više medjusobno integrisana sa drugim sektorima ekonomije pa multiplikovani efekti poljoprivrede imaju sve veći značaj u odnosu na porast tražnje za proizvodima domaće industrije kao i prateće tražnje za faktorima kao što su radna snaga i drugi industrijski inputi.

Značajan aspekt predstavlja deagrarizacija tj. napuštanje poljoprivrede od strane vitalnog dela poljoprivrednika, mlade radne snage. To teorijski dovodi do mogućnosti oskudice za poljoprivredno-prehrambenim proizvodima. Medjutim, kada produktivnost onih koji ostaju u poljoprivredi raste brže od doprinosa – kontribucije koji bi ostvarivali oni koji poljoprivredu napuštaju, ovakav scenario ne bi bio moguć. U slučaju da do ovoga ne dodje, odnosno da ne dodje do povećanja ponude hrane, kao rezultat se javlja rast cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Naravno, ovo je slučaj do koga dolazi kada je obezbeđeno slobodno delovanje tržišta i tržišnih zakonitosti u tokovima proizvodnje, odnosno kada izostane državna intervencija. Takođe, kao važno pitanje se postavlja i uticaj povećanja cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda na povećanje inflacije. Kako je hrana opredeljujući faktor nadnica, onda je nesumnjivo da cene hrane opredeljuju jednim delom inflaciju. U tom smislu inflacija prouzrokovana visokom cenom hrane, dovodi do socijalne i političke nestabilnosti što je dalje negativni faktor rasta i privrednog razvoja. Pritisak koji se pri tom javlja na povećanje nadnica, smanjuje visinu profita, pa time dovodi do umanjenih investicija što sve utiče na pad industrijskog razvoja. Otuda se rast cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda javlja kao vodeći faktor od uticaja na inflaciju.

Konačno, kada se govori o doprinosu poljoprivrede, treba istaći da u nerazvijenim zemljama poljoprivreda uglavnom predstavlja delatnost na čijoj osnovi se razvija ostala privreda, odnosno čitav niz agrobiznis grana. Na taj način se proširuje uticaj produkt kontribucije poljoprivrede što dovodi do ispoljavanja koncepta intersektorskih veza i medjuzavisnosti unutar agrobiznisa koji se u razvijenim zemljama identifikuje kao pojam moderne poljoprivrede.

2.4.2. Doprinos faktora ili faktor kontribucija

Faktor kontribucija je od velikog značaja u početnim fazama razvoja, kada se vrši prelazak sa izrazito poljoprivredne orijentacije na intenzivniji razvoj nepoljoprivrednih delatnosti i grana – industrijalizam. Ovu fazu prati i transfer resursa iz poljoprivrede u druge delatnosti. Kao najznačajniji resursi se pominju kapital, radna snaga i zemljište. Otuda se u takvim

slučajevima postavlja nedvosmisleno pitanje, zašto se npr. transfer kapitala iz poljoprivrede smatra značajnim sredstvom razvoja?

Protivnici ovog međusektorskog transfera ističu kao argument činjenicu da je nekorektno lišavati farmere dela svoga bogatstva da bi se fundirao razvoj drugih sektora u kojima oni direktno nemaju interesa. S druge strane, zagovornici ovakvog pristupa ističu sledeće argumente:

- Naime, odnos *kapital – output* u poljoprivredi i vanpoljoprivredi nisu isti. Osim toga, tražnja za kapitalom u nepoljoprivrednim delatnostima je srazmerno veća u razvijajućim ekonomijama, jer tražnja za nepoljoprivrednim proizvodima po pravilu ima veći elasticitet no tražnja za poljoprivrednim. Kao krajnji efekat se uočava da *transfer kapitala iz poljoprivrede dugoročno utiče na smanjenje relativnog značaja poljoprivrede*;
- Inkrementalni odnos *kapital-output* u poljoprivredama nerazvijenih zemalja teži da bude manji nego na primer u industriji obzirom da se ulaganja po pravilu usmeravaju u podizanje produktivnosti – primena industrijskog metoda;
- U nerazvijenim zemljama poljoprivreda je uglavnom jedini izvor domaće štednje i investicija u inicijalnoj fazi razvoja. Inicijalne privatne investicije, pomoć međunarodnih finansijskih institucija su samo suplementi (osim možda u najsiromašnijim zemljama),
- Poljoprivrednici ostvaruju više benefita indirektno, odnosno iz nepoljoprivrednih institucija. To je posledica sektorske diversifikacije – intersektorska mobilnost resursa i raspodela dohotka nisu onemogućeni činjenicom da postoji imperfekcija tržišta. Naime, postoje alternativna sredstva transfera kapitala iz poljoprivrede: od dobrovoljne privatne inicijative za investiranje na slobodnom tržištu do podvrgavanja obaveznom transferu - državna intervencija.

Ako se posmatra transfer kapitala koji se stiče na slobodnom tržištu, mogu se izdvojiti sledeći prethodni uslovi: (a) farmeri – poljoprivredni proizvođači u tržišnoj privredi su orijentisani na prodaju svojih proizvoda izvan poljoprivrednog sektora (podela rada, specijalizacija pa čak i sitno-robni proizvođači) što u konačnom uslovljava viškove kapitala koji se u poljoprivredi formiraju (proizvodnja veća od sopstvenih potreba); (b) farmeri ili poljoprivredni proizvođači su po pravilu neto štediše (to znači da troše manje no što su proizveli); i (c) uštede farmera moraju biti veće od njihovih investicija u poljoprivredu (znači i za trajna osnovna i potrošna sredstva). Ovi uslovi se ostvaruju praktično nezavisno od potrebe transfera kapitala iz poljoprivrede, a izazvane su dobrovoljnom štednjom i investicijama. Osim toga, koriste se i dodatna podsticajna sredstva poljoprivredne populacije da akumulira i drži uštede u oblicima koji mogu biti iskorišćeni za formiranje investicija u drugim – nepoljoprivrednim sektorima.

S druge strane, ovakav efekat se može postići još i intervencijom države u nerazvijenim državama da bi došlo do intenzivnije međusektorske alokacije kapitala. Zato se najčešće koriste tzv. direktne, a nekada još više indirektno metode i one uključuju: monetarnu politiku, kontrolu cena, kreditnu politiku, poresku politiku – direktni i indirektni porezi, spoljnotrgovinska politika, tehnološka politika, politika radne snage, obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda i prirodna razmena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda (inputi, mehanizacija) u najranijim fazama industrijalizacije. Primena ovakvih mera dovodi do ruralno urbane nejednakosti koja eskalira do krajnjih granica i nakon više decenija,

dovodi u pitanje održivost razvoja u ruralnim područjima, a dugoročno i u urbanim. Treba istaći da se indirektne i direktne metode međusobno ne isključuju.

Na kraju bi možda trebalo napomenuti da u ovakvoj politici pored kapitala dolazi do transfera i poljoprivrednog zemljišta i radne snage. Usled takvog transfera dolazi do međusobne redistribucije zemljišta i radne snage na štetu poljoprivrede. Deo resursa koji ostaju u poljoprivredi pored toga što je kvantitativno smanjen, gubi još i na kvalitetu. Ovi gubici se u proizvodnoj funkciji poljoprivrede po pravilu nadoknađuju međusobnom supstitucijom faktora. Tako se zemljište zamenjuje produktivnijim semenima i stokom, primenom mineralnih đubriva i agrohemičija, dok se radna snaga po pravilu supstituiše poljoprivrednom mehanizacijom i alatima. Pri tome, treba navesti da u ovoj supstituciji postoji donji prag ispod koga nestaje kritična masa posmatranog faktora za bilo kakav razvoj bilo poljoprivrede bilo ruralnih područja.

2.4.3. Tržišni doprinos ili market kontribucija

Tržišni doprinos ili market kontribucija pretpostavlja širenje tržišta u sferi ekonomije i infrastrukture. Zatvoreno tržište ne obezbeđuje prednosti s obzirom da u takvim uslovima, i pored činjenice da je dohodak zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima veći, poljoprivredna populacija predstavlja najznačajnije tržište, pre svega za industrijske proizvode. Tako, poljoprivreda postaje glavni potrošač proizvoda lične potrošnje kao na primer odeće, obuće, kućnih aparata, građevinskog materijala, ali i reprodukcioni materijala kao što su mineralna đubriva, agrohemičije, mašine i alati. S druge strane, konkretni tržišni doprinos poljoprivrede može se sagledati kroz mogućnost tržišne valorizacije poljoprivrednih proizvoda.

I jedan i drugi aspekt marketing kontribucije može se ubrzati primenom savremenih dostignuća tehnike i tehnologije. U otvorenoj ekonomiji se prekida tok dohotka između poljoprivrede i industrije, jer robe mogu biti prodavane i van nacionalne ekonomije. U tom smislu, u zavisnosti od stepena razvoja, kao vodeći faktori se navode komparativne, odnosno kompetitivne ili konkurentne prednosti. Pritom, potrebno je istaći da sa razvojem zemlje u otvorenoj privredi, iako apsolutni doprinos poljoprivrede raste, njen relativni doprinos ili marketing kontribucija se vremenom smanjuje.

2.4.4. Izvozni doprinos ili eksportna kontribucija

Izvozni doprinos ili eksportna kontribucija poljoprivrede je vezan za obezbeđenje stranih sredstava plaćanja u čemu u početnim fazama razvoja ekonomije jedne zemlje, poljoprivreda izvozom svojih viškova ostvaruje značajan doprinos. Pri tom se postavlja pitanje da li je izvozni doprinos poljoprivrede u konfliktu sa njenim ostalim doprinosima. S jedne strane to dotiče pitanje balansiranog razvoja poljoprivrede i industrije u uslovima zatvorene privrede. U takvim uslovima poljoprivreda je ta koja podupire sektorsku diversifikaciju preko tržišne i faktor kontribucije. S druge strane, u uslovima otvorene ekonomije poljoprivreda nije više ta koja je ograničena veličinom domaćeg tržišta, pa izvoz poljoprivrede konkuriše nepoljoprivrednom sektoru na tržištu faktora – kapitala, radne snage i/ili zemljišta.

U zemljama sa nerazvijenom poljoprivredom i visokom uvoznom zavisnošću poljoprivrede, za očekivati je da dodje do ekspanzije poljoprivrede pre za domaće nego za izvozne potrebe. Kada poljoprivreda zadovoljava domaće potrebe i kada se uvozni račun relativizira do određene prihvatljive vrednosti, politici razvoja poljoprivrede mogla bi biti alternativna politika uvoza roba koje po definiciji ubrzavaju ukupni razvoj, odnosno, nepoljoprivredni sektor. Dakle, izvoz poljoprivrednih proizvoda je značajan izvor sredstava za pokriće uvoza onih roba koje ubrzavaju razvoj nepoljoprivrednog sektora. Ovakava orijentacija ima pozitivni efekat tako što se izvozom poljoprivrednih proizvoda omogućuje povećanje deviznih prihoda bez značajnijih dodatnih investicija. Takodje, iznos potrebnog kapitala u poljoprivredi je zbog relativno niskog odnosa kapital – output, često niži nego u drugim delatnostima. To je posledica činjenice da poljoprivreda u većoj meri ima radno-intenzivni karakter i da najveći deo radne snage zahteva relativno niske operativne troškove. Takodje, uslovi razmene su takvi da poljoprivreda na eksportnom tržištu svoju ekspanziju ne mora da pravda nižim cenama. Dakle, izvoz poljoprivrede na primer u razvijene zemlje obezbedjuje kapital za tehnološki napredak, što se pozitivno odražava i na domaće tržište. Konačno, u uslovima kada se želi obezbediti štednja deviza preko redukovanja uvoza kao koncepta, poljoprivredna uvozna supstitucija može ostvariti posebni doprinos. Poljoprivreda je u tom smislu superiornija od industrije jer obezbedjuje niže stvarne troškove, na primer uvodjenjem u proizvodnju nekorišćenog rezervnog zemljišta. Medjutim, ako je slučaj da ekspanzija poljoprivredne proizvodnje čiji je cilj uvozna supstitucija, dovodi do rasipanja deviza u odnosu na industriju u kojoj bi upotrebom moglo doći do uštede deviza, onda se može reći da su troškovi supstitucije uvoza visoki, šta više neprihvatljivi.

Otvorene privrede imaju dilemu da li da se odaju kratkoročnim efektima na bazi komparativnih prednosti kao što su izvoz poljoprivrede ili da se orijentišu na izvlačenje resursa iz poljoprivrede za investiranje u industriju što je kratkoročno manje prihvatljivo, ali predstavlja dugoročni interes.

2.5. Problemi pri korišćenju pokazatelja

Prilikom korišćenja pojedinih pokazatelja poljoprivrednog razvoja treba biti vrlo obazriv. Pored toga što mogu imati izvanrednu analitičku vrednost i služiti kao pouzdana osnova u različitim makroekonomskim istraživanjima, njihova nekritička upotreba može dovesti do čitavog niza neadekvatnih zaključaka. Kao posebno važne aspekte korišćenja pojedinih pokazatelja poljoprivrednog razvoja je moguće izdvojiti sledeće:

1. priroda agregatnih i pokazatelja per capita,
2. pokazatelji nivoa i stope privrednog rasta,
3. korišćenje pokazatelja razvoja u međunarodnim komparacijama,
4. nominalni versus realni vrednosni pokazatelji privrednog razvoja.

2.5.1. Priroda pokazatelja

Pokazatelji poljoprivrednog razvoja mogu biti *agregatni i per capita*. Agregatni pokazatelji govore o zbirnim iznosima određenih makroekonomskih veličina, dok per capita pokazatelji iskazuju veličine pojedinih kategorija posmatranih po stanovniku. U teoriji i politici poljoprivrednog razvoja, daleko najčešće korišćeni pokazatelji razvijenosti neke zemlje su oni koji govore o dinamici i strukturi dostignutog nivoa razvoja. Oni se posmatraju u vremenskoj dimenziji i u poredjenju sa drugim sektorima, odnosno sa ukuno ostvarenim veličinama. Pokazatelji računati po stanovniku - per capita, imaju više smisla kada se posmatra proizvodnja pojedinih grana i proizvodnji, odnosno potrošnja. Statistika Ujedinjenih nacija, Svetske banke, statistike Evropske unije i OECD vrše međunarodna poredjenja uz pomoć ovih pokazatelja. Očigledno je da ako su vrednosti proizvodnje iste u dve zemlje od kojih svaka ima različiti broj stanovnika, pod ostalim jednakim uslovima, onda će posmatrano individualno, stanovnici zemlje sa manjom populacijom biti relativno bogatiji ili efikasniji.

Bez obzira na vrstu korišćenih pokazatelja, bilo da se radi o onima koji reprezentuju ekonomski potencijal jedne ili grupacije zemalja, bilo da je možda po sredi kvantifikacija efekata razvoja, najčešće se pojedini agregatni pokazatelji stavljaju u odnos sa ukupnim brojem stanovnika u određenoj zemlji, odnosno grupi zemalja. Njihova dobra strana je što omogućuju međunarodnu komparabilnost konkretnih veličina. Međutim, ovi pokazatelji imaju i određenih manjkavosti o kojima treba voditi računa. Tu se pre svega ima u vidu mogućnost sticanja krajnje nerealne predstave razvoja putem pokazatelja per capita u situacijama kada su prisutna velika odstupanja od prosečnih veličina. Izražena odstupanja od prosečnih veličina korespondiraju sa opadanjem korisnih svojstava informacije koju pruža pokazatelj per capita. Primera radi, iskazivanje razvoja neke zemlje pomoću pokazatelja per capita za čitavu zemlju, ne bi imalo neke veće analitičke vrednosti ukoliko izostane dekompozicija ove veličine po određenim regionima, industrijskim granama ili privrednim oblastima.

2.5.2. Pokazatelji niova i stope privrednog rasta

Kod pokazatelja poljoprivrednog razvoja, pogotovo vrednosno izraženih, treba praviti distinkciju između onih koji govore o dostignutom nivou razvoja i stopama privrednog rasta. Nivo ilustruje dostignutu veličinu određenog pokazatelja i njime se u grubim crtama iskazuje prosečno blagostanje. Stopa rasta ilustruje brzinu, odnosno pravac promene tog blagostanja u vremenu. Stopa rasta kao pokazatelj razvoja istovremeno govori o naporu zemlje učinjenom u određenom vremenskom intervalu u dostizanju postavljenog razvojnog cilja. Kao izuzetno važan analitički pokazatelj, stopa rasta omogućuje sagledavanje, kako pozitivnih, tako i negativnih trendova u određenim zemljama ili grupama zemalja, regionima, delatnostima, granama i proizvodnjama svrstanih po definisanom kriterijumu srodnosti. Izražena manjkavost pokazatelja stope rasta dolazi do izražaja u situacijama niskih baznih veličina. U tom slučaju dobijene visoke stope rasta pre govore o niskim startnim veličinama, nego o realnim razvojnim uspesima.

2.5.3. Pokazatelji u međunarodnim poređenjima

Prema gotovo jedinstvenom stanovištu, pokazatelj poljoprivrednog rasta predstavlja nesumnjivo jedan od najvažnijih makroekonomskih indikatora u komparativnim analizama.³⁷ S druge strane, evidentno je da iskazivanje dostignutog nivoa i dinamike privrednog rasta pojedinih zemalja pomoću reprezentativnih pokazatelja ima svrhe jedino ukoliko oni daju pravu sliku kod njihovog komparacije sa identičnim veličinama u drugim jedinicama poredjenja. Pri tom se kod međunarodnih analiza uvek sa pravom postavlja pitanje izbora jedinica čiji se pokazatelji razvoja kompariraju kao i vremenskog perioda u kome se to poredjenje realizuje. Od ne manje važnosti je i adekvatna selekcija pokazatelja razvoja prilikom međunarodnih poredjenja.

2.5.4. Nominalni i realni vrednosni pokazatelji privrednog razvoja

Vrednosni pokazatelji poljoprivrednog razvoja, poput bruto domaćeg proizvoda i nacionalnog dohotka mogu biti iskazani u realnim i nominalnim veličinama. Realni *GNP* izražava iznos autputa u bilo kom periodu u cenama koje važe za bazni period. Nominalni *GNP* je vrednost finalnog autputa u nekoj ekonomiji u cenama koje važe u periodu u kojem je autput proizveden. Promene u nominalnim veličinama rezultat su promena cena. Zbog toga se u ekonomskim analizama češće koristi pokazatelj koji govori o realnom *GNP* u različitim godinama.

Imajući napred pomenute činjenice u vidu, može se zaključiti da objektivni pristup selekciji pokazatelja poljoprivrednog razvoja ima za cilj ilustraciju dostignutog nivoa kao i ukazivanje na intenzitet promena ključnih makroekonomskih veličina. On treba da vodi računa o sledećim činjenicama:

- a) što je veći broj razvojnih pokazatelja, veća je i količina ukupnih informacija koja govori o nivou i dinamici razvoja neke privrede, i
- b) potrebno je iz istraživanja izostaviti sve pokazatelje razvoja koji nose već sadržanu informaciju u nekom od ranije korišćenih indikatora.

Jednom rečju, relevantnost konkretnog pokazatelja poljoprivrednog razvoja u međunarodnim analizama korespondira sa povezanošću tog pokazatelja sa ukupnim stepenom razvijenosti zemlje.³⁸

³⁷ Pored stope privrednog rasta kao najvažniji pokazatelji koji se koriste u međunarodnim analizama uspešnosti privrednih sistema, vodeći svetski autoriteti u ovoj oblasti navode: statički i dinamički oblik ekonomske efikasnosti, stabilnost (zaposlenost i cene), ekonomska sigurnost pojedinca, jednakost (u raspodeli dohotka, bogatstva), ekonomske slobode, platni bilans itd., Eckstein, A., *Comparasion of Economic Systems - Theoretical and Methodological Approaches*, University of California Press, 1971., p. 347.

³⁸ Ivanović, B. (1974) *A Method of Establishing a List of Development Indicators*, Ekonomska analiza, br. 1/2, Beograd, str. 58.

Pitanja za proveru znanja

1. Tokovi privrednog razvoja i istorijski značaj poljoprivrede
2. Mesto i uloga poljoprivrede u različitim fazama privrednog razvoja
3. Doprinos poljoprivrede u razvojnom procesu
4. Zelena revolucija kao koncept (poljo)privrednog razvoja
5. Zakon opadajućih prinosa
6. Klasifikacija faktora poljoprivrednog razvoja
7. Stanovništvo kao faktor razvoja agrara
8. Prirodni uslovi i resursi kao faktor razvoja agrara
9. Proizvodna sredstva i infrastruktura kao faktor razvoja poljoprivrede
10. Tehnološke promene kao faktor razvoja poljoprivrede
11. Organizacija i preduzetništvo kao faktor razvoja poljoprivrede
12. Informacije i znanje kao faktor razvoja poljoprivrede
13. Indikatori doprinosa agrara ukupnom privrednom razvoju
14. Doprinos proizvodnji ili produkt kontribucija
15. Doprinos faktora ili faktor kontribucija
16. Tržišni doprinos ili market kontribucija
17. Izvozni doprinos ili eksportna kontribucija
18. Problemi pri korišćenju pokazatelja doprinosa poljoprivrede privrednom razvoju
19. Priroda agregatnih i per capita pokazatelja
20. Pokazatelji nivoa i stope privrednog rasta
21. Pokazatelji u međunarodnim komparacijama
22. Nominalni i realni vrednosni pokazatelji privrednog razvoja

Literatura

1. Bajec, J. (1987): „Značaj uporednog metoda u istraživanju doprinosa privredno-sistemskih faktora privrednom razvoju, u knjizi: Stojanović, R. „Novi pristup faktorima privrednog razvoja“, Beograd, str. 120-121
2. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): Ekonomika poljoprivrede, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Zemun
3. Đurić, K. (2015): Ekonomika poljoprivrede-praktikum, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
4. Eckstein, A. (1971): „Comparasion of Economic Systems - Theoretical and Methodologycal Approaches”, University of California Press
5. Herrick, B., Kindlberger, Ch. (1984): Economic Development, McGraw Hill, USA
6. Ivanović, B. (1974) A Method of Establishing a List of Development Indicators, Ekonomska analiza, br. 1/2, Beograd
7. Kozomara, J. (1994): Tehnološka konkurentnost, Ekonomski fakultet, Beograd
8. Lewis, A. (1994): The State of Development Theory, American Economic Review, USA.
9. Marković, P. i sar. (1980): Ekonomika poljoprivrede, Kulturni centar, Gornji Milanovac
10. Mihajlović, L., Arsenović, Đ. (2002): Ekonomika poljoprivrede sa zadrugarstvom, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
11. Njegovan, Z. (1992) Makroekonomski aspekti tehnološkog razvoja poljoprivrede, IEP, Beograd,
12. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Principi ekonomije i agrarna politika, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
13. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maskimović, G. (2013): Ekonomika poljoprivrede, agrarna politika i ruralni razvoj, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
14. Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak za 2014. godinu, Beograd
15. Samuelson, P., Nordhaus, W. (1994) Ekonomija, Mate, Zagreb
16. Stipetić, V. (1987): Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb
17. Šumpeter, J. (2012) Teorija privrednog razvoja, Istraživanje profita, kapitala, kredita, kamate i poslovnog ciklusa, prevod: Bumbulović, M., Službeni glasnik.
18. Zakić, Z. (2001): Agrarna ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd
19. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): Ekonomika agrara, Ekonomski fakultet, Beograd

3. PROIZVODNJA HRANE U SVETU

3.1. Demografski trendovi, bilanski ponude hrane i ishrana u zemljama u razvoju

U procesu u kome se želi sagledati stanje, problemi i perspektive svetske poljoprivrede i ishrane stanovništva u savremenim uslovima, izdvajaju se dve osnovne konstatacije: *prvo*, postoji povećana degradacija i smanjivanje raspoloživih poljoprivrednih, ali i ostalih resursa životne sredine što je i direktno i indirektno povezano sa procesom zadovoljavanja postojećih i prehrambenih potreba stalno rastuće svetske populacije, i *drugo*, postoji i dalje trend nedovoljne ishranjenosti svetskog stanovništva što izaziva svojevrsnu prehrambenu nesigurnost za njegov veliki broj. Ovo je posebno izraženo u nerazvijenim i zemljama u razvoju. Navodjenje i analiza ovih problema ima za cilj da ukaže na puteve eventualnog napretka u procesu smanjivanja siromaštva kao globalne pojave, ali i pojave sa kojom se praktično susreće gotovo svaka zemlja bez obzira na nivo razvijenosti. Pri tom se razlika medju pojedinim zemljama konstituiše, odnosno, uspostavlja po dubini, dinamici i načinu rešavanja navedenih problema. S druge strane, namera je i da se sagledaju određeni propusti koji se tokom vremena prave na ovim segmentima i identifikuju faktori koji mogu da odrede progres u rešavanju problema koji se na njima mogu javiti u budućnosti.

Evolucija globalnog bilansiranja ponude i tražnje hrane usmerena je, po pravilu i pre svega, na kvalitativne (strukturne) i kvantitativne (količinske) aspekte ishrane stanovništva u zemljama u razvoju. U dosadašnjem periodu ovaj odnos je obeležavala pothranjenost stanovništva. Ona je sa jedne strane uslovljena situacijom u domenu cena inputa i cena prehrambenih proizvoda, a sa druge tokovima pomoći u hrani koja se ovim zemljama permanentno pruža. Takođe, činjenica da se postojanje prehrambenog problema u pojedinim zemljama nastavlja i dalje iako je globalna proizvodnja i ponuda hrane narasla na nivo koji zadovoljava globalnu tražnju, ukazuje na višefaktorsku dimenziju ovog problema u čemu svetska proizvodnja po stanovniku - *per caput production*, predstavlja jednu od deternirajućih varijabli.

U poslednjih nekoliko decenija svedoci smo značajnog porasta svetske populacije. Sa oko 3 milijarde šezdesetih godina prošlog veka, stanovništvo je pred sam njegov kraj iznosilo oko 5,5 milijardi i sa očekivanjima za 2025. godinu na nivou 8,5 milijardi. To predstavlja porast od 85 miliona stanovnika prosečno godišnje. Postavlja se pitanje kako poljoprivreda može da odgovori ovakvom rastu stanovništva? Do sada ispoljena kretanja upućuju na zaključak da poljoprivredna proizvodnja raste brže od stanovništva. Naime, proizvodnja po glavi stanovnika je za oko 20% veća no što je bila pre par decenija, a prosečna raspoloživost hrane po glavi stanovnika izražena energetske sadržajem je porasla na 2.700 Kcal ili porast za oko 400 Kcal. Ovo se odnosi na hranu koju konzumiraju samo ljudi, bez hrane koja služi za ishranu domaćih životinja. Dakle, činjenica je da globalna ponuda hrane zadovoljava ili čak prevazilazi globalne potrebe za adekvatnom ishranom.

Znajući ovo, moglo bi se zaključiti da se raspoloživa hrana ne distribuira podjednako u svim regionima sveta. Tako Zapadna Evropa troši prosečno 3.500 Kcal energetskog sadržaja hrane po stanovniku, Severna Amerika 3.600 Kcal, dok se u Sub-Saharskim zemljama trši 2.100 Kcal.

Posmatrajući potrošnju hrane po stanovniku u pojedinim regionima sveta, može se zaključiti da se ljudi sa neadekvatnom potrošnjom hrane u tom položaju nalaze iz razloga što ne mogu da zarade dovoljno kako bi zadovoljili svoje i potrebe svojih porodica u hrani. U tom smislu, ne može se govoriti o nedostatku hrane već o nedostatku dohotka, odnosno kupovne moći. Ova činjenica ukazuje da samo poznavanje prosečne *per capita* proizvodnje hrane nije dovoljno da bi se razumeo problem pothranjenosti stanovništva. S druge strane, ukoliko bi se izvršila redistribucija dohodaka na svetskom nivou, proizvodnja hrane na nivou pojedinih zemalja ne bi bila njena direktna funkcija već bi se proizvodnja hrane postepeno povećavala iz godine u godinu. Takodje, realno bi bilo očekivati da novonastalo povećanje tražnje rezultuje povećanjem ponude unutar tih zemalja u razvoju. Ovo iz razloga što stanovništvo siromašnih zemalja crpi svoj dohodak direktno iz poljoprivrede pa mogućnosti za povećanje dohotka u svim sektorima, ne samo u poljoprivredi, uglavnom zavise od činjenice koliko je razvijena poljoprivreda.

Prethodno navedeno ukazuje na problem ishrane siromašnih zemalja na globalnom nivou, međjutim, treba istaći da niti činjenica da je hrane na globalnom nivou dovoljno, niti činjenica da može doći do statičke redistribucije svetske ponude hrane, nisu realne već su više od značaja za teorijske spekulacije. One mogu samo dobro poslužiti u procesu definisanja politike rešavanja problema pothranjenosti stanovništva u siromašnim zemljama.

3.2. Savremeni razvoj agrara

Razvoj poljoprivrede na globalnom nivou se prema tendencijama, postepeno usporava. Sa stopom rasta od oko 3% prosečno godišnje u 60-tim godinama, dinamika rasta je nešto usporena i iznosi oko 2,3% u 70-tim i 2,0% pred sam kraj XX veka. Ovo može izazvati komentar da navedeno smanjenje izaziva pretnju svetskoj prehrambenoj sigurnosti³⁹. U tom smislu se 1984. godina često označava kao prekretnica u svetskoj poljoprivredi pošto je svetska proizvodnja žita po glavi stanovnika danas niža no što je tada bila⁴⁰.

Posmatrano u principu, ovakva tendencija u svetskoj poljoprivrednoj proizvodnji posmatrana po glavi stanovnika ne mora se direktno sagledavati kao trend pogoršavanja prehrambene sigurnosti iz najmanje dva razloga:

1. Proporcija svetskog stanovništva koje se bolje hrani danas nego u prethodnom periodu stalno je veća. Ovo stanovništvo konzumira gotovo 50% svetskog

³⁹ Po prvi put u osmogodišnjem periodu 1984-1992 prosečna stopa rasta svetske poljoprivredne proizvodnje je ostvarivana na nivou 0%.

⁴⁰ Posmatrano u trogodišnjoj prosečnoj vrednosti 1984/1986 svetska proizvodnja žita je dostigla vrh od 342 kg da bi kasnije opadala – 1990/1992 325 kg (Brown 1994).

- poljoprivrednog outputa i locirano je u razvijenim zemljama, ali delom i u zemljama u razvoju i siromašnim zemljama, i
2. Stopa rasta svetskog stanovništva se usporava pa čak i onog dela stanovništva koje je pothranjeno.

Posmatrano na nivou zemalja u razvoju, može se zaključiti da usporavanje poljoprivrednog rasta u ovim zemljama zaista prethodi pogoršanju njihove prehrambene sigurnosti usled:

1. visoke ekonomske zavisnosti od poljoprivrede,
2. niskog nivoa proizvodnje po glavi stanovnika, i
3. limitiranog kapaciteta za povećanje ponude poljoprivrednih proizvoda putem uvoza.

Ukratko, smanjenje stope rasta poljoprivrede u ovim zemljama ispod potrebnog nivoa bitno utiče na njihovu prehrambenu sigurnost i to kako na strani tražnje tako i na strani ponude. Međutim, važno je istaći da je situacija među zemljama u razvoju u vezi ovog problema dosta različita ako se posmatra od zemlje do zemlje, pa se može reći da su ove zemlje po tom pitanju vrlo heterogene.

Imajući navedeno u pitanju, može se postaviti pitanje: Koliko ljudi pati od pothranjenosti, odnosno, koliko je ljudi u kategoriji siromašnih prema svetskim merilima siromaštva (2US\$ po glavi stanovnika dnevno). Posmatrano globalno, proizvodnja hrane u zemljama u razvoju beleži konstantan rast (sa prosečno 1.950 Kcal energetskog sadržaja po glavi stanovnika u 60-tim godinama na 2.470 Kcal po glavi stanovnika pred kraj XX veka i to u uslovima porasta stanovništva sa 2.1 milijarde na oko 4.0 milijarde). Pri tom, navedena slika sakriva situaciju koja je realna, a to je da oko 330 miliona stanovnika krajem veka ili 8,5% populacije zemalja u razvoju ima ekstremno malu potrošnju koja iznosi ispod 2.200 Kcal. I pored toga, treba istaći i to da se situacija u međuvremenu znatno popravila jer je gotovo pre četrdesetak godina oko 1,7 milijardi stanovnika ili 80% stanovništva zemalja u razvoju bilo u kategoriji pothranjenosti. Osnovne karakteristike ovakvog napretka se mogu sumirati kao:

1. Sve zemlje su ostvarivale stope rasta veće od prosečne,
2. U većini zemalja je zahvaljujući ostvarenom rastu porastao uvoz hrane,
3. Povećani obim proizvodnje koji se duguje značajnom subvencioniranju poljoprivrede,
4. Porast poljoprivredne proizvodnje po glavi stanovnika je uglavnom postignut u relativno kratkom periodu – 10 godina, i
5. U mnogim slučajevima se veza može tražiti između stope rasta stanovništva i stope rasta poljoprivredne proizvodnje po glavi stanovnika.

Treba imati u vidu da se agregiranje ne može uvek koristiti kao argument za objašnjenje realnih događanja, ali u svakom slučaju odgovore treba tražiti imajući u vidu sledeće varijable: dohodak po glavi stanovnika, paritet kupovne moći - purchasing power parity - PPP, i stopu rasta poljoprivrede i uvoza hrane kao delimične pokazatelje razlika između pojedinih zemalja.

3.3. Značaj ostvarenog pritiska na nivo degradacije resursa

Nema sumnje da su zemljište i vodeni resursi koji se koriste u poljoprivrednoj proizvodnji predmet konstantne degradacije i ukoliko je ova proizvodnja intenzivnija, utoliko je i degradacija značajnija. Kako se u svetskim razmerama ostvaruje usporavanje stope rasta, pre svega kod razvijenih zemalja⁴¹, a s druge strane ostvaruje rast proizvodnje zemalja u razvoju⁴², pritisak na životnu sredinu u ovim zemljama takodje raste i uz već pomenute probleme prehrambene sigurnosti sve značajnije utiče na održivost u njihovom razvoju.

Zabrinutost za stanje životne sredine najčeće u prvi plan stavlja pitanje do kog nivoa međudnos resursa i životne sredine može uticati na povećanu proizvodnju i ponudu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i osiguranje "hrane za sve" kao suštine koncepta o ograničenosti resursa i njihovoj efikasnoj alokaciji. Takodje, pitanje može biti i da li se može postići takav progres u poljoprivrednoj proizvodnji kako bi se realizovali postavljeni ciljevi i ciljevi koje tek treba postaviti i zadovoljile potrebe budućih generacija što predstavlja suštinu koncepta održivosti. *Odgovor na ovakav pristup uglavnom se može naći u opcijama koje nudi politika minimiziranja neizbežnih efekata koji se javljaju u međusobnoj razmeni između povećane proizvodnje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i pritiska na životnu sredinu kao rezultante.* Treba istaći i čitav niz međusobno zavisnih faktora koji instrumentalizuju proizvodnju hrane posmatrano po glavi stanovnika: ekonomski rast koji smanjuje siromaštvo, multifunkcijska uloga poljoprivrednog rasta u većini zemalja u razvoju, povećanje kapaciteta zemlje za uvoz hrane i socijalna politika.

Insistiranje na smanjivanju pritiska na životnu sredinu može imati negativne posledice na zemlje u razvoju. Na primer, redukovanje emisije gasova koji za posledicu imaju *green house* efekt, odnosno efekat globalnog zagrevanja, na niži nivo nego što bi on mogao biti, pretpostavlja smanjivanje aktivnosti razvijenih zemalja i kao posledicu manju stopu svetskog privrednog rasta. U takvim uslovima bi i zemlje u razvoju teško mogle ostvarivati povoljniju stopu privrednog rasta i smanje siromaštvo. Šta više, prelazak nerazvijenih zemalja na intenzivnije korišćenje raspoloživih prirodnih resursa kako bi mogle obezbediti dovoljno hrane za svoje rastuće stanovništvo u maniru održivosti, istovremeno zahteva značajnije podizanje energetske intenzivnosti što kao posledicu ima dalji pritisak na životnu sredinu. Postoji dovoljno argumenata, kao što su zemljišna erozija, salinizacija zemljišta koje se navodnjava i druge negativne pojave, koji ukazuju da je u najmanju ruku deo poljoprivrednog zemljišta i vodnih resursa već sad degradiran poljoprivrednom aktivnošću. Takodje, poljoprivreda i dodatno generira negativne efekte po životnu sredinom, odnosno ostvaruje pretnje biodiverzitetu, zagađivanju površinskih i podzemnih voda, pogoršavanju produktivne sposobnosti poljoprivrednog zemljišta, itd. Zbog toga se može reći da bavljenje poljoprivredom ostvaruje veću pretnju nego što kreira nadu za očuvanjem životne sredine. Kada se ovaj tzv. destruktivni pristup uoči u zemljama u kojima dominira siromaštvo, onda nije teško objasniti ponašanje ljudi *vis-à-vis* resursa. Naime, potreba za preživljavanjem siromašnog stanovništva po pravilu se forsira u odnosu na potrebu da se primenjuje koncept održivosti sa aspekta budućih

⁴¹ Na primer žita u zemljama koje predstavljaju neto izvoznike – USA, Canada, EU, Australia, Argentina, Thailand koje su ostvarivale 36% svetske proizvodnje u 80-tim ili 621 miliona tona i pad proizvodnje krajem veka na 602 miliona tona

⁴² u istom periodu sa 1.040 na 1.153 milona tona

generacija i zaštite životne sredine. Siromašni jednostavno nemaju sredstava da obezbede dovoljno hrane, a njihove mogućnosti da investiraju u konzervaciju i unapredjenje resursa za potrebe budućih generacija se nalaze van domena realnog.

Degradacija poljoprivrednih resursa, međutim, predstavlja samo jedan deo priče. Opšte je poznato da se značajni obim degradacije odvija u zemljama koje su daleko od siromaštva. Ovaj problem ima svoja dva aspekta:

1. *Prvi* je u vezi sa nivoom potrošnje i njenim modelom kako kod stanovništva u razvijenim zemljama, tako i kod dela stanovništva koje nije siromašno u nerazvijenim zemljama, a
2. *Drugi* aspekt je u vezi sa degradacijom resursa od strane farmera koji nisu siromašni.

Ne dovodeći u pitanje značaj oba aspekta, treba istaći da su konsekvence za siromašne zemlje posmatrano srazmerno, uvek veće obzirom da su one veoma zavisne od korišćenja svojih resursa u poljoprivrednoj proizvodnji. No, isti problemi u razvijenim zemljama imaju dvostruko dejstvo. Mogu biti od uticaja na njihovo stanovništvo, ali mogu ostvarivati uticaj i na prehrambenu sigurnost stanovništva siromašnih zemalja.

3.4. Perspektive razvoja agregatne ponude i tražnje agrarnih proizvoda

3.4.1. Biljna proizvodnja

3.4.1.1. Svetska proizvodnja i potrošnja žita

Tokom devedesetih godina XX veka zabeleženo je usporavanje rasta potrošnje žita na svetskom nivou. Usporavanje rasta potrošnje nije bilo rezultat ograničenja u proizvodnji, već smanjenja tražnje za ovim proizvodima usled delovanja različitih faktora. Međutim, sudeći prema uveznoj zavisnosti zemalja u razvoju, očekuje se ponovno uspostavljanje veće dinamike u porastu potrošnje cerealija. Iako takva situacija predstavlja potencijalne šanse za stare i nove izvoznike žita, sve veći značaj biće posvećen pitanjima zdravstvene bezbednosti hrane i zaštite životne sredine.

Na svetskom tržištu žita i dalje predstavljaju najznačajniji izvor hrane, kako u direktnoj upotrebi u ishrani stanovništva, tako i u stočarskoj proizvodnji, gde imaju karakter proizvodnih inputa. Zbog toga je od izuzetne važnosti sagledati stanje i buduće okolnosti u proizvodnji žita u svetu.

Od sredine 1960-ih godina svetska proizvodnja žita je porasla za skoro milijardu tona. Isti zadatak postavljen je pred svetske proizvođače i za narednih 30 godina. Da li je takav rast proizvodnje moguć s obzirom na postojeće kapacitete?

Stopa rasta tražnje za cerealijama na svetskom nivou 1990-ih godina iznosila je 1%, 1980-ih godina 1,9%, a 1970-ih godina 2,5%. Godišnja potrošnja cerealija po stanovniku na svetskom nivou (uključujući i porošnju u stočarskoj proizvodnji) sredinom 1980-ih

iznosila je 334 kg, dok se u periodu od 1997. do 1999. godine smanjila na 317 kg prosečno.

Ovaj rapidan pad tražnje i potrošnje žita može se okarakterisati kao predznak svetske prehrambene krize. U zemljama u razvoju prosečna potrošnja žita po stanovniku imala je trend rasta u prethodnih četiri decenije. Usporavanje svetske potrošnje žita ne treba tretirati kao rezultat ograničenja u oblasti proizvodnje, već kao delovanje faktora koji limitiraju tražnju. Najznačajniji faktori koji utiču na usporavanje rasta tražnje za cerealijama su:

- usporen rast svetske populacije;
- mnoge velike zemlje, kao što je Kina, ostvarile su srednji do visoki nivo potrošnje cerealija, pa se dalji rast ne može ostvarivati istom dinamikom;
- hronično siromaštvo sprečava stotine miliona ljudi širom sveta da zadovolje svoje potrebe za hranom;
- Pad tražnje u zemljama u tranziciji tokom 1990-ih godina;
- Upotreba cerealija za stočarsku proizvodnju u Evropskoj uniji opadala je do početka 1990-ih godina. Zbog visokih cena cerealija na domaćem tržištu, za potrebe stočarstva Evropska unija se preorijentisala na uvoz supstituta za žita. Porast tražnje žita za animalnu proizvodnju kasnije je prouzrokovao reforme Zajedničke agrarne politike Evropske unije, koje su bile usmerene na redukciju domaćih cena.
- Istočnoazijske zemlje, koje su u drugoj polovini 1990-ih godina bile pogođene ekonomskom krizom takođe su usporile rast tražnje za cerealijama.

Delovanje navedenih faktora je već na izmaku. Tokom narednih 15 godina oni će postepeno prestati da usporavaju rast tražnje za cerealijama. Za period od 2015. do 2030. godine projektuje se usporavanje rasta tražnje za 1,2% na godišnjem nivou, pre svega zbog usporenog rasta svetske populacije. Uzimajući u obzir sve navedene projekcije, biće neophodno povećati ukupnu svetsku proizvodnju cerealija do 2030. godine za milijardu tona godišnje. Neočekivani događaji, kao što su nagli rast cena u sektoru uljarica ili efekti svetske ekonomske krize, mogu uticati na kretanje tražnje za žitaricama u kratkoročnom periodu. Međutim, globalne projekcije se mogu uzeti kao realne.

U zemljama u razvoju tražnja za cerealijama raste brže od proizvodnje. Neto uzvoz cerealija u ovoj grupi zemalja porastao je sa 39 miliona tona godišnje tokom 1970-ih godina na 103 miliona tona u periodu od 1997. do 1999. godine. Navedena uvozna zavisnost ima tendenciju rasta i u budućem periodu. Do 2030. godine zemlje u razvoju mogle bi da uvezu 265 miliona tona žita, što iznosi 14% njihove ukupne potrošnje na godišnjem nivou. U slučaju da realne cene hrane ne beleže značajno povećanje i da se održi postojeća dinamika rasta u industriji i sektoru usluga, zemlje u razvoju biće u mogućnosti da uvezu dovoljnu količinu cerealija za zadovoljenje svojih potreba.

Da bi se dobio odgovor na pitanje da li ostatak sveta može proizvesti dovoljnu količinu cerealija da se postojeći raskorak u tražnji prevaziđe, potrebno je sagledati iskustvo u poslednjim decenijama XX veka. Naime, u periodu od sredine 1970-ih do 1999. godine neto godišnji uvoz svih zemalja uvoznica cerealija je gotovo udvostručen, od 89 do 167 miliona tona. Pored tradicionalnih izvoznika, kao što su Australija, Severna Amerika, Argentina i Urugvaj, Evropska unija postala je značajan izvoznik žita. Naime, od neto uvoznika od 21 milion tona godišnje sredinom 1970-ih godina, Evropska unija postala je

neto izvoznik, čiji izvoz iznosi 24 miliona tona godišnje u proseku u periodu od 1997. do 1999. godine. Ovakav preokret u proizvodnji, uvozu i izvozu nastao je zahvaljujući visokoj cenovnoj podršci i protekcionističkoj prirodi agrarne politike Evropske unije. Pored brojnih reformi i snižavanja domaćih cena, Evropska unija je i dalje jedan od najvećih svetskih izvoznika žitarica.

Zemlje u tranziciji takodje predstavljaju potencijalne izvoznike. Njihova proizvodnja obezbeđuje postepeno formiranje zaliha. U ovoj grupi zemalja, naročito u Istočnoj Evropi i Rusiji postoje mogućnosti za rast proizvodnje na osnovu redukcije troškova proizvodnje i rasta prinosa. Sudeći prema FAO projekcijama, zemlje u tranziciji mogu biti neto izvoznici 25 miliona tona godišnje do 2030. godine.

3.4.1.2. Projekcije svetske proizvodnje osnovnih vrsta žita

Pšenica. U ukupnoj potrošnji žita u periodu od 1997. do 1999. godine pšenica učestvuje sa 31%. Rast učešća pšenice u ukupnoj potrošnji žita dešava se zahvaljujući tome što se pšenica sve više koristi u proizvodnji stočne hrane u industrijalizovanim zemljama. Evropska unija u ukupnoj potrošnji učestvuje sa 45%. Potrošnja pšenice znatno raste u zemljama u razvoju, koje su uglavnom uvozno zavisne. Pojedine zemlje, kao što su Egipat, Iran, Meksiko i Brazil, iako se nalaze u grupi najvećih proizvođača pšenice, u isto vreme su i uvoznice. U narednih nekoliko godina očekuje se povećanje potrošnje pšenice u svim regionima, uključujući i zemlje u tranziciji. Uvozna zavisnost većine zemalja u razvoju (osim Argentine i Urugvaja, koje su izvoznice) ima tendenciju povećavanja. Neto uvoz pšenice u zemljama u razvoju će se sa 72 miliona tona godišnje u proseku u periodu od 1997. do 1999. godine biće povećan na 160 miliona tona 2030. godine.

Pirinač. Najveći deo proizvedenog pirinča koristi se u direktnoj ljudskoj ishrani i u ukupnoj potrošnji žita učestvuje sa 21%. Prosečna potrošnja pirinča po stanovniku u zemljama u razvoju se kontinuirano povećava od sredine 1980-ih godina oslikavajući ekonomski razvoj, kao i rast dohotka u istočnoazijskim zemljama. Međutim, u pojedinim zemljama, naročito južne Azije, potrošnja je još uvek na niskom nivou. Očekuje se usporeniji rast potrošnje u odnosu na prethodni period. Čak se u periodu od 2015. do 2030. godine očekuje pad potrošnje pirinča u zemljama u razvoju.

Krupnozrna žita. U grupu krupnozrnih žita ubrajaju se: kukuruz, šećerna trska, ječam, raž, ovas i proso, kao i žita specifična za pojedine regione. Tri petine svetske potrošnje krupnozrnih žita koristi se u ishrani životinja, ali u područjima koja se suočavaju sa ozbiljnom prehrambenom krizom, kao što je Sub-Saharska Afrika, krupnozrna žita koriste se i za ishranu stanovništva. Potrošnja krupnozrnih žita ima tendenciju rasta, naročito zbog sve veće upotrebe u stočarstvu u zemljama u razvoju. U skladu sa naglim razvojem animalne proizvodnje, očekuje se da rast potrošnje krupnozrnih žita bude znatno dinamičniji od rasta potrošnje pšenice i pirinča.

Posmatrano na svetskom nivou, oko 660 miliona tona cerealijskih koriste se kao stočna hrana svake godine. Ta količina predstavlja više od jedne trećine ukupne svetske potrošnje cerealijskih.

Ovakvo korišćenje cerealijskih proizvoda se često predstavlja kao pretnja prehrambenoj sigurnosti. Međutim, važno je znati da ukoliko se ove cerealijske proizvode ne iskoriste kao stočna hrana, neće biti uopšte prerađene u prehrambenoj industriji i iskorišćene kao hrana.

Upotreba cerealijskih proizvoda kao stočne hrane zapravo može pomoći da se obezbedi prehrambena sigurnost. Komercijalni stočarski sektor odgovara na formiranje cena cerealijskih proizvoda: uvek kada nestašica podigne cene, stočari nastoje da cerealijske proizvode zamene drugim vrstama stočne hrane i pri tome oslobode cerealijske proizvode za upotrebu u ljudskoj ishrani.

Poslednjih godina, korišćenje cerealijskih proizvoda kao stočne hrane se relativno smanjuje. Uglavnom zalihe cerealijskih proizvoda imaju još uvek veliki značaj za ishranu životinja. Kolaps stočarske proizvodnje u zemljama u tranziciji smanjuje ukupne potrebe za cerealijskim proizvodima u vidu stočne hrane. Razvoj živinarstva, takođe, utiče na smanjenje potrošnje cerealijskih proizvoda.

Projekcije pokazuju da će tokom naredne tri decenije rast upotrebe cerealijskih proizvoda kao stočne hrane ipak biti dinamičniji nego u prethodnom periodu. Polovina ukupne upotrebene količine cerealijskih proizvoda biće usmerene ka ovoj nameni. Ovakve projekcije nastaju iz dva razloga: smatra se da će zemlje u tranziciji unaprediti svoju stočarsku proizvodnju i povećati tražnju za cerealijskim proizvodima i da će se rast proizvodnje živinskog mesa biti usporen.

3.4.1.3. Projekcije svetske proizvodnje uljarica i korenasto-krtolaste useva

Proizvodnja uljarica je u poslednjih nekoliko decenija sektor poljoprivredne proizvodnje koji, na svetskom nivou, beleži najdinamičniji rast. Taj rast je duplo veći u odnosu na rast ukupne poljoprivredne proizvodnje. Uljarice se koriste, pre svega, za proizvodnju ulja za direktnu upotrebu u ishrani stanovništva, ali i kao input u stočarskoj proizvodnji i različitim segmentima industrije. Soja, suncokret i uljana repica su usevi koji čine skoro tri četvrtine od ukupne svetske proizvodnje uljarica. Takođe, ne treba zanemariti ni proizvodnju maslina i kokosa. Proizvodnja uljarica poslednjih decenija beleži ekspanziju, pre svega zahvaljujući značajnom povećanju površina zasejanih ovim usevima. U periodu od 1974-76. godine do 1997-99. ukupne površine pod uljaricama povećane su za 75 miliona hektara. U istom periodu površine pod žitima smanjene su za 28 miliona hektara.

Zahvaljujući njihovoj velikoj energetske vrednosti, uljarice su bitno doprinele unapređenju prehrambene sigurnosti u zemljama u razvoju. Približno jedna petina kalorijskih potreba stanovništva u ovim regionima zadovoljava se upotrebom uljarica u ishrani. Značajnom rastu potrošnje uljarica u poslednjih nekoliko decenija doprinele su Kina, Indija, Meksiko i Pakistan, zemlje koje su postale najveći uvoznici uljarica. Iako Malezija, Indonezija, Brazil i Argentina na svetskom tržištu predstavljaju neke od najvećih izvoznica uljarica, većina zemalja u razvoju spada u grupu neto uvoznica. Prema projekcijama FAO-a navedena uvozna zavisnost većine zemalja u razvoju nastaviće se i u budućem periodu.

Ukupna potrošnja korenasto-krtolastih useva u svetu ima tendenciju smanjenja. Ipak, u 19 zemalja u razvoju na području Afrike, korenasto-krtolasti usevi obezbeđuju zadovoljavanje skoro polovinu energetske potrebe. U zemljama koje se suočavaju na ekstremnim oblicima prehrambene nesigurnosti i u kojima dnevna potrošnja po

stanovniku iznosi manje od 2200 kcal, ova grupa useva i dalje predstavlja značajan prehrambeni proizvod. Pojedine zemlje, kao što su Gana i Nigerija u periodu od 1997. do 1999. godine poboljšale su svoju prehrambenu situaciju upravo zahvaljujući povećanju proizvodnje korenasto-krtolastih useva. Prema FAO projekcijama očekuje se povećanje tražnje za poljoprivrednim proizvodima iz ove grupe u zemljama u razvoju.

3.4.1.4. Projekcije proizvodnje tradicionalnih izvoznih proizvoda u zemljama u razvoju

Pored prethodno navedenih osnovnih grupa useva, poljoprivreda, a veoma često i čitava privreda zemalja u razvoju u velikoj meri zavisi od nekoliko proizvoda koji su karakteristični kao izvozni artikali. U ovoj kategoriji nalaze se banane, šećer, prirodni kaučuk, kafa, čaj i kakao.

Proizvodnja i potrošnja proizvoda iz ove grupe je različito regionalno raspoređena. Tako je, na primer za Mauritaniju i Kubu šećer jedan od osnovnih izvoznih artikala vrhunskog kvaliteta, dok su Egipat i Indonezija zemlje u razvoju koje ovaj prehrambeni artikali uvoze. Proizvodnja kafe i kakaoa isključivo je rezervisana za zemlje u razvoju, dok se njihova potrošnja vezuje za razvijene industrijalizovane zemlje. Slične okolnosti bile su vezane i za pamuk, međutim, kako je u pojedinim zemljama u razvoju došlo do ekspanzije tekstilne proizvodnje, dodatne količine pamuka se uvoze.

Zemlje koje su glavni proizvođači i izvoznici ove grupe proizvoda nalaze se u situaciji da mogu uticati na promene na svetskom tržištu. Naime, povećanje tražnje za navedenim proizvodima i oštra konkurencija između proizvođača, neminovno dovode do značajnih fluktuacija cena na svetskom tržištu. Ovo se naročito odnosi na tržište kafe u poslednjih nekoliko godina. Potrošnja kafe u razvijenim zemljama čini dve trećine ukupne svetske potrošnje, konstantna je u protekle dve decenije i iznosi oko 4,5 kg po stanovniku. Zahvaljujući povećanju proizvodnje kafe u pojedinim zemljama, kao što je na primer Vijetnam, ponuda na svetskom tržištu je veća, što dalje vodi ka redukciji cena.

Gledajući u budućnost, rezultat rasta tražnje i izvoza iz zemalja u razvoju biće najveći za one proizvode čija potrošnja ubrzano raste upravo u zemljama u razvoju, od kojih se pojedine kvalifikuju kao veliki izvoznici na svetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda. U ovoj grupi proizvoda nalaze se šećer, uljarice, prirodni kaučuk i čaj. Banane i kakao takođe su značajan izvozni artikali za pojedine zemlje u razvoju i taj trend će se nastaviti i u predstojećim decenijama.

3.4.2. Stočarstvo

Meso i mlečni proizvodi povećaće svoje učešće u ljudskoj ishrani, s tim što se očekuje najdinamičniji rast potrošnje živinskog mesa. Buduća tražnja može biti zadovoljena s tim što je potrebno voditi računa o narušavanju životne okoline usled intenziviranja i povećanja obima stočarske proizvodnje.

Stočarstvo danas čini oko 40% vrednosti ukupne svetske poljoprivrede. Taj procenat ima tendenciju povećanja. Stočarstvo najintenzivnije koristi poljoprivredno zemljište, kako u vidu pašnjaka, tako i za proizvodnju stočne hrane. Duplo veće površine od onih koje se koriste za uzgajanje ratarskih useva, oko 3.460 miliona hektara 1999. godine koristilo se u vidu pašnjaka.

Stočarstvo, pored mesa, proizvodi i mleko, mlečne proizvode, jaja, vunu i druge robe. Proizvodi stočarstva mogu biti usko integrisani u mix farmerske sisteme kao inputa za biljnu proizvodnju, na primer organska đubriva, a veće životinje se mogu koristiti za vuču i transport.

Stočarstvo ostvaruje veliki uticaj na životnu sredinu. Rast stočarske proizvodnje bio je jedan od glavnih uzroka deforestacije u pojedinim zemljama, naročito na području Latinske Amerike. Takođe, zemljišna erozija može se javiti kao posledica stočarske proizvodnje. Intenzifikacijom urbane stočarske proizvodnje ili one koja se organizuje u neposrednoj blizini urbanih područja nepovoljno deluje na zdravlje ljudi. Otpad sa stočnih farmi može u velikoj meri dovesti i do zagađenja vodnih resursa.

3.4.2.1 Svetska potrošnja pojedinih vrsta mesa

U poslednje tri decenije povećava se učešće mesa u ljudskoj ishrani. Dinamičan rast stočarske proizvodnje naročito se vezuje za proizvodnju živinskog i nešto manje svinjskog mesa. Nastavak ovakvih trendova predviđa se i za narednih 30 godina, ali znatno manjom dinamikom.

Usled porasta prihoda ljudi se opredeljuju da veći deo novca za hranu potroše na proizvode animalnog porekla, pa se zbog toga javlja brži rast potrošnje mesa i mlečnih proizvoda, nego što je to slučaj sa proizvodima biljne proizvodnje. Kao rezultat, poslednje tri decenije zabeležile su rekordan rast proizvodnje i potrošnje stočarskih proizvoda, što je naročito izraženo u novoindustrijalizovanim zemljama.

Godišnja potrošnja mesa po stanovniku u zemljama u razvoju udvostručena je u periodu od 1964.-1966. do 1997.-1999. godine sa samo 10,2 kg na 25,5 kg – rast je ostvaren po godišnjoj stopi od 2,8%. Najveći rast ostvaren je u Kini i Brazilu. Rast potrošnje je bio naročito brz kada je u pitanju živinsko meso, gde je potrošnja po stanovniku povećana za više od pet puta. Potrošnja svinjskog mesa je takođe značajno povećana, a zemlja u kojoj je zabeležen najveći rast potrošnje bila je Kina.

Međutim, dok je u Kini potrošnja rapidno rasla, zemlje Sub-Saharske Afrike beležile su stagnaciju u potrošnji mesa od 10 kg po stanovniku. Razlike u potrošnji mesa između pojedinih zemalja mogu se javiti zbog razlika u kupovnoj moći stanovništva ili usled razlika u navikama u ishrani i tradicije, kao i upotrebe nekih drugih izvora proteina u ishrani kao što je na primer konzumiranje ribe. Dve zemlje sa visokim životnim standardom SAD i Japan imaju potrošnju od 120 kg i 42 kg mesa po stanovniku, ali kada je u pitanju potrošnja ribe, ona je u SAD-u 20 kg a u Japanu čak 66 kg po stanovniku godišnje.

Trendovi rasta potrošnje stočarskih proizvoda do 2030. godine će se nastaviti u zemljama u razvoju. Međutim, budući rast potrošnje mesa i mlečnih proizvoda, ako posmatramo ove dve grupe proizvoda zajedno, neće biti tako brz kao u nedavnoj prošlosti.

U razvijenim zemljama mogućnosti za povećanje tražnje su ograničene. Naime, rast populacije je usporen, a potrošnja stočarskih proizvoda je već na izuzetno visokom nivou. U isto vreme, briga za zdravlje ljudi i zdravstvenu bezbednost hrane, koja je u ovoj grupi zemalja aktuelno pitanje, naročito se odnosi na masnoće animalnog porekla. Pojava gojaznosti, ali i drugih oboljenja kod velikog procenta stanovništva razvijenih zemalja bitno ograničava tražnju za animalnim proizvodima. Ukupna potrošnja mesa u industrijalizovanim zemljama u poslednjih deset godina raste za samo 1,3% godišnje.

U zemljama u razvoju tražnja za mesom rapidno je rasla u prethodnih 20 godina, rast je beležio stopu od 5,6% godišnje. Prema projekcijama ovaj rast bi trebalo da se uspori za polovinu u narednih dve decenije. Deo ovog usporavanja rasta ostvariće se zahvaljujući sporijem rastu populacije. U pojedinim zemljama, kao što su Kina i Brazil, usporavanje rasta tražnje za animalnim proizvodima javiće se zbog toga što su, zahvaljujućem rapidnom rastu potrošnje u prethodnom periodu, ove zemlje već ostvarile visok nivo potrošnje ovih grupa proizvoda, tako da nije ostalo mnogo prostora za dalji dinamičan rast. Interesantno je da je u Indiji, kao mnogoljudnoj zemlji koja je svojevrsni rival Kini rast potrošnje mesa bio ograničen kulturnim faktorima, kao i izrazito niskim dohotkom većine stanovništva. Usled takve prirode limitirajućih faktora, znatan procenat indijskog stanovništva prihvatilo je vegetarijanski način ishrane. Ipak, potrošnja mlečnih proizvoda u Indiji ima tendenciju rapidnog rasta. U Sub-Saharskoj Africi usporen ekonomski rast uzrokuje ograničenja, kako u potrošnji mesa, tako i mlečnih proizvoda.

Potrošnja živinskog mesa, prema projekcijama, na globalnom nivou trebalo bi da se u periodu od 1997.-1999. do 2030. godine poveća sa 10,2 na 17,2 kg po stanoviku godišnje. Znatno manji rast potrošnje per capita na svetskom nivou projektovan je za svinjsko i goveđe meso.

3.4.2.2. Projekcije proizvodnje mesa u svetu

Kao što je to slučaj sa tražnjom i stočarska proizvodnja ostvarivaće usporeniji rast nego u prošlosti. Rast efikasnosti u sektoru stočarske proizvodnje daje mogućnosti da se isti obim proizvodnje ostvari uz manji stočni fond. Ipak, generalno posmatrano, broj životinja moraće da se u budućnosti povećava. Projekcije planiraju povećanje za 360 miliona krava, 560 miliona ovaca i koza i 190 miliona svinja do 2030. godine. Ove cifre pokazuju da će taj potencijalni rast biti ostvaren stopama od 22 do 24,32%.

Naravno, uvek je ekonomičnije da se veća proizvodnja ostvaruje na osnovu rasta produktivnosti, nego rasta broja grla stoke. Kao primer mogu da posluže sledeći podaci: u zemljama u razvoju u periodu od 1997. do 1999. godine ostvarena proizvodnja goveđeg mesa po grlu bila je 163 kg, a u razvijenim zemljama čak 284 kg. Slične tendencije postoje i u proizvodnji mleka po grlu, koja je u zemljama u razvoju u navedenom periodu bila 1,1 tona, a u razvijenim zemljama 5,9 tona po grlu godišnje.

Selekcija i unapređena tehnologija proizvodnje, zajedno sa unapređenim sistemom ishrane, može obezbediti brži tov i životinje veće težine. Prosečna težina krave je porasla sa 174 kg u periodu od 1967-69. godine na 198 kg trideset godina kasnije. Do 2030. godine projektuje se da težina jednog grla bude u 211 kg.

Nesumnjivo je da će i u buduće razvoj stočarstva biti zasnovan na intenzivnijoj proizvodnji i tzv. industrijskim metodama. Pašnjački način stočarske proizvodnje obezbeđuje oko 30% ukupne proizvodnje goveđeg mesa. U južnoj i centralnoj Americi, ovaj sistem stočarstva zastupljen je na devastiranom zemljištu.

Miks farmerski sistemi, koji proizvode stočnu hranu i bave se proizvodnjom mleka i mesa uglavnom se vezuju za uzgoj krava. Rastom populacije i ekonomske snage, ovi sistemi uglavnom izumiru, a formiraju se usko specijalizovane poljoprivredne proizvodne jedinice.

Poslednjih godina, stočarska proizvodnja iz agrokombinata raste dva puta brže u odnosu na rast proizvodnje u tradicionalnim miks farmerskim sistemima ili pašnjačkom sistemu stočarstva.

U uslovima u kojima je zemljište limitirajući faktor, razvijaju se intenzivni sistemi uzgoja u zatvorenom prostoru. U ovim sistemima, hrana se dodaje životinjama koje su u zatvorenim boksovima, što obezbeđuje manju devastaciju zemljišta i bolje iskorišćenje hrane, odnosno brži tov. Rast upotrebe ovog sistema uzgoja se takođe može očekivati.

Industrijske i komercijalne forme proizvodnje trebalo bi da ostvare rast. U ovakvim sistemima proizvodnje primenjuju se unapređeni genetski materijal, savremeni sistem ishrane, adekvatna zdravstvena zaštita životinja i dobra organizacija. Poslednjih godina, industrijska stočarska proizvodnja beleži duplo brži rast od proizvodnje u miks farmerskim sistemima i tri puta brži rast od proizvodnje u pašnjačkom načinu uzgoja. Na kraju XX veka industrijska proizvodnja čini 74% ukupne svetske proizvodnje živinskog mesa, 68% jaja i 40% svinjskog mesa.

Ovakav dinamičan rast industrijske stočarske proizvodnje predstavlja pretnju za približno 675 miliona siromašnih farmera širom sveta koji se na ekstenzivan načina bave uzgojom domaćih životinja. Bez implementacije adekvatnih mera, siromašno stanovništvo suočić se sa još većim teškoćama u podizanju konkurencije, postaće marginalizovano produbljujući svoj stepen siromaštva. Međutim, ukoliko se kreiraju neophodni razvojni programi i ovaj deo svetske populacije dobiće priliku da obezbede povećanje svog prihoda i zaposlenost. Povoljni krediti, tehnička podrška, kao i unapređenje infrastrukture trebalo bi da omogući zemljama u razvoju da se uspešno uključe na svetsko tržište stočarskih proizvoda.

3.4.2.3. Uticaj stočarstva na životu sredinu i zdravlje ljudi

Komercijalni i industrijski sistemi prouzrokuju probleme sa aspekta zaštite životne sredine. Koncentracija životinja, naročito u urbanim sredinama, dovodi do problema vezanih za odlaganje otpada stočarske proizvodnje. Intenziviranje trgovine stočarskim proizvodima, kao i stočnom hranom dovodi do većeg stepena rizika za prenošenje bolesti

unutar i izvan granica jedne zemlje. Pri tome, misli se na bolesti koje pogađaju životinje, kao što je slinavka i šap, ali i bolesti opasne po ljude, kao što je ptičji grip.

Pojedine od ovih bolesti su još uvek izuzetno velika pretnja u zemljama u razvoju. Razvoj trgovine stočarskih proizvoda može uticati na širenje navedenih bolesti i na područje razvijenih zemalja. Programi iskorenjavanja bolesti i međunarodne kontrolne strategije neophodne su da se širenje zaraznih bolesti zaustavi.

Na području Afrike tzv. spavaća bolest izaziva velike pretnje za ljudsko zdravlje i uzgoj krava. Primena odgovarajućih lekova i sistema kontrole u okviru miks farmerskih sistema mogli bi rešiti postojeće zdravstvene probleme, obezbediti zdravstvenu zaštitu ljudi, kao i unaprediti stočarsku i biljnu proizvodnju.

Industrijska stočarska proizvodnja intenzivno koristi antibiotike. Ta prekomerna upotreba antibiotika dovodi do rezistentnosti bakterija, ne samo kod životinja, nego i kod ljudi. Takođe, u cilju ubrzavanja tova i konverzije stočne hrane u meso intenzivira se upotreba hormona. U Evropskoj uniji redukovana je upotreba antibiotika i hormona iako negativan uticaj istih na ljudsko zdravlje nije zvanično potvrđen.

3.4.2.4. Obećanja i rizici biotehnologije u stočarstvu i Indijska bela revolucija

Kloniranje ćelija sisara može povećati produktivnost i obim proizvodnje, naročito u proizvodnji mleka u razvijenim zemljama. Međutim, problemi sa ovom tehnologijom moraju se rešiti: trenutno samo 2 do 5% pokušaja kloniranja životinja uspeva, a kloniranje životinje često razvijaju ozbiljne zdravstvene probleme. Rapidno unapređenje u razumevanju genetski modifikovanih životinja omogućilo bi dodatni potencijal za rast produktivnosti. Geni, značajni sa ekonomskog aspekta, kao što su oni koji utiču na otpornost prema bolestima ili na prilagođavanje različitim klimatskim uslovima, mogu se identifikovati i transferisati u produktivnije okruženje. Ovakve aktivnosti i unapređenja stočarske proizvodnje naročito bi bili značajni za zemlje u razvoju.

Genetski modifikovane životinje do sada su se uglavnom koristile za biohemijska istraživanja ili proizvodnju ljudskih proteina. Genetski modifikovane krave, ovce, svinje i kokoške sada se proizvode eksperimentalno, uz eventualnu mogućnost njihovog korišćenja za ljudsku potrošnju. Uprkos otporu prema GM hrani od strane potrošača, ne može se poreći da hrana proizvedena upotrebom GM kukuruza ili soje već nije na tržištu i u širokoj upotrebi.

Glavni rizik od genetske modifikacije vezan je za negativne efekte na životnu sredinu i zdravlje ljudi. Ovi rizici su naročito izraženi u uslovima gde ne postoje testiranja i kontrolni sistemi pre upotrebe GM proizvoda. Takođe, kao realan rizik navodi se i mogućnost da moćne multinacionalne kompanije u potpunosti preuzmu sve aktivnosti vezane za GM istraživanja, kontrolu i široku upotrebu ovih proizvoda.

Kao jedan od polušaja unapređenja svetske prehrambene situacije, 1970. godine lansirana je Indijska bela revolucija. Operarcija „Poplava“ ostvarila je uticaj koji se može porediti

sa uticajem Zelene revolucije na ruralne dohotke i cene hrane. Ova operacija potpuno je preokrenula situaciju u sektoru za proizvodnju mleka u Indiji.

Potrošnja mleka po stanovniku opala je sa 39 kg 1961. na 32 kg 1970. godine. Od tada, potrošnja rapidno raste, dostižući 65 kg po stanovniku 1999. godine. Potrošačke cene mleka su opale, dok se dohodak proizvođača mleka u Indiji povećao čak četiri puta.

Operacija „Poplava“ kreirana je i vođena od strane nacionalnih institucija, a podršku za ovaj program su odobrile i Svetska banka i Evropska unija. Prvo su ojačane zadruge proizvođača mleka i unapređen je menadžment na farmama. Veštačko osemenjavanje, veterinarke usluge i drugi inputi su obezbeđeni, što je unapredilo prinose i produžilo period laktacije. Ova operacija se takođe fokusirala na olakšavanje pristupa malim proizvođačima na tržište, što je u velikoj meri ohrabrilo farmere. Takođe, sredstva su uložena i u modernizaciju centara za prikupljanje i hlađenje mleka.

Operacija „Poplava“ u velikoj meri je pomogla siromašnom stanovništvu u Indiji. Tri petine od ukupno 9 miliona proizvođača bili su farmeri na marginama, farmeri sa izuzetno malim posedima ili bez zemljišta u svom vlasništvu. Pozitivan uticaj ove operacije na položaj žena, takođe ne treba zanemariti. Šest hiljada Ženskih kooperativa za preradu mleka formirano je na lokalnom nivou. Na taj način žene su našle svoje zaposlenje, a do tada su uglavnom, zbog nedostatka obrazovanja, tretirane kao nekvalifikovana radna snaga. Novac zarađen unapređenjem proizvodnje i prerade mleka investiran je u obrazovanje dece. Mlade žene, koje su do tada ostajale kod kuće i brinule se za decu, dobile su šansu za nastavak edukacije.

3.4.3. Svetsko ribarstvo

3.4.3.1. Proizvodnja i potrošnja ribe u svetu – stanje i projekcije

Tokom 1990-ih ribarstvo je imalo intenzivan rast. Akvakultura je, takođe, rapidno povećana i nastavlja da povećava svoje učešće u ribarstvu. S obzirom da se prirodni resursi intenzivno koriste, buduća proizvodnja mogla bi biti limitirana. Ključni zadatak je ostvarivanje efikasnog upravljanja ribarstvom na globalnom nivou.

Pomorsko ribarstvo igra važnu ulogu u svetskoj proizvodnji hrane. Širom sveta više od 30 miliona ribara i vlasnika ribnjaka i njihovih porodica ostvaruje prihod od ove delatnosti. Većina njih nalazi se na ivici egzistencije i nastanjeno je na području zemalja u razvoju. Posmatrano na globalnom nivou, riba obezbeđuje oko 16% proteina animalnog porekla koji se koriste u ishrani stanovništva i vredan je izvor minerala i esencijalnih masnih kiselina.

Tokom poslednje tri decenije svetska proizvodnja ribe prati populacioni rast. Kao rezultat tog procesa potrošnja ribe po stanovniku se povećava. Nedavna stagnacija u ribarstvu je nadoknađena razvojem akvakulture.

Ukupna svetska proizvodnja ribe gotovo je udvostručena od 1970. do 1999. godine, sa 65 miliona tona na 125 miliona tona. Ovaj rast bio je rezultat dva prisutna trenda: rast ribarstva u periodu do 1990. godine i dramatični rast akvakulture tokom 1990-ih.

Od 1950-ih, rast proizvodnje ribe u sektoru pomorskog ribarstva ostvarivan je na osnovu unapređenja tehnologije i efikasno doprineo je razvoj akvakulture i to po stopi od 10% na godišnjem nivou tokom 1990-ih. Do 1999. godine akvakultura je udvostručila proizvodnju ribe na svetskom nivou.

Do sada, akvakultura je uglavnom bila skoncentrisana na području Azije, a 1999. godine na ovaj način ostvareno je 89% svetske proizvodnje. Od sredine prošlog veka povećan je i broj vrsta ribe koje se uzgajaju u uslovima akvakulture. Rast proizvodnje ribe pratio je rast potrošnje. Oko 30% proteina animalnog porekla obezbeđuje riba u ishrani stanovništva Azije, 20% u Africi i 10% u Latinskoj Americi. Oko 40% ukupne proizvodnje ribe izvozi se na svetsko tržište. Pojedine zemlje u razvoju upravo su na izvozu ribe obezbedile rast ukupnih prihoda. Od 5,2 milijarde USD 1985. godine, njihov prihod od izvoza ribe povećan je na 15,6 milijardi USD 1999. godine.

Dalji rast potrošnje se očekuje i do 2030. godina bi trebalo da iznosi 22,5 kg po stanovniku. Posmatrano u kombinaciji sa stopom rasta populacije, dolazi se do zaključka da bi ukupna godišnja tražnja za ribom trebalo da bude na nivou od 186 miliona tona do 2030. godina (što je skoro duplo više u odnosu na sadašnji nivo tražnje). Ipak, u obzir bi trebalo uzeti i ograničenja ekološke prirode, pa bi u skladu s tim ograničenjima, tražnja mogla da se kreće od 150 do 160 miliona tona ili od 19 do 20 kg po stanovniku.

Razlike u potrošnji izražene su ukoliko se posmatra regionalno. Naime, u Sub-saharskoj Africi, na Bliskom Istoku i na području severne Afrike potrošnja ribe bi mogla da stagnira ili čak opadne, uprkos sadašnjem veoma visokom nivou potrošnje. U južnoj Aziji, Latinskoj Americi i Kini očekuje se rast potrošnje ribe, a na području istočne Azije potrošnja ribe bi trebalo da se dupira, ostarujući nivo od 40 kg do 2030. godine.

3.5. Svetski agrar i zaštita životne sredine

Povećanje tražnje na svetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda i intenziviranje poljoprivredne proizvodnje u velikoj meri devastiraju životnu sredinu i ograničene prirodne resurse. U skladu s tim, postavlja se pitanje: da li je dalji rast poljoprivredne proizvodnje dugoročno održiv? Ovo pitanje naročito se odnosi na razvijene zemlje, koje su veliki potrošači mineralnih đubriva i drugih hemijskih inputa. Negativan uticaj na kvalitet vode i vazduha, koji je bio prisutan u prošlosti, moguće je izbeći adekvatnim merama za redukciju upotrebe hemijskih inputa.

Iako je prekomerna potrošnja pesticida i ostalih hemijskih inputa problem u razvijenim zemljama i rastuća proizvodnja u zemljama u razvoju dovodi do određenih ekoloških problema:

- U uslovima ekstenzivnih poljoprivrednih sistema dolazi do zemljišne erozije i uništavanja šuma,
- U uslovima intenzivne poljoprivrede i navodnjavanja može doći do salinizacije zemljišta, kao i nagomilavanja vode.

Iako projekcije pokazuju da rast tražnje za poljoprivrednim proizvodima neće biti tako dinamičan kao u prethodnih nekoliko decenija, postavlja se pitanje da li svetska

poljoprivreda raspolaže sa dovoljno prirodnih resursa za dalje intenziviranje proizvodnje. Naime, unapređenje biotehnologije i stvaranje visokoprinosnih sorti i hibrida samo po sebi nije dovoljno bez odgovarajućeg angažovanja dva ključna faktora biljne proizvodnje – zemljišta i vode.

Rast biljne proizvodnje zasniva se na ova tri osnovna faktora: raspoloživo obradivo zemljište, povećanje broja žetvi i povećanje prinosa. Od početka 1960-ih godina na povećanje proizvodnje u najvećoj meri je uticalo povećanje prinosa. U periodu od 1961. do 1999. godine 78% rasta biljne proizvodnje ostvareno je zahvaljujući povećanju prinosa, 7% zahvaljujući povećanju broja žetvi godišnje i preostalih 15% povećanja ostvareno je na osnovu ekspanzije obradivog zemljišta.

Projekcije upućuju na to da će 20% rasta proizvodnje u zemljama u razvoju do 2030. godine biti ostvareno zahvaljujući ekspanziji obradivog zemljišta, a oko 70% rasta proizvodnje ostvariće se na osnovu povećanja prinosa. U Sub-Saharskoj Africi i Latinskoj Americi ekspanzija zemljišta će i dalje značajan faktor povećanja proizvodnje u budućnosti, ali se takođe očekuje i bitno povećanje prinosa.

FAO studije upućuju na zaključak da na globalnom nivou postoji dovoljno raspoloživih faktora: zemljišta, vode i mogućnosti za povećanje prinosa, da se u potpunosti odgovori na prehrambene potrebe ukupne svetske populacije u budućnosti. Naravno, ovo je globalna projekcija, tako da bi trebalo obratiti pažnju i na sledeće:

- Efektivna tražnja pre svega predstavlja izraz kupovne moći stanovništva, a ne njihovne realne potrebe za prehrambenim artiklima. Tako na primer bogatije stanovništvo kupuje i proizvode koji predstavljaju luksuz, dok siromašnije kategorije ne uspevaju da priušte ni zadovoljenje osnovnih potreba;
- Podaci koji upućuju na pad cena poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda u određenim slučajevima nisu realni jer se ne vodi računa o troškovima koji nastaju zbog ugrožavanja životne sredine i intenziviranja proizvodnje;
- Oskudica zemljišta i vode i drugi problemi i dalje će se vezivati za većinu zemalja u razvoju (na lokalnom i nacionalnom nivou), što će usloviti nastavak suočavanja sa siromaštvom i prehrambenom nesigurnošću u ovoj grupi zemalja.

3.6. Zemljište kao faktor razvoja svetske poljoprivrede

FAO studije pokazuju da na globalnom nivou postoje dovoljne količine ovog resursa, ali i to da se za određene regione i države može reći da im je zemljište limitirajući faktor razvoja poljoprivrede. Stanje u tim regionima je već ozbiljno, s tim što postoje indicije da će se i pogoršati.

Očekuje se da će u budućnosti manje površine zemljišta biti kultivisane, nego što je to bio slučaj u proteklih nekoliko decenija. U periodu od 1961-63. do 1997-99. godine ekspanzija obradivog zemljišta u zemljama u razvoju iznosila je 172 miliona hektara (povećanje za 25%). U narednih trideset godina očekuje se povećanje za samo 120 miliona hektara obradivog zemljišta. Pri tome, usporavanje ekspanzije zemljišta očekuje se u svim regionima.

Još uvek postoji poljoprivredno zemljište koje se ne koristi. Trenutno se za potrebe poljoprivredne proizvodnje koristi 1,5 milijardi hektara zemljišta, što je 11% od ukupne zemljine površine. Istraživanja sprovedena u FAO-u i Međunarodnom institutu za primenjene sistemske analize⁴³ upućuju na činjenicu da se još 2,8 milijarde hektara zemljišta u svetu mogu koristiti za proizvodnju hrane pod uslovom da se obezbede adekvatni sistemi za navodnjavanje.

Naravno, veliki deo ovog potencijalno poljoprivrednog zemljišta je već zauzeto nekim drugim namenama. Oko 45% tog zemljišta prekriveno je šumama, 12% je zaštićeno zemljište, a na 3% zemljišta nalaze se stambeni objekti i druga infrastruktura. Takođe, nedovoljna plodnost, visoki stepen devastacije i zagađenja, kao i nedostatak infrastrukture mogu se javiti kao limitirajući činioci za upotrebu ovog zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju.

Postojeće obradivo zemljište, posmatrano na globalnom nivou, nije pravilno raspoređeno. Naime, na kraju XX veka zemlje Sub-Saharske Afrike i Latinske Amerike koriste samo petinu svog potencijalnog poljoprivrednog zemljišta. Više od polovine preostalog obradivog zemljišta koristi nekoliko zemalja ova dva regiona: Angola, Argentina, Bolivija, Brazil, Kolumbija, Demokratska republika Kongo i Sudan. Više od 80% od projektovane ekspanzije obradivog zemljišta trebalo bi da se ostvari upravo na području Sub-Saharske Afrike i Latinske Amerike.

S obzirom na bespovratno devastiranje zemljišta, povećanje svetske populacije i sve značajnije korišćenje poljoprivrednih površina za izgradnju urabanih naselja, postavlja se pitanje da li će se svet uskoro suočiti sa deficitom zemljišta za proizvodnju potrebne količine hrane.

U periodu od ranih 1960-ih godina do kraja 1990-ih povećanje obradivih površina u svetu bilo je samo 11%, dok je svetska populacija udvostručena. Kao rezultat tih kretanja, obradivo zemljište po stanovniku smanjeno je za 40% i umesto 0,43 ha iznosi svega 0,26 ha. U toku navedenog perioda nutritivni nivo je značajno povećan, a realne cene hrane su se smanjile.

Ovaj paradoks je moguće objasniti na sledeći način. Naime, rast produktivnosti poljoprivrede u posmatranom periodu omogućio je da se iste količine hrane proizvedu angažovanjem manjih zemljišnih površina.

Ipak, realno je očekivati da će se pojedine zemlje u razvoju, na lokalnom i nacionalnom nivou, suočiti sa problemom deficita obradivog zemljišta. Negativni efekti ove limitiranosti na stepen siromaštva i pothranjenost stanovništva mogli bi biti izbegnuti primenom odgovarajućih mera i razvojnih programa.

Degradacija zemljišta je proces koji utiče na sadašnje i buduće proizvodne sposobnosti zemljišta zbog hemijskih, fizičkih i bioloških promena. Pojedini stručnjaci ističu da izražena devastacija zemljišta može anulirati unapređenja koja su u poljoprivredi ostvarena zahvaljujući povećanju produktivnosti, dok drugi ipak smatraju da su problemi preuveličani.

⁴³ Institute for Applied Systems Analysis – IIASA

Tačno je da se nema preciznih podataka o veličini zemljišta koje je degradirano. Podaci o tome najčešće su zasnovni na proceni eksperata, a ređe na objektivnim merenjima. Procenjuje se da se u Indiji devastirano poljoprivredno zemljište prostire na površinama od 53 do čak 239 miliona hektara.

Kao najpouzdaniji smatraju se podaci organizacije Global Assessment of Land Degradation (GLASOD), koja se bavi istraživanjima već deset godina. Procene koje daje GLASOD su da je ukupno 1.964 miliona hektara degradiranog zemljišta, 910 miliona hektara je zemljište na kome je zbog degradacije fizičkih, hemijskih i bioloških osobina bitno smanjena produktivnost i 305 miliona hektara koji su bespovratno devastirani i ne mogu se više koristiti u poljoprivredi. Erozijski problem je takođe zajednički problem i ona pogađa skoro 1.100 miliona hektara, dok erozija vetrom utiče na smanjenje proizvodnih sposobnosti skoro 600 miliona hektara obradivog zemljišta.

Uticaj degradiranosti zemljišta na produktivnost poljoprivredne proizvodnje je teško kvantifikovati. Ovaj uticaj se bitno razlikuje između malo udaljenih regiona i zavisi od uticaja faktora kao što su: lokalna klima, vegetacija, primenjena agrotehnika. U principu, pojedine studije pokazuju da je smanjenje produktivnosti obradivog zemljišta usled njegove degradacije veoma malo i da iznosi od 0,2 do 0,4% na godišnjem nivou.

3.7. Navodnjavanje i vodni resursi kao faktor razvoja svetske poljoprivrede

Veliki deo biljne proizvodnje u svetu ostvaruje se u uslovima navodnjavanja. U periodu od 1997. do 1999. godine u zemljama u razvoju samo je jedna petina obradivog zemljišta bila pod sistemima za navodnjavanje. U cilju ostvarivanja većih prinosa navodnjavane površine su se u međuvremenu povećale. U proseku sa ovih površina dobije se dve petine proizvoda biljne proizvodnje i skoro tri petine proizvodnje žita.

Proizvodnja sa navodnjavanih površina ima tendenciju povećanja u naredne tri decenije. S obzirom na postojeće vodne resurse i nacionalne strategije očekuje se povećanje navodnjavanih površina u zemljama u razvoju sa 202 miliona hektara u periodu 1997.-99. godina na 242 miliona hektara do 2030. godine.

Najveći deo ekspanzije sistema za navodnjavanje očekuje se u onim zemljama koje su već suočene sa nedostatkom obradivog zemljišta, kao što su zemlje Južne i Istočne Azije. Takođe, značajno povećanje površina koje se navodnjavaju očekuje se i na području Bliskog Istoka i Severne Afrike. Na području Sub-Saharske Afrike očekuje se povećanje za 2 miliona hektara, a na području Latinske Amerike za 4 miliona hektara navodnjavanog zemljišta.

Iako se navedene projekcije mogu okarakterisati kao ambiciozne, gotovo da ne postoje sumnje u njihovo ostvarivanje. Od početka 1960-ih godina sistemi za navodnjavanje postavljeni su na novih 100 miliona hektara. Projekcije koje su date za period do 2030. godine iznose svega 40% od ovog povećanja. Očekivano godišnje povećanje, izraženo stopom rasta od 0,6% predstavlja trećinu stope rasta koja je već ostvarena u prethodnih 30 godina.

FAO studija nije obuhvatila projekcije povećanja navodnjavanog zemljišta u razvijenim zemljama. Četvrtina od ukupnih navodnjavanih površina u svetu nalazi se upravo u ovoj grupi zemalja. Rast površina koje se navodnjavaju bio je izrazito dinamičan tokom 1970-ih godina, dok je tokom 1990-ih godina rast usporen i bio je izražen stopom od 0,3% na godišnjem nivou.

Kao što je to slučaj i sa zemljištem kao faktorom poljoprivredne proizvodnje i navodnjavanje površine mogu postati limitirajući faktor razvoja u budućnosti. Ovo se naročito odnosi na mogućnost salinizacije navodnjavanog zemljišta i time njegove bespovratne devastacije. Naravno, ove prognoze na globalnom nivou nisu toliko dramatične, ali ozbiljni problemi mogu nastati na lokalnom nivou.

FAO istraživanja ukazuju da još ima prostora za povećanje navodnjavanih površina kako bi se buduće potrebe za hranom u potpunosti zadovoljile. Međutim, irigacioni potencijal veoma je teško precizirati, s obzirom da on zavisi od specifičnih karakteristika određenog područja, osobina zemljišta, klime i sl. Zbog toga se cifre u projekcijama moraju uzimati sa izvesnom dozom rezerve. Ukupni irigacioni potencijal u zemljama u razvoju procenjen je na 402 miliona hektara. Od ovog broja, gotovo polovina već je iskorišćena u periodu od 1997. do 1999. godine, a neiskorišćeni potencijal iznosi oko 200 miliona hektara. Prema projekcijama, do 2030. godine biće iskorišćeno samo 20% od postojećih potencijala.

U pojedinim regionima postojeći irigacioni potencijal biće skoro u potpunosti iskorišćen. Očekuje se da do 2030. godine regioni Istočne Azije, Bliskog Istoka i Severne Afrike iskoriste tri četvrtine, a Južna Azija čak 90% svog potencijala za navodnjavanje.

S obzirom da se za potrebe poljoprivrede koristi skoro 70% od ukupnih količina vode namenjene ljudskoj upotrebi, s pravom postavlja pitanje da li, na globalnom nivou, postoji dovoljno vodnih resursa. Već sada se brojne zemlje suočavaju sa problemom nedovoljne količine vode za potrebe poljoprivrede, a očekuje se da ovaj problem bude prisutan i u buduću.

Pri određivanju procena potencijalnog irigacionog zemljišta potrebno je uzeti u obzir ograničenja vezana za mogućnosti pristupa vodnim resursima. Obnovljivi vodni resursi uvećavaju se za onu količinu vode koja se dobija na osnovu padavina i iz rečnih tokova, od čega se oduzima količina vode koja se izgubi evapotranspiracijom. Navedene količine vode bitno se razlikuju između pojedinih regiona. Na primer, u aridnim predelima Bliskog Istoka i Severne Afrike 18% kiše gubi evapotranspiracijom, dok je taj procenat na području Istočne Azije, kao izrazito vlažnog regiona, oko 50%.

Jedan deo vode koja dospeva na zemljište ne iskoristi se za rast i razvoj biljaka. Odnos između količine vode koja je iskorišćena za rast useva i ukupne količine vode koja dospeva na zemljište naziva se efikasnost korišćenja vode.

Regionalne razlike u stepenu efikasnosti korišćenja vode su velike. Generalno, efikasnost je veća u područjima sa lošijim pristupom vodnim resursima: u Latinskoj Americi 25%, na Bliskom Istoku i u Severnoj Africi 40% i u Južnoj Aziji 44%.

Efikasnost korišćenja voda za zemlje u razvoju u periodu od 1997. do 1999. godine iznosila je 7%, a predviđa se povećanje na 14% do 2030. godine. Međutim, i sa tim

očekivanim povećanjem, zemlje u razvoju će koristiti samo 8% od ukupnih vodnih resursa kojima raspolažu.

Raspoloživost vode dovedena je u pitanje u slučaju da se za potrebe navodnjavanja koristi 40% ili više od ukupnih obnovljivih vodnih resursa. To je nivo na kojem bi zemlja trebalo da donese tešku odluku: da li će vodu koristiti za potrebe poljoprivrede ili za potrošnju u urbanim područjima. Projekcije pokazuju da će do 2030. godine Južna Azija dostići ovaj nivo korišćenja vodnih resursa, dok se za Bliski Istok i Severnu Afriku predviđa 58% iskorišćenja.

Ova studija obuhvatila je 93 zemlje u razvoju. Od tog broja, 10 zemalja u periodu od 1997. do 1999. godine već koriste više od 40% vodnih resursa za potrebe navodnjavanja, a 8 zemalja više od 20%. Ove zemlje će se u periodu do 2030. godine neminovno suočiti sa problemom deficita vode.

3.8. Mogućnosti za povećanje prinosa i proizvodnje na globalnom nivou

Povećanje proizvodnje u budućnosti u velikoj meri će zavisiti od rasta prinosa. U protekle tri decenije rast prinosa bio je neujednačen.

Prinosi žita rapidno su rasli u periodu od 1961. do 1999. godine, prosečna stopa rasta iznosila je 2,1% godišnje. Zahvaljujući Zelenoj revoluciji, prinosi su se dinamičnije povećavali u zemljama u razvoju, a prosečna stopa rasta na godišnjem nivou za ovu grupu zemalja iznosila je 2,5%. Najveću stopu rasta prinosa imali su pšenica, pirinač i kukuruz. Ni stope rasta prinosa soje i pamuka nisu bile zanemarive.

Rast prinosa žita usporen je tokom 1990-ih. Prinos pšenice u periodu od 1961. do 1989. godine rastao je prosečno 3,8% godišnje, a u periodu od 1989. do 1999. godine samo 2%. Stope rasta prinosa pirinča su u istim vremenskim intervalima smanjene sa 2,3% na 1,1%. Ovakva kretanja bila su praćena i usporenim rastom tražnje za ovim proizvodima.

Sporiji rast prinosa, projektovan do 2030. godine, znači da neće biti potrebe za tako dinamičnim rastom prinosa kao u prethodnom periodu. Rast prinosa žita za narednih 30 godina ostvarivaće se stopom od 1,1% godišnje, dok će se prinosi pirinča povećavati prosečno 0,9% godišnje. S obzirom na ovakve projekcije, postavlja se pitanje da li će rast proizvodnje biti dovoljan. Bitne razlike postoje u pojedinim grupama zemalja. Pojedine zemlje u razvoju ostvarile su veoma visoke prinose biljnih kultura. Razlike u nivoima prinosa u pojedinim zemljama nastaju delovanjem dve osnovne grupe faktora:

- Prvu grupu uslova čine: klimatski uslovi, nadmorska visina i karakteristike zemljišta. Meksiko se, na primer, karakteriše kao izrazito sušno područje i manje od petine obradivog zemljišta može se koristiti za uzgoj visokoprinosa hibrida kukuruza. Kao rezultat ovakvih uslova ostvaruje se prinos od 2,4 tone kukuruza po hektaru, što je četvrtina prinosa koji se ostvaruje u Sjedinjenim Američkim Državama. Razlike u visini prinosa, koje nastaju pod delovanjem agro-ekoloških razlika se ne mogu smanjiti.
- Visina prinosa zavisi i od primene agrotehničkih mera, hemijskih inputa i načina upravljanja zemljišnim resursima. Razlike u visini prinosa koje su

uzrokovane faktorima iz ove grupe mogu se smanjiti, što je u ekonomskom interesu proizvođača.

Da bi se utvrdilo koliko povećanje prinosa je moguće ostvariti, neophodno je utvrditi u kojoj meri se može uticati na to povećanje. Detaljna FAO studija koja se bazira na agro-ekološkim zonama odredila je za svaku državu površine na kojima je moguće ostvariti uspešan uzgoj određenih useva. Na osnovu rezultata navedenih istraživanja za svaku državu se može napraviti plan optimalnog rasporeda biljnih kultura, kako bi se, u datim uslovima, ostvarili maksimalni prinosi.

Projektovani maksimalni prinosti mogu se uporediti sa ostvarenim prosečnim prinosima i na taj način se može utvrditi da li postoje realne mogućnosti za prevazilaženje tih razlika. Studija potvrđuje da čak i najrazvijenije zemlje, kao što je na primer Francuska, nisu još uvek dostigle maksimalne moguće prinose. Iako danas ostvaruje prinos pšenice od 7,2 tone po hektaru, Francuska ima potencijale za ostvarivanje znatno viših prinosa i to od 8,7 do čak 11,6 tona po hektaru. Slična situacija je u većini zemalja koje su obuhvaćene istraživanjem. Samo nekoliko država u potpunosti je iskoristilo svoje agro-ekološke potencijale i dostiglo maksimalne prinose za većinu useva.

Kada realne cene rastu, postoje razlozi za verovanje da će poljoprivredni proizvođači nastojati da prevaziđu jaz u visini prinosa. U prošlosti, proizvođači koji su imali dobar pristup tehnologijama, inputima i tržištu veoma su brzo odgovorili na rast cena. Argentina je, na takav način, tokom 1996. godine povećala proizvodnju pšenice za čak 68%. Na područjima gde je postoji oskudica zemljišta, farmeri na osnovu intenziviranja upotrebe inputa i korišćenja visokoprinosa sorti uspevaju da ostvare veće prinose.

Čini se da je sasvim jasno, da se povećanje prinosa može ostvariti čak i kada nove tehnologije proizvodnje nisu dostupne farmerima. Ukoliko 11 zemalja koje ostvaruju dve petine ukupne svetske proizvodnje pšenice povećaju svoje prinose za 50% u odnosu na sadašnju visinu prinosa, ukupna svetska proizvodnja pšenice će se povećati za skoro 25%.

Rezultati ovakvih istraživanja i projekcije mogu biti nedovoljno pouzdane, naročito ako su zasnovane na prirodnim pokazateljima. Međutim, realno je očekivati da bi nove tehnologije i istraživanja u oblasti genetike mogla dovesti do povećanja prinosa u budućnosti uz istovremeno smanjenje troškova zagađenja životne sredine.

Za zemlje u razvoju, koje su suočene sa hroničnim siromaštvom, neophodno je kreirati takve mere koje bi obezbedile siromašnim poljoprivrednicima pristup novim tehnologijama, sortama i hibridima. Razvoj tehnologija i hibrida koji će dati željene rezultate u nepovoljnim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju izuzetno je težak zadatak.

3.8.1. Upotreba mineralnih đubriva i biotehnologija kao faktori unapređenja svetske poljoprivrede

Jedan od najznačajnijih načina za povećanje prinosa je upotreba mineralnih đubriva. Njihovom upotrebom je tokom 1970-ih i 1980-ih godina ostarena trećina povećanja svetske proizvodnje žita. U Indiji čak 50% povećanja proizvodnje žita ostvareno je zahvaljujući intenziviranju upotrebe mineralnih đubriva.

Upotreba mineralnih đubriva različita je u pojedinim regionima u svetu. Severna Amerika, Zapadna Evropa i Istočna i Južna Azija koristile su četiri petine ukupne svetske potrošnje mineralnih đubriva u periodu od 1997. do 1999. godine. U Istočnoj Aziji potrošnja je iznosila 194 kg po hektaru, u industrijalizovanim zemljama 117 kg po hektaru. U isto vreme, farmeri u Sub-Saharskoj Africi koristili su samo 5 kg mineralnog đubriva po hektaru.

Svetska potrošnja mineralnih đubriva rasla je intenzivno tokom 1960-ih, 1970-ih i 1980-ih godina. Taj rast je značajno usporen tokom 1990-ih godina. Usporevanje rasta u visokorazvijenim zemljama rezultat je redukcije mera podrške poljoprivredi od strane države, kao i zaštita životne sredine. Zemlje u tranziciji smanjile su upotrebu mineralnih đubriva zbog recesije i restrukturiranja privrede. Čak je i u zemljama u razvoju tokom 1990-ih godina smanjena potrošnja mineralnih đubriva za više od polovine u odnosu na prethodnih nekoliko decenija.

Ovaj usporavajući rast je projektovan i za budući period. Rast globalne potrošnje mineralnih đubriva za naredne tri decenije projektovan je na 1% godišnje. Pri tome, intenzivniji rast očekuje se u zemljama u razvoju, a manje intenzivan u razvijenim zemljama. Posmatrano po regionima, najdinamičniji rast potrošnje mineralnih đubriva projektovan je za Sub-Saharsku Afriku. Upotreba mineralnih đubriva u ovom regionu je trenutno izuzetno niska, tako da bi intenzivan rast potrošnje obezbedio tek simboličan rast prinosa i proizvodnje.

Razvoj i široka primena novih tehnologija važan je faktor koji određuje budućnost poljoprivrede. Hiljadama godina, misija čoveka bila je da unapredi uzgoj biljaka i životinja. Tokom proteklih 150 godina naučnici su uložili dosta napora u razvoju selekcije i uzgoja.

Savremena biotehnologija ima potencijal da ubrza rast i razvoj biljaka i životinja. Selekcijom zasnovanom na obeležavanju (markiranju) moguće je brzo ostvariti laboratorijske analize i pre završetka vegetacionog perioda. Tehnike kulture tkiva omogućavaju brzo razmnožavanje čistog sadnog materijala. Genetski inženjering i modifikacija znatno smanjuju rizik od pojave bolesti.

Ipak, primena savremenih tehnologija nailazi i na određene protivargumente. Oni se tiču etičkih pitanja, zaštite životne sredine, kao i strepenje od produbljanja jaza između bogatih i siromašnih zemalja. Naime, moderne tehnologije uglavnom su dostupne visokorazvijenim zemljama, dok je poljoprivreda u zemljama u razvoju još uvek ekstenzivna.

Širenje genetski modifikovanih useva je veoma brzo. Površine zasejane GM usevima u svetu su u poslednjih pet godina dostigle čak 52 miliona hektara, sa tendencijom rasta. U tome prednjače sledeće zemlje: SAD sa 35,7 miliona hektara, Argentina sa 11,8 miliona hektara, Kanada sa 3,2 miliona hektara i Kina sa 1,5 miliona hektara.

Kao najznačajnije potencijalne koristi od biotehnologije izdvajaju se:

- Rast produktivnosti, koji vodi većem dohotku proizvođača i nižim cenama za potrošače;
- Manje su potrebe za hemijskim inputima, naročito insekticidima;
- Stvaranje sorti i hibrida koji bi uspevali na područjima koja imaju lošije uslove za proizvodnju, odnosno koji imaju bolju otpornost na sušu, preteranu vlažnost zemljišta ili ekstremne temperature;
- Ostvarivanje prehrambene sigurnosti na osnovu eliminisanja fluktuacija u visini prinosa;
- Bolja hranjiva vrednost poljoprivrednih proizvoda, kao i
- Veća nutritivna vrednost poljoprivrednih proizvoda.

U isto vreme, potrebno je istaći i potencijalne opasnosti od biotehnologije:

- Nove tehnologije dostupne su skoro isključivo poljoprivrednim proizvođačima iz razvijenih zemalja;
- Monopolski položaj pojedinih kompanija (na primer za proizvodnju semenskog materijala) onemogućuje normalan proces kontrole kvaliteta. Samo jedna kompanija kontroliše oko 80% tržišta GM pamuka i 33% GM soje;
- Nove tehnologije zahtevaju primenu novog semenskog materijala za svaku setvu, a proizvođači u zemljama u razvoju često nisu u mogućnosti da to obezbede;
- Zdravstvena bezbednost hrane je dovedena u pitanje, a takođe
- GM useva često ostvaruju negativan uticaj na životnu sredinu.

Svetska poljoprivreda i bez primene novih tehnologija može da zadovolji prehrambene potrebe svetske populacije do 2030. godine. Međutim, biotehnologija može da postane osnovno oruđe u borbi protiv gladi i siromaštva u zemljama u razvoju. Najznačajniji napredak mogao bi biti ostvaren u kreiranju novih sorti i hibrida koji bi se uspešno uzgajali i u područjima sa lošim uslovima za poljoprivredu, a takva područja dominiraju upravo u zemljama u razvoju. Primena novih tehnologija obezbeđuje proizvodnju hrane uz smanjenu upotrebu hemijskih inputa, sa pozitivnim efektima na životnu sredinu i dohodak siromašnih poljoprivrednika širom sveta.

Ipak, najveći broj modernih tehnologija kontrolisan je od strane privatnih kompanija koje svoje proizvode plasiraju komercijalnim gazdinstvima. Jedino komercijalna gazdinstva imaju mogućnosti da priušte nove tehnologije. Najvažniji zadatak politike razvoja je da reše problem siromašnih poljoprivrednika u zemljama u razvoju i omoguće im lakši pristup novim tehnološkim dostignućima.

Kada su u pitanju GM usevi, najveći deo komercijalne primene razvijen je u toj meri da obezbeđuje redukciju proizvodnih troškova i zadovoljenje potreba potrošača. Percepcija očekivanih koristi i potencijalnih rizika od GM useva i od biotehnologije uopšte, razlikuje

se između pojedinih regiona, zemalja, interesnih grupa i pojedinaca. Urbana i područja u kojima je zemljište limitirajući faktor u zemljama u razvoju zahtevaju jeftiniju hranu. Suprotno od toga, za potrošače u razvijenim zemljama, gde postoji obilje hrane, zdravstvena bezbednost i zaštita životne sredine predstavljaju najznačajnija pitanja. Ovi potrošači opredeliće se za proizvode novih tehnologija ukoliko im odgovarajući standardi potvrđuju zdravstvenu ispravnost poljoprivrednih proizvoda.

Investiranja u oblasti GM istraživanja u zemljama u razvoju bi trebalo da budu fokusirana na sledeća pitanja: otpornost useva na sušu, salinitet zemljišta i ekstremne temperature, poboljšanje otpornosti na bolesti, veća nutritivna vrednost proizvoda i viši prinosi. Sredstva za istraživački rad, kao i primenu rezultata istraživanja u praksi, za zemlje u razvoju trebalo bi da budu obezbeđena jednim delom i iz državnog budžeta.

3.8.2. Održivi razvoj poljoprivrede i integralno upravljanje pesticidima

Veoma je teško predvideti dugoročna kretanja, kada je u pitanju razvoj novih tehnologija, kao i njihove primene u praksi. Samim tim, dovodi se u pitanje i tačnost prognoza uticaja novih tehnoloških dostignuća na proizvodnju u budućnosti. Ipak, kratkoročne projekcije, koje se odnose na vremensku dimenziju do tri godine, mogu se uzeti kao pouzdane.

Uspeh koji je u Kini postignut proizvodnjom GM pamuka, otvara prostor za veću primenu GM proizvoda, kao što su soja, duvan i kukuruz. Dobri rezultati ove proizvodnje u Kini mogli bi podstaći uzgoj GM useva i u zemljama u razvoju. Dok se za zemlje u razvoju očekuje veća primena GM proizvoda, razvijene zemlje pokazuju tendenciju smanjivanja ove proizvodnje.

Nove politike razvoja poljoprivrede, planirane za narednih trideset godina, uglavnom su orijentisane na unapređenje primene metoda poljoprivredne proizvodnje koji neće imati negativan uticaj na životnu sredinu, obezbediće uvećanje proizvodnje i sniziti troškove.

Negativni efekti obrađivanja na biološke procese u zemljištu i njegovu produktivnost su očigledni. Kao odgovor na ove probleme razvijen je sistem proizvodnje koji obezbeđuje povećanje prinosa i njihovu veću otpornost prema nedostatku vode i drugim lošim uslovima.

Kao i organska poljoprivreda NT.CA. utiče na očuvanje biodiverziteta i racionalnu upotrebu ograničenih resursa. Za razliku od organske poljoprivrede, ovaj sistem podrazumeva primenu sintetičkih inputa i GM useva. Zasniva se na tri osnovna principa:

- Minimalizacija štetnog uticaja na zemljište. Hranjivi sastojci se ne gube, a struktura zemljišta je očuvana.
- Zemljište je konstantno prekriveno: ili usevima, ili njihovim ostacima. Na taj način se sprečava erozija i rast korova.
- Rotacija – smenjivanje useva. Ovaj princip se primenjuje da bi se pojava bolesti svela na minimum i da bi se hranjivi sastojci optimalno iskoristili.

Ovaj sistem poljoprivredne proizvodnje može povećati prinose od 20 do čak 50%. Takođe, postiže se veća stabilnost prinosa i niži troškovi radne snage. Kada se jednom

ostvari na određenom području, s obzirom na izuzetno dobre rezultate, primena ovog sistema proizvodnje brzo se širi.

Primena pesticida dovodi do niza negativnih efekata, kao što su: otpornost štetočina, zagađenje vode i zemljišta. Integralno upavljanje pesticidima podrazumeva smanjenu upotrebu pesticida i efikasniji sistem kontrole njihove upotrebe. Primena sorti otpornih na štetočine, planiranje plodoređa, primena prirodnih đubriva i sistema za navodnjavanje su načini za smanjivanje primene pesticida. Primena hemijskih sredstva za borbu protiv štetočina je svedena na minimum. Mnoge zemlje uspešno primenjuju integralno upavljanje pesticidima i ostvaruju povećanje prinosa i manje ekološke štete. Ipak, savetodavni sistemi u pojedinim zemljama još uvek upućuju poljoprivrednike na primenu pesticida. Takva praksa bi trebalo da bude napuštena, ukoliko se žele postići pozitivni efekti sistema integralnog upavljanja pesticidima.

Mnogi ekonomski slabi proizvođači nisu u mogućnosti da poboljšaju količinu hranjivih sastojaka u zemljištu primenom đubriva. Sa druge strane, prekomerna upotreba đubriva dovodi do narušavanja prirodne ravnoteže. U oba slučaja ostvaruje se negativan uticaj na rast i razvoj useva. Upravo u cilju smanjivanja negativnih efekata, sistem integralnog upavljanja pesticidima podrazumeva očuvanje hranjivih sastojaka u zemljištu kroz recikliranje nus-proizvoda biljne i animalne proizvodnje, kao i gajenje leguminoza koje su prirodni fiksatori azota. Na te načine omogućava se da primenjena đubriva imaju veću efikasnost za 10 do 30%.

3.9. Organska poljoprivreda

Organska poljoprivreda predstavlja set praktičnih mera u proizvodnji u kojima je primena eksternih inputa svedena na minimum. Sintetički pesticidi, mineralna đubriva, sintetička sredstva zaštite, lekovi, GM organizmi nisu deo organske poljoprivrede. Briga zbog zagađivanja prirode, kao i zalaganje za zdravlje i dobrobit ljudi i životinja doveli su do pojave organske poljoprivrede. Potrošači u razvijenim zemljama pokazali su spremnost da plate 10 do 40% više cene za organske proizvode, a njihove Vlade su pružile podršku proizvođačima kako bi ova proizvodnja bila ekonomski isplativa. Kao rezultat takvih mera, organska poljoprivreda je počela masovno da se primenjuje u zemljama Zapada. Od 1995. do 2000. godine ukupne zemljišne površine pod organskom poljoprivrednom proizvodnjom u SAD-u i Evropi su utrostručene.

Na globalnom nivou 2001. godine organska poljoprivreda bila je organizovana na 15,8 miliona hektara. Skoro polovina ovih površina bila je u Okeaniji, nešto manje od četvrtine u Evropi i petina u Latinskoj Americi. Ipak, u ukupnim površinama koje se koriste za poljoprivrednu proizvodnju površine pod organskom poljoprivredom su i dalje skromne i iznose svega 2% na području Evrope. Mnoge evropske zemlje planiraju da prošire površine na kojima se organizuje organska poljoprivreda. Prema projekcijama Zapadna Evropa bi do 2030. godine trebalo da organizuje organsku proizvodnju na čak 25% od svojih ukupnih poljoprivrednih površina.

U industrijalizovanim zemljama organska poljoprivreda se zasniva na precizno definisanim metodama, propisanim od strane inspekcija i organa za sertifikaciju. Mnoge zemlje u razvoju, naprotiv, još uvek nemaju sopstvene standarde i sertifikacione sisteme u

oblasti organske poljoprivrede. U ovim zemljama, određeni oblik organske poljoprivrede široko je primenjen zbog nemogućnosti farmera da primenjuju savremene inpute. Najveći deo organskih proizvoda namenjen je lokalnoj potrošnji i prodaje se po istoj ceni kao i proizvodi iz konvencionalne poljoprivrede. Međutim, pojedine zemlje u razvoju danas proizvode organske proizvode u većim količinama i izvoze ih na tržišta razvijenih zemalja. Očekuje se da će se u narednim godinama ovaj izvoz povećavati.

Organska poljoprivreda obezbeđuje mnoge pozitivne efekte na životnu sredinu. Agrohemijske inpute mogu ugroziti kvalitet vode, uništiti mikroorganizme i izazvati oboljenja kod radnika na gazdinstvima. Savremena monokultura koristi sintetičke inpute, čime se često narušava biodiverzitet ekosistema. Organska poljoprivreda usmerena je ka ponovnom uspostavljanju narušene biološke ravnoteže. Organizovanjem i sprovođenjem organske proizvodnje zagađenje vode se smanjuje ili potpuno eliminiše, a upotreba hemijskih inputa svedena je na minimum ili u potpunosti ukinuta.

Iako su prinosi od 10 do 30% niži u odnosu na konvencionalnu poljoprivredu, organska proizvodnja može da donese odličan profit. U industrijalizovanim zemljama, pored potrošača i poljoprivrednika, koristi od organske poljoprivrede ima i seoski turizam. U razvijenim zemljama dobro organizovan sistem organske proizvodnje može obezbediti veće prinose i profit. Na Madagaskaru, stotine poljoprivrednika je otkrilo da uz primenu principa organske poljoprivrede mogu ostvariti prinose pirinča od čak 8 tona po hektaru, što je znatno više u odnosu na prinose ostvarene u konvencionalnoj proizvodnji. U pojedinim siromašnim regionima i zemljama, kao što je Bolivija, Kenija i Indija uz primenu tradicionalnog načina proizvodnje visina prinosa je udvostručena ili čak utrostručena.

Organska poljoprivreda takođe obezbeđuje i društvene koristi. Ovaj sistem poljoprivredne proizvodnje koristi dostupne i jeftine inpute i angažuje znatno više radne snage od konvencionalne poljoprivrede, što utiče na smanjenje stope nezaposlenosti. Ova prednost organske poljoprivrede naročito dobija na značaju u područjima gde postoje viškovi radne snage.

Određene mere politike su od presudne važnosti za nastavak razvoja organske poljoprivrede. Mere podrške poljoprivredi su sve više okrenute od proizvodnih ka ekološkim i socijalnim ciljevima. Savetodavci često promovišu ideju da su sintetički inputi neophodni i u organskoj proizvodnji. Kvalitetna obrada zemljišta, koja ne narušava strukturu i hemijski sastav ovog nezamenjivog faktora, predstavlja jedan od osnovnih uslova za uspešno organizovanje organske poljoprivrede. Ukoliko se ovi uslovi ispune, organska poljoprivreda bi mogla postati realna alternativa za tradicionalnu poljoprivredu u narednih 30 godina, makar samo na lokalnom nivou.

3.10. Potrebe za novom Zelenom revolucijom

U proteklih 40 godina Zelena revolucija imala je ključnu ulogu u unapređenju poljoprivredne proizvodnje i povećanja prehrambene sigurnosti u svetu. Prinosi pšenice, pirinča i kukuruza u zemljama u razvoju povećani su za 100 do 200% od 1960-ih godina.

Povećanje prinosa bio je primarna misija Zelene revolucije. Selekcija i stvaranje novih sorti značilo je i intenziviranje upotrebe mineralnih đubriva, pesticida, navodnjavanja.

Ciljevi Zelene revolucije ostvareni su uz svesrdnu pomoć savetodavnog sistema, kao i nacionalnih i internacionalnih kompanija koje su doprinele transferu novih tehnologija iz naučno-istraživačkih centara u praksu. Međutim, ova prva Zelena revolucija dovela je i do određenih negativnih efekata:

- Značajno povećanje prinosa i proizvodnje ostvareno je samo za nekoliko poljoprivrednih proizvoda, dok su od pozitivnih efekata Zelene revolucije ostali izuzeti pojedini proizvodi naročito značajni za siromašna područja Sub-Saharske Afrike;
- Zelena revolucija bila je orijentisana isključivo na područja sa povoljnim klimatskim i zemljišnim uslovima;
- Vodilo se računa samo o poljoprivrednim proizvođačima koji mogu da obezbede inpute, dok je malo urađeno za dobrobit malih gazdinstava sa nedovoljnim sopstvenim finansijskim sredstvima i kojima su nedostupni izvori kreditiranja, i najzad
- U potpunosti su ignorisani potencijalni negativni efekti na životnu sredinu usled intenzivne primene inputa, kao što je zagađenje vode i zemljišta nitratima i pesticidima.

Nova, druga Zelena revolucija je danas više nego potrebna. Njeni ciljevi, kao i kod prve Zelene revolucije, trebalo bi da se odnose na povećanje produktivnosti. Međutim, u isto vreme neophodno je voditi računa o zaštiti životne sredine i potrebama proizvođača i potrošača u regionima sa lošijim prirodnim i ekonomskim performansama. Produktivnost je potrebno unaprediti na svim područjima na kojima živi i radi ruralna populacija, a ne samo u razvijenim zemljama. U procese istraživanja i selekcije neophodno je uključiti više od tri osnovna proizvoda biljne proizvodnje. Sistem efikasnog upravljanja upotrebom pesticidima, tadode bi trebalo primenjivati u svim regionima, kako razvijenog, tako i nerazvijenog sveta.

Istraživanja u okviru nove Zelene revolucije trebalo bi da budu multidisciplinarna. Pored bioloških nauka, ona bi trebalo da obuhvate genetski inženjering i socio-ekonomske aspekte. Iznad svega, prioritet je potrebno dati potrebama siromašnog stanovništva u marginalnim područjima, koje je prva Zelena revolucija zaobišla. Poželjno je da istraživači u naučno-istraživačkom radu ostvare aktivnu saradnju, koja znači povratne informacije od poljoprivrednih proizvođača, potrošača, kreatora agrarne politike i javnog mnjenja uopšte. Istraživanja u okviru ove druge ili nove Zelene revolucije su već počela na pojedinim lokacijama. Prvi pozitivni rezultati već su ostvareni u oblastima gde je ruralno stanovništvo aktivno paricipiralo u dizajniranju i testiranju novih tehnologija.

Pitanja za proveru znanja

1. Demografski trendovi i njihov uticaj na bilanse ponude hrane u zemljama u razvoju
2. Razvoj agrara u novije doba
3. Značaj ostvarenog pritiska na nivo degradacije prirodnih resursa
4. Svetska proizvodnja i potrošnja žita
5. Projekcije svetske proizvodnje osnovne vrste žita
6. Projekcije svetske proizvodnje uljarica i korenasto-krtolastih useva
7. Projekcije proizvodnje tradicionalnih izvoznih proizvoda u zemljama u razvoju
8. Svetska potrošnja pojedinih vrsta mesa
9. Projekcije proizvodnje mesa u svetu
10. Uticaj stočarstva na životnu sredinu i zdravlje ljudi
11. Obećanja i rizici biotehnologije u stočarstvu i Indijska bela revolucija
12. Proizvodnja i potrošnja ribe u svetu – stanje i projekcije
13. Svetski agrar i zaštita životne sredine
14. Zemljište kao faktor razvoja svetske poljoprivrede
15. Navodnjavanje i vodni resursi kao faktor razvoja svetske poljoprivrede
16. Mogućnosti povećanja prinosa i poljoprivredne proizvodnje na globalnom nivou
17. Upotreba mineralnih đubriva i biotehnologija kao faktor unapređenja svetske poljoprivrede
18. Koncept održivog razvoja poljoprivrede
19. Organska poljoprivreda
20. Potrebe za novom Zelenom revolucijom

Literatura

1. Anand, S., Sen, A. (2000): Human development and economic sustainability, *World Development Journal*, Volume 28, Issue 12, p.p. 2029-2049
2. Alexandratos N., (1995) *World Agriculture: Towards 2010*, An FAO Study, John Willey & Sons, England, str. 34-151
3. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): *Ekonomika poljoprivrede*, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Zemun
4. Davis Benjamin, Reardon Thomas, Stamoulis Kostas, Winters Paul (2002): *Promoting farm/non-farm linkages for rural development – case studies from Africa and Latin America*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
5. Đurić, K. (2015): *Ekonomika poljoprivrede - praktikum*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
6. Edson Jones, K., Davidson, D. (2014): Adapting to food safety crises: Interpreting success and failure in the Canadian response to BSE, *Food Policy Journal*, Vol. 49, Issue P1, p.p. 250-258
7. El-Hage Scialabba, N., Hattam, C. (2002): *Organic agriculture, environment and food security*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
8. FAO (2002): *The State of Food Insecurity in the World*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
9. FAO (2002): *Law and sustainable development since Rio – legal trends in agriculture and natural resource management*, FAO Legal Office, Rome
10. FAO (2010): *How to Feed the World in 2050*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
11. FAO (2009): *The State of Food and Agriculture*, Food and agriculture organization of the United Nations, Rome
12. Frankema, E. (2014): Africa and the Green Revolution A Global Historical Perspective, *Wageningen Journal of Life Science*, Vol. 70, 6 December 2014, pp. 17-24
13. Garmann, S. (2014): Does globalization influence protectionism? Empirical evidence from agricultural support, *Food Policy Journal*, Vol. 49, Issue P1, p.p. 281-293
14. Gomez, M.I. et al. (2013): Post-green revolution food systems and the triple burden of malnutrition, *Food policy*, Vol. 42, October 2013, pp.129-138
15. Greeson, N., Quaranta, G., Salvia, R., Brandt, J. (2015): Long-term involvement of stakeholders in research projects on desertification and land degradation: How has their perception of the issues changed and what strategies have emerged for combating desertification?, *Journal of Arid Environments*, Volume 114, March 01, 2015, p.p. 124-133
16. Lovre, K., Gajić, M., Trkulja, Đ., Zekić, S. (2003): *Koncept prehambene sigurnosti i implikacije na stanje ponude i tražnje hrane u svetu*, Zbornik radova Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji, Ekonomski fakultet, Beograd
17. Lovre, K., Gajić, M., Kresoja, M. (2011): *Globalizacija i održivi rast poljoprivrede*, Tematski zbornik: Agrarna i ruralna politika u Srbiji-nužnost ubrzanja reformi, Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Ekonomski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Beograd, Novi Sad, str. 1-11

18. Marković, K. (2011): Faktori razvoja poljoprivrede i njihov uticaj na svetsku prehrambenu situaciju, časopis Agroekonomika, br.51-52, Vol. 51-52, str. 49-58, YU ISSN: 0350-5228, UDK: 338.43
19. Marković, P. i sar. (1980): Ekonomika poljoprivrede, Kulturni centar, Gornji Milanovac
20. Mihajlović, L., Arsenović, Đ. (2002): Ekonomika poljoprivrede sa zadrugarstvom, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
21. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Principi ekonomije i agrarna politika, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
22. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maskimović, G. (2013): Ekonomika poljoprivrede, agrarna politika i ruralni razvoj, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
23. Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak za 2014. godinu, Beograd
24. Rockstrom, J., Lannerstad, M. and Falkenmark, M. (2007): Assessing the water challenge of a new green revolution in developing countries, Proceedings of the National Academy of Science of the USA, Vol. 104, Issue 15, 10 April 2007, pp. 6253-6260
25. Soby, S.D. (2013): The End of the Green Revolution, Journal of Agricultural and Environmental Ethich, Vol. 26, Issue 3, June 2013, pp.537-546
26. Zakić, Z. (2001): Agrarna ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd
27. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): Ekonomika agrara, Ekonomski fakultet, Beograd

4. KONSTELACIJA AGRARNIH FAKTORA U REPUBLICI SRBIJI - STANJE, PROBLEMI, TENDENCIJE

4.1. Osnovni proizvodni faktori

Polazeći od osnovnih veza unutar proizvodnje i definicije poljoprivrede kao delatnosti koja se oslanja na snage prirode u procesu koji zovemo proizvodnja biljaka i životinja za podmirenje ljudskih potreba, pre svega u hrani, nepohodno je ukazati na potencijale prirodnih faktora i mogućnosti njihovog uspešnog kombinovanja sa tehničko-tehnološkim rešenjima koja su do sada pratila poljoprivredu. Neke od mogućih kombinacija prirodnih i tehničko-tehnoloških faktora mogu se okarakterisati kao jednostavne, dok ostale mogu biti veoma složene. U svakom slučaju, one obezbeđuju potpunije analiziranje problema poljoprivredne proizvodnje i korišćenje prirodnih resursa u određenim uslovima. Neki od ovih faktora proizvodnje su institucionalno određeni, dok su drugi u znatnoj meri povezani sa prirodnim procesima.

Na prvom mestu, neophodno je utvrditi da li postoji relativna oskudnost ili relativno obilje primarnih faktora proizvodnje. Na tom osnovu se onda može formirati pravac razvoja i širenja tehničko-tehnoloških inovacija u uslovima optimalnog odnosa faktora proizvodnje unutar poljoprivrede, ali i van nje, kao odnos sa ostalim privrednim oblastima.

4.2. Stanovništvo i radna snaga u poljoprivredi

Podaci Popisa stanovništva koji je u Srbiji obavljen 2011. godine ukazuju na demografsko praznjenje sela, koje kao posledicu ima pogoršanje starosne i obrazovne strukture stanovništva. Takve tendencije loše se odražavaju na produktivnost i konkurentnost radne snage u poljoprivredi u odnosu na radnu snagu u drugim privrednim delatnostima. Nepovoljna starosna i obrazovna struktura poljoprivrednog stanovništva dovodi i do rasta prikrivene nezposlenosti na gazdinstvima i usporavanja strukturnog reformisanja poljoprivrednog sektora.

Pored smanjenja ukupne populacije u Srbiji u periodu između 2002. i 2011. godine, i seosko stanovništvo beleži trend opadanja. U navedenom periodu seosko stanovništvo smanjeno je za 10,9% , odnosno 311.139 stanovnika. Trendovi depopulacije sela su toliko izraženi da je po prvi put seosko stanovništvo opalo na ispod 3 miliona stanovnika (Tabela 2.). Prema rezultatima Popisa, seosko stanovništvo čini 40,6% ukupnog stanovništva Srbije. Regionalno posmatrano, najizraženije smanjenje ruralne populacije zabeleženo je u seoskim naseljima Južne i Istočne Srbije.

Tabela 2. Promene u broju stanovnika prema tipovima naselja, 2002. – 2011.

	Popis 2002. godine	Popis 2011. godine	Indeks 2011/2002.
Ukupno	7.498.001	7.186.862	95,9
Gradska naselja	4.225.896	4.271.872	101,1
Ostala naselja	3.272.105	2.914.990	89,1
Seosko stanovništvo u ukupnom (u %)	43,6	40,6	-

Izvor: RZS, Popis stanovništva u Republici Srbiji, 2011.

Nepovoljna demografska slika sela u Srbiji dodatno se narušava činjenicom da trendovi depopulacije dovode i do sve izraženijih rodni razlika. Naime, opadanje broja stanovnika u ruralnoj sredini izraženije je u ženskoj nego u muškoj populaciji (Tabela 3.). Negativne posledice rodni razlika i smanjenja broja ženske populacije u ruralnim sredinama izražavaju se i kroz pad nataliteta, kao i kroz promene u proizvodnoj strukturi poljoprivrede. Smanjenje udela ženske radne snage u poljoprivredi u pojedinim područjima u Srbiji dovodi do opadanja mlečnog stočarstva, povrtarstva i drugih proizvodnih linija u kojima su tradicionalno više angažovane žene.

Tabela 3. Promene u broju stanovnika prema tipu naselja i polu, 2002. – 2011.

	Broj stanovnika		Razlika 2002. - 2011. (u %)
	Popis 2002. godine	Popis 2011. godine	
Republika Srbija- ukupno	7.498.001	7.186.862	-4,1
Žene	3.852.071	3.687.686	-4,3
Muškarci	3.645.930	3.499.176	-4,0
Gradska naselja - ukupno	4.225.896	4.271.872	1,1
Žene	2.205.545	2.232.767	1,2
Muškarci	2.020.351	2.093.105	0,9
Ostala naselja - ukupno	3.272.105	2.914.990	-10,9
Žene	1.646.526	1.454.919	-11,6
Muškarci	1.625.579	1.460.071	-10,2

Izvor: RZS, Popis stanovništva u Republici Srbiji, 2011.

Posmatrano prema starosnim grupama, promene starosne strukture stanovništva imaju nepovoljan uticaj na potencijal poljoprivredne radne snage (Tabela 4.). Učešće dece (0-14 godina) koja predstavljaju buduću radnu snagu i mladih (15-29 godina) koji predstavljaju potencijalnu mlađu radnu snagu je manje u odnosu na udeo starijeg stanovništva (65 i više godina). Pri tome, iako starije stanovništvo u ruralnim sredinama obavlja ekonomsku aktivnost, ono se ipak ne može smatrati nosiocem budućeg razvoja poljoprivrede i sela. Još nepovoljnija demografska slika dobija se ukoliko se posmatra trend promene broja stanovnika po pojedinim starosnim grupama u odnosu na Popis 2002. godine.

Najdinamičniji pad zabeležen je upravo u onim starosnim grupama koje predstavljaju aktivnu (30-49), ali i potencijalnu radnu snagu (0-14 i 15-29).

Tabela 4. Starosna struktura stanovništva u Republici Srbiji prema tipu naselja

Starosna grupa	Učešće pojedinih starosnih grupa u ukupnom stanovništvu (u %)		Promene broja stanovnika 2011. u odnosu na 2002. godinu (u %)	
	Gradska naselja	Ostala naselja	Gradska naselja	Ostala naselja
0-14	14,5	13,9	-6,0	-21,6
15-29	19,0	17,6	-10,3	-16,1
30-49	28,3	25,2	-2,8	-15,7
50-64	22,7	23,2	20,0	13,3
65+	15,6	20,1	12,7	-10,0
Ukupno	100	100	100	100

Izvor: RZS, Popis stanovništva u Republici Srbiji, 2011.

Pored starosne i rodne strukture, jedno od ključnih obeležja radne snage u poljoprivredi je njena obrazovna struktura. Komparacijom obrazovne strukture gradskog i seoskog stanovništva, dolazi se do zaključka da je stepen obrazovanja radne snage ograničavajući faktor razvoja poljoprivrede u našoj zemlji. Naime, u ruralnoj populaciji je znatno veći procenat osoba bez škole i onih koje su završile samo osnovnu školu, uz istovremeno izuzetno mali procenat osoba sa višim ili visokim obrazovanjem. Nepovoljna obrazovna struktura (Tabela 5.) negativno se odražava na usvajanje i primenu novih tehnologija u poljoprivredi, inovativnost, preduzetništvo i sve ostale segmente koji obezbeđuju napredak ove privredne delatnosti i ruralne sredine uopšte. Ukoliko se analiza obrazovne strukture ruralne populacije izvrši prema polu stanovništva, dolazi se do još nepovoljnije slike. U okviru ruralne ženske populacije više od polovine su osobe bez kvalifikacija, odnosno bez škole ili sa završenom osnovnom školom.

Tabela 5. Obrazovna struktura stanovništva prema tipu naselja, 2011.

Pokazatelj	Gradska naselja		Ostala naselja	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Bez škole i nezavršena osnovna škola	3,8	9,9	16,6	30,4
Završena osnovna škola	14,2	17,7	28,0	27,6
Srednja škola	58,2	49,4	49,1	36,0
Više i visoko obrazovanje	23,5	23,0	6,2	6,0
Ukupno	100	100	100	100

Izvor: RZS, Popis stanovništva u Republici Srbiji, 2011.

Radni potencijal ruralne populacije može se posmatati i kroz prizmu različitih demografskih pokazatelja, među kojima se izdavaju: prosečna starost, indeks starenja, indeks zavisnosti dece, indeks zavisnosti starih i indeks ukupne zavisnosti. Indeks starenja računa se kao odnos stanovništva starog 65 i više godina prema stanovništvu od 0 do 14 godina. Indeks zavisnosti dece predstavlja odnos stanovništva uzrasta 0-14 prema stanovništvu radnog uzrasta (15-65). Indeks zavisnosti starih dobija se kada se u odnos stavi broj stanovnika starijih od 65 godina sa brojem stanovnika radnog uzrasta (15-65). Takođe, jedan od demografskih pokazatelja je i ukupan indeks zavisnosti koji se dobija kada se u odnos stavi stanovništvo uzrasta 0-14 i 65 i više godina prema stanovništvu radnog uzrasta.

Tabela 6. Različiti demografski pokazatelji prema tipu naselja, 2011.

Pokazatelj	Gradska naselja	Ostala naselja
Prosečna starost	41,3	43,6
Indeks starenja	107,3	144,3
Indeks zavisnosti-ukupan	43,0	51,5
Indeks zavisnosti dece	20,7	21,1
Indeks zavisnosti starih	22,3	30,4

Izvor: RZS, Popis stanovništva u Republici Srbiji, 2011.

Navedeni demografski indikatori ukazuju na činjenicu da je svaki peti stanovnik sela Srbije stariji od 65 godina, dok je u Regionu Južne i Istočne Srbije to svaki četvrti. Takođe, na svakog stanovnika starijeg od 65 godina dolazi troje ili manje onih u dobu 15-65 godina. Pri tome, odnos mladog i starog stanovništva pokazuje da na svakih 100 stanovnika starijih od 65 godina dolazi samo 69 onih mlađih od 15 godina (Bogdanov i Babović, 2014).

Najnoviji Popis stanovništva u Republici Srbiji sproveden je tokom 2011. godine. Podaci pokazuju da je između poslednja dva popisa, odnosno u periodu od 2002. do 2011. godine ukupan broj stanovnika Srbije smanjen 4,1% ili 311.139 lica. Ispoljen negativan trend nastao je usled negativnog prirodnog priraštaja, ali i migracija stanovništva, odnosno odlaska mlađe populacije u inostranstvo. Proces depopulacije posledično dovodi i do starenja stanovništva. Naime, prema podacima Popisa iz 2011. godine prosečna starost stanovnika Srbije iznosi 42,2 godine, što našu zemlju svrstava u red zemalja tzv. duboke demografske starosti. Ovakva demografska kretanja odražavaju se negativno i na veličinu kontigenta radno aktivnog stanovništva. U skladu sa procesom depopulacije, aktivno stanovništvo u Srbiji u poslednjem međupopisnom periodu smanjeno je za 32%. Pri tome, i učešće aktivnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj aktivnoj populaciji ima trend smanjenja. Naime, sa 15,6% 2002. godine, aktivno poljoprivredno stanovništvo u ukupnom aktivnom stanovništvu Srbije smanjeno je na 14,7% prema Popisu 2011. godine.

4.3. Poljoprivredno zemljište

Ukupno raspoloživi zemljišni fond, a posebno zemljište namenjeno poljoprivrednoj proizvodnji, predstavlja, bar za sada, osnovni uslov za život i opstanak ljudi. Raspoloživost ovog prirodnog izvora za pojedine namene, kao i njegova lokacija i kvalitet imaju veliki značaj za međusobno kombinovanje sa ostalim faktorima proizvodnje i uslovljavaju stepen primene tehnike i tehnologije.

Zemljište, kao limitirani prirodni resurs, koji se odlikuje neobnovljivošću, nezamenjiv je faktor proizvodnje u poljoprivredi. Zbog toga se u analizi faktora poljoprivredne proizvodnje poseban značaj pridaje ovom prirodnom resursu i njegovoj raspoloživosti u Srbiji.

Prema zvaničnoj metodologiji po kojoj je u Srbiji izvršen Popis poljoprivrede 2012. godine raspoloživo zemljište se, prema kategorijama korišćenja, deli na poljoprivredno, šumsko i ostalo. Pri tome, poljoprivredno zemljište je podeljeno u dve kategorije: korišćeno poljoprivredno zemljište i nekorišćeno poljoprivredno zemljište. U ukupnom raspoloživom zemljištu u Srbiji dominira poljoprivredno zemljište (72,2%), odnosno korišćeno poljoprivredno zemljište (64,3%).

Tabela 7. Raspoloživo zemljište prema kategorijama korišćenja, 2012. godine

Kategorija zemljišta	Površina (u hektarima)	Struktura (u %)
POLJOPRIVREDNO	3.861.477	72,2
Korišćeno poljoprivredno zemljište	3.437.423	64,3
Nekorišćeno poljoprivredno zemljište	424.054	7,9
ŠUMSKO	1.023.036	19,1
OSTALO	462.084	8,7
UKUPNO – raspoloživo zemljište	5.346.597	100,0

Izvor: Ševarlić, 2015.

U strukturi korišćenog poljoprivrednog zemljišta, posmatrano u periodu od 2012. do 2014. godine dominantno učeće imaju oranice i bašte (prosečno 74%). Zatim slede stalne travnate površine, odnosno livade i pašnjaci, sa 20% učešća u ukupnom korišćenom poljoprivrednom zemljištu. Najmanje učeće u korišćenim poljoprivrednim površinama imaju voćnjaci, vinogradi, rasadnici i ostali stalni zasadi (oko 5%). Pri tome, kod kategorije stalnih zasada u posmatranom periodu beleži se čak i blagi pad površina, što je nepovoljno sa aspekta povećanja intenzivnosti poljoprivredne proizvodnje.

Tabela 8. Korišćeno poljoprivredno zemljište po kategorijama, 2012-2014. godine

Kategorija koršćenja	2012. godina		2013. godina		2014. godina	
	Površina (u ha)	Struktura (u %)	Površina (u ha)	Struktura (u %)	Površina (u ha)	Struktura (u %)
Oranice i bašte	2.561.674	73,98	2.589.714	74,19	2.606.073	74,31
Stalne travnate površine	713.242	20,61	713.242	20,43	713.242	20,34
Stalni zasadi	187.299	5,41	187.675	5,38	187.515	5,35
Ukupno	3.462.215	100,00	3.490.632	100,00	3.506.830	100,00

Izvor: obračun autora na osnovu podataka RZS, Statistički godišnjak, 2015.

Poznavanje posedovne strukture ima veliki značaj sa aspekta primene tehnike i tehnologije primarne proizvodnje i planiranja njenog obima. Kao nasledje iz prošlosti i posledica ostvarenih promena primenom zakonske regulative koja se odnosi na ograničavanje veličine zemljišnog poseda, regulisanje prava nasledja, procesa deagrarizacije, kao i procesa restrukturiranja, postojeća posedovna struktura i rascepanost poseda predstavlja veliki problem⁴⁴.

Tabela 9. Poljoprivredna gazdinstva prema površini korišćenog poljoprivrednog zemljišta prema Popisu poljoprivrede 2012

Kategorije	Broj gazdinstava	Struktura (u %)
Bez zemljišta	10.107	1,61
< 2 ha	298.286	47,23
2 – 5 ha	182.489	28,86
5 – 10 ha	89.083	14,11
10 – 20 ha	32.313	5,12
20 – 50 ha	13.029	2,08
50 – 100 ha	4.394	0,70
>100 ha	1.851	0,29
Ukupno	631.552	100,00

Izvor: obračun autora na osnovu podataka RZS, Statistički godišnjak, 2015.

Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji izuzetno je nepovoljna. Prema podacima Popisa poljoprivrede iz 2012. godine najveće učešće u strukturi imaju poljoprivredna gazdinstva sa posedom veličine do 2 hektara (47,23%) i ona sa posedom od 2 do 5 hektara (28,86%). Te dve kategorije gazdinstava predstavljaju više od polovine ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava na teritoriji Republike Srbije. Pri tome, poljoprivredna gazdinstva koja se u agroekonomskoj teoriji smatraju ekonomski

⁴⁴ Rascepanost zemljišta koristimo kao termin za rasparčanost (usitnjenost) koja označava broj parcela koje dolaze na jedno gazdinstvo. Razbacanost (rasturenost) označava broj mesta na kojima se zemljište jednog gazdinstva nalazi i njihovu međusobnu udaljenost, i izmešanost, koja obeležava nepovezanost parcela putem.

perspektivnim i konkurentnim, a to su gazdinstva sa veličinom poseda većom od 10 hektara, čine svega 8,19% od ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava u našoj zemlji (Tabela 9).

4.4. Primena vode u poljoprivredi

Ne dovodeći u pitanje značaj zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju, praksa potvrđuje stavove da upotreba vode može da popravi prirodne, pre svega klimatsko-geografske i hidropedološke, uslove za poljoprivrednu proizvodnju i tako smanji rizik od potpunog ili delimičnog gubljenja roda u uslovima suša, poplava, vodene erozije ili podzemnih voda. S druge strane, efikasna primena vode u poljoprivredi obezbeđuje supstituciju zemljišta kao faktora proizvodnje, jer omogućuje više žetvi i povećanu poljoprivrednu proizvodnju po jedinici površine na nepromenjenom ili smanjenom fondu poljoprivrednog zemljišta. Na taj način, hidrotehničke melioracije omogućuju da se prinosi poljoprivrednih kultura, u tehničko-tehnološkom i ekonomskom smislu, maksimalno povećavaju⁴⁵.

S obzirom na tendenciju stalnog smanjivanja poljoprivrednih površina i porast tražnje za hranom usled porasta broja stanovnika, u Srbiji postoji realna potreba za oslobađanjem poljoprivredne proizvodnje od ćudljivosti prirode, ali i ostvarenja takvog režima na obradivom zemljištu koji će rezultirati većom produkcijom i većim prinosima. Pri tom, pored potreba za sistemima za navodnjavanje usled nedovoljne količine vode i njene neravnomerne distribucije u toku godine, potrebno je obezbediti i sisteme za regulaciju vodotoka i odvodnjavanje oslanjajući se, pre svega, na srazmeru koja postoji u plavljenju između unutrašnjih i spoljašnjih voda.

Navodnjavanje zemljišta u Srbiji je na poslednjem mestu u Evropi. Postoji 180.000 ha sistema za navodnjavanje, ali je stepen njihovog korišćenja od 50-60%. Procena je da je trenutno u funkciji oko 30.000 ha. Približno 2,5 miliona ha odvodnjava se sistemom detaljnije kanalske mreže, od čega 60.000 ha cevnom drenažom. Irigaciona infrastruktura je postojala na 118.000 ha. Tokom poslednjih godina od ove količine na 35.000 ha je vršeno navodnjavanje.

Za širu primenu vode u poljoprivredi treba posebno rešavati probleme vezane za upravljanje veoma kompleksnim irigacionim sistemima. Stoga se u velikim irigacionim projektima, kakvi su na primer sistemi Dunav-Tisa-Dunav i Ibar-Lepenac, da bi bili na na pravi način izvedeni i da bi efikasno funkcionisali, mora postići visok tehnički nivo i upravljačka veština. Na taj način je moguće sačuvati kanalsku mrežu, crpne stanice i smanjiti gubitke vode koji predstavljaju ozbiljan problem sa aspekta troškova. Osim toga, relativno visoki troškovi investicija u irigacione sisteme moraju imati podlogu u efikasnosti upotrebe vode. Pored povećanih prinosa i proizvodnje, mora se postići i stabilnost proizvodnje u uslovima promene prirodnih uslova, što uglavnom do sada nije bio slučaj. Prioritet u razvoju trebalo bi da bude revitalizacija postojećih i izgradnja novih malih i velikih sistema.

⁴⁵ Pored hidrotehničkih melioracija, postoje još kulturnotehničke i agrotehničke. U hidrotehničke melioracije spada odvodnjavanje, navodnjavanje, zaštita od plavljenja i terasiranje zemljišta u cilju zaštite od erozije.

Izvori geotermalnih voda, koji su pronađeni na više lokaliteta u Srbiji, mogu imati značajnu primenu u poljoprivrednoj proizvodnji. Najveći geotermalni potencijali su u Panonskom basenu, kao i u Južnoj i Centralnoj Srbiji. Izvan Panonskog basena nalazi se 160 prirodnih izvora geotermalnih voda sa temperaturom višom od 15 stepeni Celzijusa. U Vojvodini se još od 1981. godine ovi izvori koriste za proizvodnju povrća u staklenicima, kao i za grejanje objekata za uzgoj svinja. Međutim, korišćenje geotermalnih voda u poljoprivredi u Srbiji je veoma malo u odnosu na postojeće potencijale.

4.5. Tehnološka razvijenost agrara

4.5.1. Faktori od kojih zavisi efikasnost tehničko-tehnoloških inovacija

Teorijska i empirijska analiza ekonomskog razvoja ukazuje na odlučujući uticaj novih znanja i tehnologija na porast proizvodnje i produktivnosti faktora. Pokazano je, nadalje, da nivo produktivnosti i stope rasta ispoljavaju konvergentna kretanja, kao i da je sve više rašireno mišljenje da je sustizanje moguće samo u onim zemljama koje imaju izgradjenu politiku naučno-tehnološkog razvoja i pritom ispoljavaju sposobnost investiranja, visok nivo obrazovanja radne snage i koje nadprosečno ulažu u istraživanje i razvoj.

Iz empirijskih kretanja takodje sledi da iako su u međunarodnim okvirima eksterni efekti važni, oni ne određuju prvenstveno rast produktivnosti unutar privreda. Smatra se da su najvažniji faktori inovacije domaćih firmi i da se njihovi rezultati mogu najbrže proširiti na druga preduzeća. U prilog tog stava govore tri argumenta. Prvo, potrebno je raspolagati domaćim istraživačkim znanjem da bi se mogli eksploatirati nova inovativna znanja. Drugo, zbog geografskih, kulturnih i drugih barijera difuziji, teže se šire strani istraživački rezultati. Treće, domaća istraživanja čine važnu komponentu porasta kvaliteta ljudskog kapitala, što sve pokazuje da transfer tehnologije nije isključivi put ispoljavanja tehnološkog progresu. Stoga, u formulisanju osnova naučno-tehnološke politike Srbije potrebno je imati u vidu empirijske činjenice potvrđene na primeru mnogih zemalja.

Dakle, osnovni je zaključak da dinamička efikasnost ne sledi automatski iz nove tehnologije i da u odlučujućoj meri zavisi od domaćih sposobnosti i uslova da se generišu i uspešno izvedu promene u tehnologijama koje se koriste. Ove sposobnosti se zasnivaju na specijalizovanim resursima, pre svega na visoko obrazovanoj radnoj snazi, koje nisu ni inkorporirane, niti se automatski izvode i kapitalnih dobara i know-how. Oni su, kao i proizvodni fondovi, rezultat dužeg procesa investiranja. S obzirom da tržišni mehanizam ne obezbeđuje poželjnu stopu investiranja nužne su ekonomsko-političke akcije. Prema tome, u cilju poboljšanja međunarodne konkurentnosti zemlje vode politiku naučno-tehnološkog razvoja.

4.5.2. Tehnološki razvoj u Srbiji – dosadašnje tendencije

Dosadašnje tendencije u oblasti naučno-tehnološkog razvoja u poljoprivredi Srbije karakteriše sledeće:

1. Razvoj je ostvarivan uvoznom tehnologijom, što je u početnom stadijumu razvoja nesumnjivo bilo nužno. Međutim, i nadalje se uspoljava visok stepen jednosmerne tehnološke i ekonomske zavisnosti od inostranstva.
2. Uvoz tehnologije je bio neselektivan što je privredu guralo u sve veću zavisnost usporavajući dinamiku rasta u srazmeri sa opadanjem sposobnosti za spoljno zaduživanje.
3. Kupovina licenci, žigova, modela i uzoraka, prenošenje know-how, tehnička pomoć, dugoročna kooperacija, kao i zajednička ulaganja često su se realizovala na štetu domaćih partnera, što je pogoršavalo odnos uvoz-izvoz jer je postajala praksa restriktivnih klauzula. Među njima najznačajnije su klauzule o uvozu materijala i komponenti na jednoj strani i ograničavanje izvoza na drugoj. Takav smer uvoza tehnologija onemogućavao je međunarodnu afirmaciju domaćih preduzeća.
4. Oblici i uslovi saradnje između domaćih preduzeća najčešće su poprimali ulogu transmisija preko kojih se prenosila konkurentna borba multinacionalnih kompanija i drugih inostranih firmi na našem tržištu.
5. Objektivna potreba za razvojem svoje tehnologije svedena je na minimum. Zbog toga se ekonomska snaga većine domaćih preduzeća nije zasnivala na sopstvenim, već inostranim naporima u oblasti istraživanja i razvoja.
6. Značajno ograničenje sve vreme predstavljala je i nesvojinska struktura kapitala u domaćim preduzećima kao određeni rizik za ozbiljnije povezivanje sa međunarodnim preduzećima uprkos stabilnih političkih prilika koje su egzistirale dugi niz godina.

Srpska poljoprivreda ne može da nastavlja svoj put tehnološkog razvoja koristeći se ekstenzivnim industrijalizacijom. Treba prevladati probleme preniske produktivnosti, preskromne inovativnosti i visoku tehnološku zavisnost od razvijenog sveta. Pored navedenih ograničenja strategija naučno-tehnološkog razvoja mora početi i od međuzavisnosti i povezanosti razvojnih procesa u svetu kao i mogućih strategija razvoja drugih zemalja ili grupa zemalja.

Savremenu fazu naučno-tehničkog razvoja karakteriše činjenica da zbog relativno niže stope rasta razvijenih zemalja i smanjenja prosečne profitne stope na uloženi kapital, stalno dolazi do realokacije kapitala u one sektore i grane gde je ona najveća. Pritom, realokacija kapitala izaziva dve vrste promena u razvijenim zemljama:

- fragmentaciju proizvodnih procesa i dislociranje pojedinih faza na nove lokacije zbog njihovih tehnoloških, ekonomskih ili socijalnih pogodnosti,
- povećanu koncentraciju istraživačko-razvojnih kapaciteta u zemljama u kojima su smeštene centrale transnacionalnih korporacija kao i koncentraciju proizvodnih kapaciteta svake od ovih faza zbog potrebe da se kroz visoki stepen automatizacije proizvodnje i visoku produktivnost, obezbedi konkurentnost na svetskom tržištu.

Zbog toga treba očekivati još agresivniji nastup transnacionalnih korporacija da u odredjenim oblastima proizvodnje i usluga obezbede za sebe monopolske pozicije.

4.5.3. Pravci naučno-tehnološkog razvoja

Mogućnosti da se u savremene tehnološke procese uključi i tehnološki srednje razvijena zemlja kakva je Srbija, zahtevao bi, pre svega, orijentaciju na modernizovanje postojećih tehnoloških celina i prihvatanje inovativnih trendova na dosta širokom segmentu naučno-tehničkih ostvarenja koja su u vezi sa ekonomskim razvojem. Na taj način bi se obezbedio odgovarajući medjuodnos izmedju sledećih procesa: generiranje novih znanja i savremenih tehnologija, brzog i efikasnog transfera novih tehnologija i modernizovanja postojećih, ekspanzije kadrovske baze u oblasti nauke i tehnologije.

Veoma je značajno da korisnici naučno-tehnoloških dostignuća budu osposobljeni kao aktivni učesnici. Ovakav odnos zahteva izvesno predznanje i odgovarajuću tehnološku kulturu da bi se valorizovale u potpunosti prednosti tehnike i tehnologije. U uslovima Srbije ovo je veoma značajan aspekt obzirom na uvreženo shvatanje da samo oni koji kreiraju tehnologije moraju da budu aktivni. Aktivan pristup zahteva stalnu orijentisanost na praćenje novih dostignuća, merenje rezultata njihove primene i merenje njihove racionalnosti u odnosu izmedju inputa i outputa. Takav sistem nije lako uspostaviti ali je imperativ savremenih razvojnih kretanja na polju tehnološkog razvoja, pa zbog toga zahteva najmanje dve kategorije kadrova u preduzećima, strateških i operativnih upravljača.

Prioriteti u tehnološkom razvoju trebalo bi da vode računa o nacionalnim ciljevima, potrebama da se reše akutni problemi, realizaciji naučnih mogućnosti i lokalnoj raspoloživosti jakih istraživačkih škola. No, odmah se postavlja pitanje da li u zemljama kakva je i Srbija treba razvijati strateška ili primenjena i razvojna istraživanja, i na kojim od navedenih polja. Kao odgovor, može se istaći da dosadašnja iskustva idu u prilog činjenici da je u manjim i nedovoljno razvijenim zemljama prisutna orijentacija na sasvim određene tehnološke niše, internacionalizaciju i medjunarodnu koordinaciju istraživanja. U tom smislu, potrebno je pristupiti razvijanju interdisciplinarnih centara, kooperativnih centara na relaciji primene određenih naučno-tehnoloških dostignuća, centara za transfer tehnologija, centara za inovacije, i sl. Da bi se to ostvarilo neophodno je paralelno unaprediti sistem formalnog i neformalnog obrazovanja. To je praktično dvostruki imperativ efikasnih razvojnih stremljenja.

Pošto je Srbija relativno mala zemlja, srazmerno značajniju pažnju treba usmeriti na procese transfera, a tek onda na medjunarodnu kooperaciju i koordinaciju naučnih i tehnoloških napora. Dakle, bitan element, odnosno uslov tehnološkog razvoja, predstavlja izgradnja i uspostavljanje odgovarajuće mreže na kojoj kooperacija može da počiva, pre svega u odnosu izmedju preduzeća, a tek onda izmedju istraživačkih i obrazovnih centara razvijenih zemalja i medjunarodnih organizacija iz ove oblasti.

Od posebnog značaja jeste i aspekt koji predstavlja proces jačanja unutardržavne koordinacije naučnih i istraživačkih centara, što predstavlja problem za sebe. S druge strane, efikasan transfer tehnologija pretpostavlja jaku stručnu - savetodavnu službu organizovanu tako da pospešuje ukupne vrednosti i razvije sve aspekte rada i života.

4.5.4. Tehnološka politika u Srbiji

Poznato je da pored makroekonomske i razvojne politike, politika tehnološkog razvoja predstavlja važnu determinantu veće međunarodne konkurentnosti. U politici tehnološkog razvoja važna je uloga države. Bez obzira na činjenicu da je investiranje resursa firmi u istraživanje i razvoj široko rasprostranjeno u tržišnim privredama, kretanja pokazuju da tržište dovodi do manjeg ili većeg investiranja u znanje i da ne dovodi do optimalnih rezultata. Pored toga, tržište znanja ili ne postoji ili je imperfektno.

Dalji problem predstavlja kumulativni karakter znanja, i nemogućnost striktnog odvajanja inovacija od njihove difuzije; zatim nedovoljna je definisanost koncepta najbolje tehnike s obzirom na potrebu adaptacije lokalnim uslovima. Sledi da imitacija najboljih nije uvek najbolji način da se uspe. S druge strane, pošto se bez nove tehnologije ne može opstati na tržištu, nužno je razviti sopstvenu tehnološku sposobnost. Čini se da je u takvim uslovima optimalna strategija usvajanje postojećih tehnologija uz razvijanje novih pristupa.

Što se tiče uloge države, ona je bitna u sledeće tri oblasti tehnološkog razvoja:

1. obrazovanje (formalno),
2. proces povećanja znanja, i
3. razvijanje tehnoloških sposobnosti.

Medjutim, ni obrazovana radna snaga, ni ona koja je dodatno obrazovana, ne mogu obezbediti da preduzeća reaguju uspešno na sve signale koji dolaze sa svetskog tržišta. Znatno je važnija treća komponenta tehnološke strategije koja se ogleda u izgradnji sposobnosti za generisanje i vodjenje tehnoloških promena koja je presudna u procesu sustizanja naprednijih. Naime, samo otvaranje privrede može dovesti do povećanja njene efikasnosti, ali u ograničenoj meri. Pored aktivnosti firmi u oblasti usvajanja novih tehnologija, postoji niz mera kojima država treba da pospešuje razvoj tehnoloških sposobnosti:

Prvo, definišući pravce razvoja država može pomoći preduzećima u razvijanju sopstvenih strategija. Proces sustizanja, koji zahteva značajne inovacije, ne može se prepustiti isključivo tržištu, naročito u manje razvijenim zemljama u kojima ne postoji razvijena mreža informacija, a pored toga preduzeća ne raspolazu potrebnim tehnološkim sposobnostima.

Drugo, širenjem informacija o tehnološkom progresu u svetu država može pružiti veliku pomoć firmama.

Treće, ona može donošenjem i preciziranjem zakona i regulativnih mehanizama za strane direktne investicije znatno olakšati transfer tehnologije. U tom domenu je njena uloga izuzetno značajna, s obzirom na potrebu preciznijeg definisanja komplementarnosti procesa stvaranja i transfera tehnologije.

Poznato je da manje razvijene zemlje, kao i zemlje u tranziciji, ne raspolazu velikim sredstvima za izdatke za istraživanja i razvoj, što ukazuje da je potrebno voditi politiku imitacije i adaptacije u preduzećima. Ova politika bi se zasnivala na tražnji za inovacijama, za razliku od tradicionalnog prilaza koji se zasniva na ponudi. Kako se prilikom usvajanja i

prilagodjavanja tehnologije lokalnim uslovima javljaju određene manje inovacije, rešenje ovog problema može stimulisati efikasnu adaptaciju inostrane tehnologije.

Ako se ima u vidu da su sredstva ograničena, kao i da su naučno-tehnološke osnove manje razvijene, od posebne je važnosti uloga organizacionih promena i na nivou preduzeća i na nivou sektora u obezbedjenju uslova za brži ekonomski razvoj. Značajan doprinos porastu proizvodnje i produktivnosti ima korišćenje savremenih metoda upravljanja u organizaciji proizvodnje i u oblasti zaliha, alokacija resursa, tehnike industrijskog inženjeringa, planiranja proizvodnje, kadrova, konzerviranja energije, planiranje investicija, informacionih sistema itd.

U celini se može zaključiti da je u cilju efikasnog razvoja naučno-tehnološkog sektora potrebno obezbediti sledeće:

- razvoj tržišnog mehanizma koji će omogućiti ispoljavanje tražnje za istraživanjem i razvojem, a time doprineti rastu inovacija;
- uz to, potrebno je osigurati sredstva za vođenje naučne i tehnološke politike na nivou države;
- bez znatnog uvoza tehnologije nije moguće povećati izvoz, proizvodnju i prestrukturiranje privrede, tako da su svi vidovi međunarodne saradnje u tom domenu dobrodošli (uvoz know-how, licenci, zajednička ulaganja, direktne strane investicije itd);
- potrebno je razviti tehnološku sponosnost sa posebnim insistiranjem na kvalitetu radne snage.

4.6. Nauka i istraživanja

Potreba za međusobnom koordinacijom pojedinih segmenata naučno-istraživačkog rada uslovljena je i činjenicom da stalno raste broj onih koji se bave poljoprivrednim istraživanjima, uključujući tu i određeni broj naučnih disciplina koje po svojoj prirodi ne moraju biti upućene na istraživački rad u oblasti poljoprivrede.

Pored tradicionalnih i specijalizovanih institucija, kao što su poljoprivredno-istraživački instituti, fakulteti, poljoprivredni zavod, poljoprivredne stanice i istraživački centri u specijalizovanim industrijskim granama kao što su proizvodnja hemikalija za poljoprivredu, farmaceutska industrija, proizvodnja semena, opreme za poljoprivredu i preradu, skladištenje i čuvanje poljoprivrednih proizvoda, stalno se razvijaju i tzv. nove istraživačke organizacije, koje se bave mikrobiološkim, biohemijskim, informatičkim, i sličnim istraživanjima koja imaju primenu u poljoprivredi.

U takvim uslovima, na povećan obim ukupnih istraživanja utiče i neuobičajeno velik broj varijabli koje, za razliku od drugih privrednih oblasti, moraju biti predmet poljoprivrednih istraživanja. To su istraživanja čija su sfera interesovanja ekonomska, tehnička, društvena i politička tematika, kao i njihova kombinacija sa detaljnim proučavanjem promenljivih faktora kao što su klima, voda i zemljište.

U dosadašnjem periodu, uloga i značaj naučno-istraživačkog sistema bili su opredeljeni velikim brojem faktora od kojih posebno treba istaći uticaj socio-ekonomske i političko-

birokratske strukture. On se uglavnom ogledao u različitom uticaju pojedinih političko-birokratskih grupa. Prema ovom uticaju su se formirali tokovi materijalnih sredstava neophodni za finansiranje naučnoistraživačkih organizacija i određivali pravci razvoja pojedinih oblasti znanja i novih tehnologija. To je uticalo da se donakle izgubi objektivnost u oceni globalnih perspektiva, kao i u oceni značaja naučnoistraživačkog rada i shvatanja profitabilnosti vezano za njegov razvoj u poslednjih nekoliko decenija. Osim toga, napravljeni su i propusti s aspekta izgradnje integrisanog naučnoistraživačkog sistema koji efikasno može zadovoljiti potrebe poslovnih sistema za istraživanjem, obrazovanjem i transferom tehnologija. U tom kontekstu, posebno je malo uradjeno na izgradnji regionalnih i internacionalnih veza.

Može se oceniti da razvoj naučnoistraživačkog sistema Srbije, osim u malom broju slučajeva, nije bio u stanju da u potpunosti održi korak sa opštim i posebnim razvojem naučnoistraživačke delatnosti u razvijenim zemljama sveta. To je dobrim delom bila i posledica odsustva jasno opredeljene strategije dugoročnog razvoja naučnoistraživačkog rada, nedostatka pravih programa, nedovoljno efikasnog i adekvatnog obrazovanja kadrova, nedovoljnih fondova, neadekvatne povezanosti srodnih istraživačkih centara i otuda, disperzije pa i preklapanja rada na istraživanjima. Značajno je istaći i veliku usitnjenost organizacija naučnoistraživačke delatnosti. Slično je i sa istraživačko-razvojnim jedinicama u sastavu privrednih i drugih subjekata. Otuda se javlja potreba za racionalizacijom naučnoistraživačkog kompleksa kako bi se obezbedilo efikasno korišćenje nacionalnih istraživačkih potencijala. Da bi se to ostvarilo, potrebno je uspostaviti odgovarajuću povezanost ukupnog sistema i to kroz:

1. Pripremu nacionalnog inventara istraživača i disciplinama koje su u vezi,
2. Utvrđivanje istraživačkih prioriteta sa postojećim institucionalnim i ljudskim kapacitetima u zemlji (eliminirati dupliranje i preklapanje istraživanja kao i kritičke grupe),
3. Određivanje pravaca u kojima će biti usmereni dodatni izvori finansiranja,
4. Uspostavljanje nacionalnog informacionog sistema, i
5. Otklanjanje birokratskih barijera, kao i uklanjanje problema korišćenja naučnika za administrativne poslove umesto za naučnoistraživačke.

U vezi sa prikazanim pretpostavkama, poseban značaj zaslužuje uspostavljanje određenog bilansa između različitih vrsta istraživanja. Da bi se to ostvarilo, neophodno je nacionalne ciljeve razvoja pretopiti u istraživačke planove. To se može postići kroz artikulaciju ukupnih razvojnih ciljeva, zatim kroz stvaranje razvojne strategije koja treba da obuhvati preduzetništvo u poslovnim sistemima, resursnu politiku, investicije u infrastrukturu i druge bazične ciljeve.

Na kraju, poseban aspekt celog kompleksa predstavlja razvoj i unapređenje kadrova i informacione baze. Za prvi problem se vezuje potreba o uspostavljanju adekvatnijeg sistema obrazovanja kadrova i kasnijeg njihovog usavršavanja. Sam kvalitet bi mogao da se razvija jednim delom kroz uspostavljanje domaćeg i međunarodnog tržišta istraživača. Što se tiče drugog problema, potrebno je razvijati sistem naučnih i tehnoloških informacija vezano za istraživanja, zatim, informacione tokove na relaciji davalac-korisnik, odnosno istraživačka institucija-klijent i poslovne informacije vezano za sistem upravljanja i odlučivanja.

4.7. Razvoj i primena biotehnoloških postupaka i alternativnih proizvodnji

Moderna biotehnologija počinje da se razvija šezdesetih godina dvadesetog veka. Ona počiva na principima tradicionalne biotehnologije koji su poznati još od pre nekoliko hiljada godina⁴⁶, međutim, razvija se i usavršava zahvaljujući rezultatima postignutim u naučnim i istraživačkim poduhvatima u oblastima biohemije, mikrobiologije, genetike i bioinženjeringa. Ona ne predstavlja proizvodnu oblast već nudi određeni način proizvodnje za različite proizvode u pojedinim granama proizvodnje. Proizvodi dobijeni kao posledica njene primene su različiti posmatrano prema čitavom nizu osobina, između ostalog i u pogledu cene koštanja⁴⁷.

Biotehnologija u stvari predstavlja tehnološku granu koja se bavi tehnologijom stvaranja biomaterijala i kao takva, zajedno sa mikrobiologijom i genetskim inženjeringom je od enormnog značaja za razvoj poljoprivredne. Njena suština je u proizvodnji koja se zasniva na korišćenju aktivnosti mikroorganizama, biljnih i životinjskih ćelija, tkiva i njihovih delova. Drugim rečima, radi se o procesu koji koristi žive organizme ili njihove delove za dobijanje ili modifikaciju određenih proizvoda, kao i različite vidove usluga (npr. u procesu prečišćavanja otpadnih voda).

Poljoprivreda je jedna od potencijalnih oblasti gde bi biotehnologija mogla da ima veliki značaj i ulogu, pre svega u ishrani stanovništva, u dobijanju energije i sirovina u svim oblastima industrijske proizvodnje⁴⁸. Pritom se u samoj primeni polazi od sirovina koje se koriste iz obnovljivih prirodnih resursa, ali i takozvanih sekundarnih sirovina.

Poslednjih pedesetak godina došlo je do njenog ubrzanog razvoja, naročito u oblasti genetike. Razvoj prirodnih nauka doveo je do toga da je biotehnologija postala visoko multidisciplinarna nauka koja je povezala ukupnu naučnu delatnost na polju biologije i hemije, zatim inženjere, kao i eksperte iz oblasti prava, finansija i poslovanja.

Predviđa se da će biotehnologija imati sve značajniju ulogu u naučno-tehnološkom razvoju vremena koje dolazi. Ona je prioritetna oblast razvoja kako u Sjedinjenim Američkim Državama tako i u Evropskoj uniji. Rezultati koji se postižu na polju biotehnologije prevazilaze naučni domen i ulaze u oblasti ekonomskih odnosa, zakonodavstva, kvaliteta života, pa i politike.

U svetu postoji oko 4.000 kompanija koje se bave proučavanjem i implementacijom biotehnoloških dostignuća u praksi. Godišnje se na svetskom tržištu pojavljuje za 30%

⁴⁶ Tradicionalna biotehnologija je poznavala i iskorišćavala procese truljenja otpadaka, raspadanja organizama, proizvodnju sira, vina, piva, kvasca i ostale fermentacione postupke.

⁴⁷ Podela biotehnoloških proizvoda se u literaturi vrši na tri kategorije: 1) proizvodi velikog obima i niske jedinične vrednosti; 2) proizvodi masovne proizvodnje i srednje jedinične vrednosti; i 3) proizvodi malog obima proizvodnje i visoke vrednosti (videti šire u: Filipović, M. (1989) Nove tehnologije i sirovinske grane proizvodnje, ISBN 86-7329-006-6, Beograd, str. 46).

⁴⁸ Pored poljoprivrede biotehnologija je prisutna još u farmaceutici, hemiji, prehrambenoj industriji, medicini, energetici, ekološkoj zaštiti, itd.

novih proizvoda koji su dobijeni ovim putem. Istaživanja su veoma skupa i iziskuju ogromne budžete koji se mere stotinama miliona dolara.

Najveća biotehnoška sila na svetu su SAD. Biotehnoška industrija ima strahovito brz razvoj. Primera radi, u 1990-tim godinama, prihodi su rasli od 8 milijardi \$ u 1993. godini na 20 milijardi \$ u 1999. godini.

Evropska unija je razvoj biotehnologije uključila u svoje naučne programe i projekte početkom 80-tih godina prošlog veka, koje je postepeno razvijala. Učešće u ovim programima je, pod utvrđenim uslovima, dostupno i zemljama koje nisu članice Evropske unije. Na osnovu podataka Evropske Komisije, biotehnologija je prva na listi prioriteta naučno-tehnološkog razvoja u Evropskoj uniji.

Poseban aspekt predstavlja genski ili popularnije, genetički inženjering koji predstavlja osnov takozvane transgene tehnologije, čiji su proizvod genetički modifikovani organizam (GMO). Genski inženjering podrazumeva direktnu manipulaciju genima gde GMO predstavlja organizam koji, posledično, nastaje van prirodne sredine, u laboratoriji.

Perspektive koje, u postupku oplemenjivanja biljaka, otvara primena transgene tehnologije su pre svega u kreiranju poželjne genetičke varijabilnosti ciljno, precizno i bez «balasta» inkorporacije neželjenih svojstava kao kod drugih postupaka, npr. klasičnom hibridizacijom gde se kombinuju ukupni genomi oba roditelja i potrebne su godine selekcije da se materijal «očisti».

U biljnoj proizvodnji najkomercijalniji genetički modifikovani proizvodi su soja i kukuruz. U pogledu genetički modifikovanih svojstava, daleko najzastupljenija modifikacija je otpornost na totalne herbicide (glifosati i glifosinati) i na insekte. Ostale genske modifikacije su na uljanoj repici, pamuku, papaji, paradajzu, krompiru, i drugim kulturama, a osobine, pored navedenih, su produženo sazrevanje, otpornost prema niskim temperaturama, promena nutritivnih vrednosti itd.

Kao što se da videti na primeru biljne proizvodnje, snaga biotehnologije više nije puka fantazija. U poljoprivredi je učinjen ogroman pomak tako da se ona umesto samo na proizvodnim resursima, sve više bazira na nauci i naučno-tehničkim dostignućima u genetskoj manipulaciji prilikom kreiranja novih dostignuća u biljnoj i stočarskoj proizvodnji kao i u bioprocenim inženjeringu. Posebno je značajno bioproceno inženjeringstvo koje koristeći se živim sistemima ili njihovim komponentama razvija nove proizvode, izvore hrane, koristi razni otpad i obnovljive izvore za proizvodnju pogonskog goriva i na taj način poljoprivredu uvodi u multifunkcionalnost.

Sa stanovišta poljoprivrede i njenog učešća u biotehnoškim procesima, posebnu pažnju zaslužuju sirovine i njihove cene kao osnova za procese fermentacije, separaciju i izolaciju proizvoda, katalizu enzima, i sl. Njihov izbor zavisi od mogućnosti organizama da ih koriste, od mogućnosti optimizacije procesa, i na kraju, od sadržaja nečistoća. Međutim, treba istaći da i u slučajevima kada su ovi kriterijumi uzeti u obzir, postoji mogućnost da odluka o izboru ne padne na sirovine sa najnižom cenom. Na to može da utiče mogućnost skladištenja i sterilizacije, ali je takođe činjenica da sirovina sa većom cenom u određenim slučajevima može obezbediti više nego proporcionalnu dobit.

Kao najznačajnije biotehnološke sirovine poljoprivrednog porekla se pominju kukuruz (USA), šećerna trska (Brazil) i melasa (Brazil, Indija). Osim toga, značajnu komponentu, posmatrano prema obimu, predstavljaju otpadne materije uključujući i sporedne proizvode⁴⁹ kao i tropske biljke (slatki sorghum – Brazil i casava – USA). U proizvodnji ovih proizvoda postoje određena ograničenja koja se uglavnom odnose na njihov sezonski karakter proizvodnje i u vezi sa tim transporta i skladištenja⁵⁰. U tom smislu primenu uslovljava visina cena ovih proizvoda, stabilnost cena i mogućnost da se cene unapred predviđaju.

Pored značaja u vezi sa proizvodnjom sirovina, treba istaći još značaj biotehnologije u proizvodnji hrane. Tu se, pored ostalog, misli na prodor u razvoju novih oblika prerade i očuvanja hrane, unapređenje proizvodnje aditiva, enzima, gljivica, kvasca, kao i značaj molekularne biologije koja neprestano uvodi nove metode u rekombinovanju DNA i koje se nazivaju genetsko inženjerstvo⁵¹.

Kao što se može videti, ulaganja u biotehnologiju su imperativ. Ona se moraju vršiti ne samo radi ostvarivanje povoljnije trajektorije razvojne funkcije već, pre svega, zbog toga što je čovek sa svojim dosadašnjim radom uveliko narušio prirodnu ravnotežu pa se moraju uložiti napor na usmeravanje dosadašnje čovekove aktivnosti sa neobnovljivih na obnovljive izvore. U tom smislu, značajne prodore može napraviti upravo poljoprivreda, jer u ovoj oblasti biotehnologija već sada nudi veliki broj kvalitetnih rešenja. Takođe, mogućnosti biotehnologije budućnosti ocenjuju se kao neiscrpne.

4.8. Mehanizovanost poljoprivrede

Ako se uvaži stanovište da se produktivnost ne postiže u ekstenzivnoj već u tehnički razvijenoj poljoprivredi, onda se mora istaći i to, da perspektiva rasta produktivnosti poljoprivrede ne počiva isključivo na supstituciji rada mašinama, već pre svega, na podizanju kvaliteta pojedinih operacija i zahvata, razvoju pojedinih proizvodnih postupaka uz manji utrošak energije i poštovanje strožijih kriterijuma u vezi sa zaštitom čovekove okoline. U tom smislu se mogu specificirati osnovni faktori koji opredeljuju obim i vrstu sredstava mehanizacije. Na prvom mestu se ističe veličina, kvalitet i razmeštaj poljoprivredne površine kao osnovnog sredstva za proizvodnju. Dalje, tu je i pravac proizvodnje (namena), sistemi korišćenja zemljišta, postojeći i očekivani intenzitet proizvodnje, klimatski i meteorološki uslovi, obim unutrašnjeg i spoljnog transporta i težnja za racionalnijim organizovanjem rada.

Osnovu poljoprivredne mehanizacije u Srbiji predstavljaju mobilna sredstva koja se koriste za obavljanje uobičajenih radnih operacija u postupku pripreme zemljišta. Perspektive u pogledu razvoja traktora kao osnovnog mobilnog sredstva, uglavnom se

⁴⁹ Treba napomenuti da je teško povući razliku između otpadnih materija i sporednih proizvoda jer kada korišćenje poraste, otpadne materije postaju sporedni proizvodi i dostižu veću vrednost na tržištu.

⁵⁰ Njihove cene su velike obzirom da imaju visok sadržaj vode u sirovinama.

⁵¹ Do 1940. godine se nije znalo da su geni sazđani od hemijskih molekula naslednosti (deoxyribonucleid acid – DNA). Francis Crick i James Watson su početkom 50-tih godina započeli sa otkrivanjem strukture DNA posle čega je došlo do daljih radova na upoznavanju njihove prirode, odnosa DNA i proteina, manipulacije sa DNA, rekombinacije i transfera (šire u Tudge, C (1988) Food crops for the Future, Basil Blackwell, New York, str. 127-145.

baziraju na ciljevima čije ispunjenje treba da se ostvari u narednom periodu. Oni počivaju na zahtevima da se zemljište pripremi prema potrebama biljnih kultura uz što manji broj prohoda do žetve, dakle, uštedi u predjenom putu i vremenu. U tom smislu se očekuje ugradnja motora većih snaga kako bi se povećale radne brzine. Ova tendencija je generalno prisutna i u svetu a uočava se i kod nas.

U razvijenim zemljama poseban značaj ima razvoj sistemskih traktora, a veoma velika uloga se pridaje i razvoju kombinovanih mašina koje mogu vršiti obradu zemljišne površine, djubrenje i setvu. Značajna pažnja se posvećuje razvoju sejalice kako bi se lakše mogli razviti i sistemi za prikupljanje letine kao i uređaja za djubrenje mineralnim djubrivima, u takvoj tehničkoj izvedbi, da se obezbedi što tačnije doziranje po čitavoj širini zahvata rasipanja. U slučaju kombajna za ubiranje zrnastih kultura pravci razvoja su upereni ka povećanju propusne moći žitne mase. U voćarstvu, vinogradarstvu i povrtarstvu se sve više razvijaju mehanizovani postupci tako da se stalno menja tehnologija proizvodnje, a uz to se vodi računa o razmaku između redova, razmaku u redu, načina orezivanja itd. Novitet predstavlja i razvoj uskih prikolica za unošenje komposta, stajnjaka i slame kao i mašine za zelenu rezidbu u vinogradarstvu, a u povrtarstvu su glavni naponi usmereni na razvijanje metoda kojima se spaja mehanizovana berba i prerada proizvoda za tržište, uključujući i pakovanje.

Ekonomska i energetska efektivnost mehanizacije poljoprivrede bitno utiče na pravce i dinamiku razvoja mehanizacije. Ona je glavni pokretač rasta produktivnosti i rešavanja svih onih razvojnih problema koji se na taj način mogu ublažiti ili eliminisati. Očekuje se dalji prodor nove poljoprivredne mehanizacije, a osnovu tog prodora predstavljaju usavršavanje pojedinih delova sistema ili kompletnih sistema poljoprivredne proizvodnje po proizvodima i fazama proizvodnog procesa. Otuda se očekuje da razvojna, pre svega investiciona i kreditna politika budu usmeravane tako da respektuju optimizaciju u korišćenju resursa i faktora proizvodnje i na taj način obezbeđuju racionalnu, jevtinu, energetski štedljivu i ekološki prihvatljivu poljoprivrednu mehanizaciju.

Prema podacima Popisa poljoprivrede iz 2012. godine u Republici Srbiji je više od 90% poljoprivrednih mašina starije od deset godina. Taj podatak ukazuje na zastarelost poljoprivredne mehanizacije na većini poljoprivrednih gazdinstava, bez obzira da li se radi o porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima ili pravnim licima. Visok stepen amortizovanosti poljoprivredne mehanizacije značajno ograničava mogućnosti funkcionisanja poljoprivrede, kao i njenog budućeg razvoja. Sa jedne strane, zastarela mehanizacija nepovoljno utiče na mogućnosti unapređenja tehnologije proizvodnje, povećava troškove proizvodnje i smanjuje konkurentnost poljoprivrednih proizvođača. Sa druge strane, nezavidan ekonomski položaj većine poljoprivrednika u Srbiji, kao i limitirane mogućnosti pristupa izvorima finansijskih sredstava, predstavljaju prepreku nabavci nove mehanizacije.

Tabela 10. Broj jednoosovinskih i dvoosovinskih traktora i žitnih kombajna, 2012. godina

Region	Jednoosovinski traktori		Dvoosovinski traktori		Žitni kombajni	
	Broj	Stariji od 10 godina	Broj	Stariji od 10 godina	Broj	Stariji od 10 godina
Republika Srbija	186.922	182.484	410.894	390.167	21.995	19.155
Beogradski region	8.376	8.026	22.564	20.925	958	935
Region Vojvodine	10.607	10.019	107.745	95.795	8.771	7.519
Region Šumadije i Zapadne Srbije	72.812	70.413	149.401	144.650	4.963	4.888
Region Južne i Istočne Srbije	95.127	94.026	131.184	128.797	5.501	5.436

Izvor: Radivojević, 2014.

Tabela 11. Broj traktora i pokazatelji opremljenosti poljoprivrednih gazdinstava

Pokazatelj	Porodična poljoprivredna gazdinstva	Gazdinstva pravnih lica	Ukupno
Broj poljoprivrednih gazdinstava	629.031	2.521	631.552
Korišćeno poljoprivredno zemljište (ha)	2.887.435	549.988	3.437.423
Korišćeno poljoprivredno zemljište po gazdinstvu (ha/gazd.)	4,59	218,16	5,44
Broj dvoosovinskih traktora	405.017	5.877	410.894
Prosečno traktora po gazdinstvu	0,64	2,33	0,65
Broj hektara po traktoru	7,13	93,6	8,36
Broj traktora na 100 ha	14	1,1	12
Porast broja traktora u odnosu na 2008. godinu (u %)	33,24	0,73	32,62

Izvor: Radivojević, 2014.

U strukturi proizvodnih jedinica u poljoprivredi Republike Srbije dominiraju porodična poljoprivredna gazdinstva (99,6%) u odnosu na gazdinstva pravnih lica (0,40%). Podaci o veličini korišćenog poljoprivrednog zemljišta ukazuju na nepovoljnu posedovnu strukturu poljoprivrednih gazdinstava. Dok gazdinstva pravnih lica prosečno obrađuju 218,16 ha, prosečno porodično gazdinstvo u Srbiji raspolaže sa svega 4,59 ha. Slična je situacija je i kada se posmatra opremljenost poljoprivrednih gazdinstava sredstvima mehanizacije. Dok porodična poljoprivredna gazdinstva raspolažu sa prosečno 0,64 traktora, gazdinstva pravnih lica su opremljena sa prosečno 2,33 traktora. Podatak koji ohrabruje odnosi se na

porast broja traktora u odnosu na 2008. godinu koji je znatno izraženiji na porodičnim gazdinstvima (33,24%) u odnosu na gazdinstva pravnih lica (0,73%).

4.9. Politika hemizacije agroprivrede

Značajnu ulogu u razvijenosti poljoprivrede ima i primena hemijskih sredstava. U prvom redu, značaj hemizacije se ogleda na jednoj strani u obezbeđenju kvalitetne ishrane biljaka u toku čitavog perioda njihovog rasta i razvoja, a na drugoj u obezbeđivanju zaštite biljaka od bolesti i štetočina.

Upotreba veštačkih đubriva⁵² ima direktan uticaj na prinose, a samim tim i na profit primarnih poljoprivrednih proizvođača. Najznačajnija prema obimu primene i dejstvu, jesu veštačka đubriva koja se dobijaju industrijskom preradom minerala (mehaničkom i hemijskom), zatim kao nus proizvod hemijske industrije i metalurgije ili u sintetičkim procesima koji se odvijaju u hemijskoj industriji.

Saznanje da veštačka đubriva ostvaruju različiti uticaj u različitim zemljišno-klimatskim i agrotehničkim uslovima proizvodnje uticali su da se pored razvoja proizvodnih kapaciteta ovog inputa, počnu i intenzivni istraživački radovi na sistemima đubrenja. Oni su rezultovali različitim nivoom upotrebe veštačkih đubriva po jedinici površine, i otuda različitim ishodom proizvodnje pojedinih proizvođača.

Proizvodnja veštačkih đubriva konstantno raste. Pritom, u pogledu njihove upotrebe i proizvodnje Srbija značajno zaostaje sa u odnosu na ostale zemlje u Evropi. Na domaćem tržištu su prisutne mnoge svetske firme koje se bave proizvodnjom mineralnih đubriva. Međutim, svest velikog dela naših poljoprivrednika još uvek nije dovoljno razvijena da shvate značaj njihove upotrebe. S druge strane, neophono je i stalno praćenje cena ovih đubriva, obzirom da pod određenim uslovima ona može da predstavlja ograničavajući faktor razvoja primarne poljoprivredne proizvodnje. Zbog toga je u agrarnoj politici često prisutna mera regresiranja đubriva od strane države kako bi se domaći proizvođači na segmentu inputa doveli u konkurentski položaj sa drugim sličnim proizvođačima.

Politika hemizacije u Srbiji je zahtevala izgradnju kapaciteta za proizvodnju veštačkih đubriva koji su uglavnom bili locirani u poljoprivrednim regionima gde se ostvaruje i najveća potrošnja. Ukupni kapaciteti u Srbiji tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, što je period najintenzivnije proizvodnje, su iznosili oko 2,5 miliona tona sa asortimanom svih važnijih proizvoda.

Pored veštačkih đubriva, u hemizaciji poljoprivrede veliki značaj ima i proizvodnja i upotreba sredstava za folijarnu ishranu kao i zaštitu bilja i stoke od bolesti i štetočina. Folijarna ishrana se zasniva na saznanju da biljke mogu preko lišća da primaju određene mineralne materije potrebne za njihovu ishranu.

⁵² Postoji više podela, međutim, najčešće se izdvaja podela prema poreklu (na organska ili prirodna i mineralna ili veštačka). Ipak, treba istaći da se javljaju izvesna odstupanja jer postoje i mineralna đubriva koja se nalaze u prirodi (npr. čilska šalitra i kalijumove soli) pa otuda nisu veštačka.

Što se tiče agrohemikalija, kao što su lekovi, pesticidi, insekticidi i fungicidi, pažnju zaslužuje apsolutni rast njihove primene radi postizanja viših prinosa u biljnoj proizvodnji i stočarstvu, kao i proizvoda sa osobinama kakve zahteva tržište. Zbog toga enormno raste njihov asortiman. Međutim, potrošnju agrohemikalija je dosta teško pratiti s obzirom da imaju različitu primenu i koncentraciju, pa izražavanje u količini po jedinici površine, odnosno grlu stoke nije moguće. Njihova prekomerna i nestručna upotreba često se odražava na ljudsko zdravlje pa se kroz napore da se proizvodi tzv. zdravstveno bezbedna hrana, vrši pokušaj ograničavanja njihove upotrebe. Naravno, njihovo potpuno izbacivanje nije moguće s obzirom da je i dalje izražen zahtev za većom poljoprivrednom proizvodnjom kako bi se zadovoljile potrebe stalno rastuće svetske populacije. Zbog toga će budućnost biti obeležena naporima da se smanji upotreba ovih rizičnih materija u nekoj optimalnoj proporciji sa potrebama da se ostvare veći prinosi, što se promoviše kroz koncept održive intezifikacije poljoprivrede.

Generalno bi se moglo reći da je u budućnosti sa aspekta vođenja ove politike, neophodno uskladjivati potrebe razvoja i zaštite životne sredine. Takodje, u ovom kontekstu bi trebalo obezbediti zaštitu genetskih izvora, kao i orijentaciju na veće korišćenje organskih sastojaka umesto veštačkih đubriva i ostalih agrohemikalija. Sve ovo zahteva kontinuirana istraživanja i formiranje institucionalnog mehanizma kojim bi se utvrdio stvarni društveni trošak za otklanjanje negativnih efekata postojeće neravnoteže⁵³.

4.10. Poljoprivredna savetodavna služba

Poljoprivredno savetodavstvo ima izuzetno dugu i bogatu, mada najvećim delom, nedokumentovanu istoriju. Kao delatnost ostvaruje izuzetno velik uticaj na razvoj sela i poljoprivrede. Ono predstavlja veoma značajnu društvenu inovaciju koja je menjana, prilagođavana i razvijana kroz vekove. Moderne forme poljoprivrednog savetodavstva razvile su se najvećim delom u toku XVIII i XIX veka, iako je proces evolucije trajao znatno duže, skoro četiri hiljade godina. Savetodavni rad, odnosno njegova primena u praksi započinje razvojem njegovih modernih formi. Svoj institucionalni razvoj u Evropi doživljava krajem XIX veka razvojem poljoprivrednih fakulteta. Pre uvođenja poljoprivrednog savetodavstva u institucionalne okvire, tradicionalna poljoprivreda bila je zasnovana na tradicionalnim znanjima i umećima. Naučna "produkcija" znanja u poljoprivredi, kao i razvoj poljoprivrednih nauka, koji se odvija u okvirima poljoprivrednih fakulteta, predstavlja veliki korak unapred koji daje odgovarajući stimulan za razvoj savetodavnih službi.

Nacionalne savetodavne službe u svetu formirane su sledećom dinamikom: u XVIII veku postojala je samo jedna nacionalna savetodavna služba, u XIX još sedam, u XX veku do Drugog svetskog rata još 33, a u posleratnom periodu osnovano je još 49 nacionalnih savetodavnih službi. Danas, u više od 90 zemalja sveta postoji institucionalni sistem koji ostvaruje zadatke u sferi razvoja poljoprivrede i implementacije agrarne politike.

Prva savetodavna služba na našim prostorima formirana je sredinom XIX veka, tačnije 1851. godine, kada je knez Miloš Obrenović osnovao "Državnu ekonomiju" u Topčideru

⁵³ Ovaj mehanizam mora da obezbedi neophodne ekonomske, društvene i tehnološke parametre.

i konjušnicu u Ljubičevu. Dve godine kasnije osnovan je „Biro za gajenje životinja“ u Požarevcu, kao i poljoprivredna škola koja je obrazovala prvih 200 stručnjaka poljoprivredne struke.

U poljoprivrednom savetodavstvu Srbije vodeću ulogu imaju poljoprivredne stanice, agrozavodi i poljoprivredni instituti. Poljoprivredne savetodavne stanice predstavljaju lokalni, odnosno operativni nivo strukture poljoprivredne savetodavne službe. Njihov osnovni zadatak je neposredna saradnja sa zemljoradničkim zadrugama, poljoprivrednim proizvođačima i seoskim domaćinstvima. Cilj ove saradnje je sprovođenje usvojenog koncepta agrarne politike, što bržeg i neposrednijeg transfera nauke i tehnologije u proizvodnju i poslovanje, kao i međusobno informisanje. Prve poljoprivredne stanice u našoj zemlji osnovane su ranih 50-tih godina prošlog veka i u međjuvremenu su pretrpele nekoliko organizacionih i institucionalnih promena.

Trenutno stanje poljoprivrednog savetodavstva ukazuje da postojeći sistem poljoprivrednih stanica nije u stanju da ispunjava svoje osnovne funkcije, odnosno da pruži kvalitetnu uslugu proizvođačima, pre svega zbog neadekvatnog nivoa znanja i obučenosti savetodavaca, odnosno kadrovske kapaciteta; neadekvatne organizacione strukture; nedostatka opreme, sredstava, znanja; i svakako još uvek nepostojanja pravog tržišta savetodavnih usluga. Naime, nezainteresovanost krajnjih korisnika, odnosno poljoprivrednih proizvođača za usluge savetodavne službe jedna je od ključnih prepreka njenom uspešnom radu. Poljoprivredne stanice su u postojećim okolnostima potpuno neprilagođene nastalim promenama, te postoji opravdan strah da služba, bez prethodnih velikih kadrovske i strukturne promena, neće moći da odgovori predstojećim zahtevima krajnjih korisnika. Neophodno je dakle, izgraditi savetodavnu službu koja će moći da zadovolji potrebe proizvođača i da odgovori promenama i zahtevima tržišta. Ovo bi podrazumevalo sledeće:

1. Potrebu sveobuhvatnog pregleda stanja u savetodavnoj službi, njenog restrukturiranja i zadovoljenja potreba komercijalnog poljoprivrednog sektora;
2. Orijehtaciju savetodavne aktivnosti ka porodičnim komercijalnim gazdinstvima, kao i ponudu drugih sadržaja potrebnih seoskoj zajednici, kao što su vođenje gazdinstva, komercijalizacija proizvodnje, obezbeđivanje tržišnih informacija;
3. Organizaciju edukacionih centara za obuku savetodavaca;
4. Kadrovske i stručno ojačavanje savetodavne službe kroz uspostavljanje sistema kontrole, odgovornosti i edukacije;
5. Potrebu dogradnje obrazovnog sistema za savetodavstvo; i
6. Uspostavljanje funkcionalne veze između istraživanja, obrazovanja i transfera znanja preko savetodavne službe.

Ovo bi, naime, bile samo neke iz niza mogućih mera koje bi u perspektivi mogle da unaprede organizaciju i funkcionisanje savetodavne službe Republike Srbije. Pritom, model savetodavstva koji odgovara Srbiji treba da uzme u obzir dvojni strukturu poljoprivrede, odnosno postojanje malih i ekstenzivnih i velikih i komercijalnih proizvođača, kao i uopšte slabu postojeću tradiciju u korišćenju savetodavne službe od strane privatnog sektora u poljoprivredi. Za države kao što je Srbija i njeno savetodavstvo, od velike važnosti je da oni koji odlučuju o modelu i politici savetodavstva, treba da raspoložu izgradjenim konceptom koji je primeren konkretnim

potrebama. To ne uključuje samo postojeću praksu savetodavstva drugih, pre svega razvijenih zemalja, nego i teškoće i probleme sa kojima su se te zemlje suočavale na određenom korespondirajućem stepenu razvoja, kao i izazovima sa kojima se i dalje suočavaju.

Stručna poljoprivredna služba je ne samo jedan od ključnih faktora razvoja poljoprivredne proizvodnje, već i ruralne sredine uopšte. Obavljajući svoje zadatke, ova služba doprinosi povećanju intenzivnosti poljoprivredne proizvodnje, tehničko tehnološkom osavremenjavanju, kao i povećanju konkurentnosti poljoprivrede na osnovu povećanja efektivnosti i efikasnosti. U aktuelnim uslovima, u kojima pitanja održivog razvoja poljoprivrede zauzima sve značajnije mesto u agrarnoj politici, pred stručnu poljoprivrednu službu se stavlja zadatak da u domenu svojih aktivnosti doprinosi proizvodnji kvalitetnih, zdravstveno bezbednih proizvoda i očuvanju ograničenih prirodnih resursa, naročito zemljišta i vode.

Dostignuti nivo razvoja i organizovanosti stručne službe u Srbiji se može oceniti kao kritičan. Jedan od osnovnih problema našeg agrarnog sektora leži u činjenici da stručne službe, u dosadašnjem periodu, nisu teoretski, a ni praktično, dovoljno izučavane. Osim toga, njihovom organizovanju se nikada nije prilazilo na konstruktivan i celovit način.

U Srbiji je rad stručne poljoprivredne službe organizovan u dva hijerarhijska nivoa:

- područne poljoprivredne službe i
- republička poljoprivredna služba.

Osnivanje i finansiranje poljoprivredne službe nalazi se pod ingerencijom Vlade države, dok je za nadzor rada službe zaduženo Ministarstvo za poljoprivredu i zaštitu životne sredine. Ulogu Republičke poljoprivredne službe preuzeo je Institut za primenu nauke u poljoprivredi, a poljoprivredne stanice, zavodi, centri i instituti funkcionišu u svojstvu područnih poljoprivrednih službi. Ovi elementi, koji se nalaze u međusobnoj interakciji, čine organizacionu strukturu poljoprivredne savetodavne službe kod nas.

Tabela 12. Poljoprivredna savetodavna služba Republike Srbije

Rb.	Mesto	Naziv
1.	Niš	Poljoprivredna savetodavna i stručna služba Niš
2.	Valjevo	Poljoprivredna stručna služba Valjevo
3.	Vranje	Poljoprivredna stručna služba Vranje
4.	Kraljevo	Poljoprivredna stručna služba Ibar
5.	Jagodina	Poljoprivredna stručna služba Jagodina
6.	Mladenovac	Zavod za poljoprivredu „Kosmaj“
7.	Kosovska Mitrovica	Poljoprivredna stručna služba Kosovska Mitrovica
8.	Kragujevac	Poljoprivredna stanica Kragujevac
9.	Kruševac	Poljoprivredna stručna služba Kruševac
10.	Leskovac	Poljoprivredna stručna služba Leskovac
11.	Užice	Poljoprivredna stručna služba „Moravica“
12.	Negotin	Poljoprivredna stručna služba Negotin
13.	Novi Pazar	Poljoprivredna stručna služba Novi Pazar
14.	Čačak	Poljoprivredna stručna služba Čačak
15.	Pirot	Zavod za poljoprivredu Pirot
16.	Smederevo	Poljoprivredna stručna služba Smederevo
17.	Požarevac	Poljoprivredna stručna služba Požarevac
18.	Šabac	Poljoprivredna stručna služba Šabac
19.	Zaječar	Poljoprivredna stručna služba- DOO Agroznanje
20.	Prokuplje	Poljoprivredna stručna služba Prokuplje
21.	Loznica	Poljoprivredna stručna služba „Poljosavet“ Loznica
22.	Padinska Skela	Društvo za savetodavne i stručne poslove u poljoprivredi „Padinska Skela“

Izvor: www.psss.rs

Tabela 13. Poljoprivredna savetodavna služba AP Vojvodine

Rb.	Mesto	Naziv
1.	Bačka Topola	Poljoprivredna stručna služba Bačka Topola
2.	Kikinda	Poljoprivredna stručna služba Kikinda
3.	Vršac	Enološka stanica Vršac
4.	Novi Sad	Poljoprivredna stanica Novi Sad
5.	Pančevo	Poljoprivredna savetodavna služba Institut Tamiš Pančevo
6.	Ruma	Poljoprivredna stručna služba Ruma
7.	Senta	Poljoprivredna stručna služba Senta
8.	Sremska Mitrovica	Poljoprivredna stručna služba Sremska Mirovica
9.	Sombor	Poljoprivredna stručna služba Sombor
10.	Subotica	Poljoprivredna stručna služba Subotica
11.	Vrbas	Poljoprivredna stručna služba Vrbas
12.	Vršac	Poljoprivredna stručna služba «Agrozavod»
13.	Zrenjanin	Poljoprivredna stručna služba Zrenjanin

Izvor: www.polj.savetodavstvo.vojvodina.gov.rs

Da bi stručna poljoprivredna služba realizovala svoje zadatke neophodna je primena optimalnog modela njene organizacije pri postojećim uslovima. Svako organizaciono rešenje stručne poljoprivredne službe ima svoje prednosti i ograničenja, koja dolaze do izražaja u određenim društveno ekonomskim i prirodnim uslovima. Međutim, i pored razlika koje evidentno postoje između pojedinih regiona i zemalja u svetu, ipak se izdvajaju izvesne univerzalne pretpostavke za organizovanje uspešnog savetodavstva. Prema američkom Savetu za razvoj poljoprivrede, uslovi koje treba ispuniti pri organizovanju savetodavne službe su sledeći:

- obezbeđivanje maksimalne participacije poljoprivrednih proizvođača u procesu definisanja ciljeva i zadataka poljoprivrednog savetodavstva;
- primena odgovarajućeg modaliteta prema kome bi u finansiranju rada službe svoj doprinos dali i proizvođači, kako finansiranje ne bi preterano opterećivalo budžet zemlje;
- stručna poljoprivredna služba bi trebalo da bude, u što većoj meri, samostalna i u svom radu bi trebalo da zastupa interese poljoprivrednika, i
- izgradnja savetodavnog sistema mora se odvijati postepeno i selektivno.

Na izbor modela organizovanja stručne poljoprivredne službe u Srbiji, značajan uticaj treba da imaju i upravljački principi. Buduće pravce razvoja stručnih poljoprivrednih službi opredeljuju sledeća četiri upravljačka principa:

- **Specifičnost situacije** – je princip koji u kreiranju ciljeva i zadataka razvojnih programa polazi od situacije i konkretnih problema sa kojima se suočava područje ili nivo savetodavstva za koji se donosi razvojni program. Po mišljenju eksperata Svetske banke, ovakav pristup omogućava da uspeh sistema stručnih službi bude u većoj meri izvestan.
- **Ekonomska održivost** – je princip po kome se, na prvom mestu, vodi računa o odnosu ulaganja i efekata stručne poljoprivredne službe. Ovaj princip može se uvažiti samo u slučaju da se stručna služba u obavljanju svoje delatnosti oslanja na sopstvene izvore finansiranja. Analizu troškova i dobiti, kao osnovni pokazatelj uspeha, ponekad je veoma teško precizno ostvariti, s obzirom da su efekti savetodavnog rada nematerijalne prirode i da se ispoljavaju nakon dužeg vremenskog perioda. Ovde je potrebno istaći i činjenicu da pored finansiranja savetodavnog sistema putem direktno ili indirektno prikupljenih sredstava poreza i taksi, postoji i mogućnost javnog finansiranja dela savetodavne aktivnosti, koji se odnosi na realizaciju socijalnih programa.
- **Fleksibilnost** – je princip koji podrazumeva potpuno prilagođavanje stručne službe realnim uslovima okruženja. Tu se, pre svega, misli na potrebu prilagođavanja stručne poljoprivredne službe društveno-ekonomskim uslovima, infrastrukturi i izvorima sredstava. Drugi aspekt prilagođavanja odnosi se na promenu vrste i intenziteta pojedinih funkcija savetodavnog sistema, kao i primenu metoda savetodavstva koje su adekvatne postojećim uslovima.
- **Participacija** – predstavlja upravljački princip savetodavstva koji u prvi plan stavlja potrebu aktivnog učešća poljoprivrednika u postavljanju i realizaciji razvojnih ciljeva. Po ovom principu stručna poljoprivredna služba treba da postane savetodavni partner koji posreduje između kreatora agrarne politike, naučno–istraživačkih i obrazovnih institucija, dobavljača inputa, kreditnih organizacija i proizvođača.

Jedno od prvih pitanja koje se postavlja prilikom konstituisanja stručne poljoprivredne službe je dilema da li ovaj servis organizovati kao državnu instituciju ili prednost dati privatnim konsultantskim firmama. Tri osnovna razloga koja navode zagovornici privatizacije poljoprivrednog savetodavstva su: generalno nezadovoljstvo efektima rada državne savetodavne službe, zatim smanjenje finansijske podrške savetodavstvu koju obezbeđuje država i, najzad, sve više izražen komercijalni interes privatnih konsultantskih firmi. U sadašnjim uslovima, koji vladaju u našoj zemlji, nemoguće je dati jednoznačan odgovor i na taj način rešiti navedenu dilemu. Sa jedne strane, zbog opšte privredne nerazvijenosti i budžetskog deficita, država je prinuđena da značajno smanji izdvajanja za naučno-istraživačku i savetodavnu delatnost, što dovodi u pitanje, između ostalog, i kvalitet rada poljoprivrednog savetodavstva organizovanog od strane države. Sa druge strane, siromaštvo najvećeg broja poljoprivrednika predstavlja ograničavajući faktor uspešnog rada privatnih stručnih poljoprivrednih službi. Zbog svega navedenog, kao najprihvatljivije može se oceniti kompromisno rešenje, koje se nalazi između prethodno navedena dva koncepta. Takvo rešenje u praksi bi značilo postojanje komercijalnih savetodavnih službi, koje uz finansijsku naknadu pružaju krupnim-profitabilnim gazdinstvima visokokvalitetne usluge, i organizovanje državnih servisa koji bi svoj savetodavni rad usmerili ka finansijski slabijim poljoprivrednicima. Svakako, način organizovanja poljoprivrednog savetodavstva, pre svega, treba uskladiti sa razvojnim ciljevima i celokupnom razvojnom strategijom.

4.11. Subjekti, organizovanost i socioekonomski odnosi u poljoprivredi

U agrarnom sektoru Srbije egzistiraju dve vrste subjekata. To su porodična poljoprivredna gazdinstva i gazdinstva pravnih lica. Pored oblika svojinskih odnosa nad faktorima proizvodnje, subjekti našeg agrarnog sektora razlikuju se i po ostalim ekonomskim i organizacionim svojstvima. Uz napomenu da određene razlike između ove dve kategorije agrarnih subjekata postoje, predmet predstojeće opservacije su sve proizvodne jedinice u agrobiznisu koje su obuhvaćene zvaničnom statističkom evidencijom.

Nepovoljna posedovna struktura, oličena u dominaciji malih poljoprivrednih poseda, predstavlja još jedan limitirajući faktor razvoja agrarnog sektora u Srbiji. Pre svega, na takvim gazdinstvima nemoguća je efikasna primena savremene agrotehnike, pa su troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda veći. U takvim uslovima, cenovna konkurentnost naših poljoprivrednih gazdinstava nepovoljna je, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom tržištu. Naravno, ne treba zaboraviti mogućnost ograničavanja intenzivne proizvodnje, naročito u oblasti povrtarstva i drugih radno intenzivnih i profitabilnih grana poljoprivrede, koja može, posebno uz odgovarajuće subvencije od strane države, značajno doprineti ostvarivanju boljih ekonomskih rezultata malih poljoprivrednih gazdinstava.

Rezultati Popisa stanovništva, obavljenog 2011. godine, pokazuju da je starosna struktura poljoprivrednika izrazito nepovoljna. Naime, oko 50% poljoprivrednika je starije od 60 godina. Takva starosna struktura je, sa jedne strane ograničenje razvoja, ali sa druge strane stvara pretpostavke za dalju transformaciju postojećih poseda u pravcu neminovnog ukрупnjavanja, a time i do stvaranja ekonomski perspektivnijih proizvodnih jedinica u našoj poljoprivredi.

U ukupnom broju poljoprivrednih gazdinstava, koja su popisana tokom 2012. godine, najveće učešće imaju gazdinstva koja raspolažu sa do 5 hektara poljoprivrednog zemljišta. Najveće učešće u korišćenom poljoprivrednom zemljištu imaju gazdinstva veličine od 5 do 10 hektara. Što se tiče opremeljenosti poljoprivrednom mehanizacijom, odnosno dvoosovinskim traktorima, najveći broj ovih pogonskih mašina nalazi se na gazdinstvima u kategoriji od 2 do 5 hektara. Ovakav raspored raspoloživih kapaciteta u našoj poljoprivredi logičan je upravo zbog velike usitnjenosti poseda, nepovoljne posedovne strukture i dominacije malog u odnosu na krupni posed.

Tabela 14. Kapaciteti poljoprivrednih gazdinstava

Kategorija gazdinstva	Broj	Korišćeno poljoprivredno zemljište (u ha)	Vlastiti dvoosovinski traktori (broj)
Bez zemljišta	10.107	0	1.237
< 2 ha	298.286	273.621	91.221
2-5 ha	182.489	596.052	131.983
5-10 ha	89.083	617.280	94.084
10-20 ha	32.313	435.498	47.387
20-50 ha	13.029	389.512	26.388
50-100 ha	4.394	314.095	10.295
>100 ha	1.851	811.361	8.299
Ukupno	631.552	3.437.419	410.894

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije, 2016.

Tabela 15. Stočni fond i angažovana radna snaga na poljoprivrednim gazdinstvima

Kategorija gazdinstva	Stočni fond (UG)	Godišnje radne jedinice (u časovima)	
		Porodična gazdinstva	Gazdinstva pravnih lica
<1 ha	314.742	91.396,9	4.182,8
1-2 ha	158.924	91.703,0	509,0
2-5 ha	444.148	200.648,8	971,6
5-10 ha	427.519	136.603,9	803,1
10-50 ha	422.736	86.625,4	2.032,6
>50 ha	251.821	11.076,5	19.729,3

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije, 2016.

Najviše radne snage, mereno godišnjim radnim jedinicama, u okviru gazdinstava pravih lica angažovano je na gazdinstvima koja raspolažu sa preko 50 hektara površina. Što se tiče porodičnih gazdinstava, najviše radne snage angažovano je na gazdinstvima koja i u strukturi imaju najveće učešće, a to su gazdinstva koja raspolažu sa 2 do 5 hektara poljoprivrednog zemljišta. Ova kategorija gazdinstava je dominantna i po pitanju raspoloživog stočnog fonda, izraženo brojem uslovih grla stoke sa kojim raspolažu.

4.12. Ograničenja i osnovne tendencije u razvoju poljoprivredne proizvodnje

Sva dosadašnja proučavanja osobenosti i tendencija u razvoju poljoprivrede u Srbiji kao osnovno ograničenje isticala su postojanje sitno-parcelnog vlasništva. Ovo ograničenje je u dosadašnjoj praksi dobijalo različit značaj, međutim, njegova je osnovna interpretacija da su ekonomija i ekonomski principi ti koji određuju potencijal u pogledu reprodukcije gazdinstva, a ne svojina. To znači da svojina nad zemljištem i sredstvima za proizvodnju, sama za sebe, ne predstavlja odrednicu ekonomskog uspeha poljoprivrednih proizvođača, niti njihovu stabilnost kao nosilaca poljoprivredne proizvodnje.

Nepovoljna posedovna struktura, oličena u dominaciji malih poljoprivrednih poseda, deluje negativno na ekonomske performanse poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji. Pre svega, na takvim gazdinstvima nemoguća je efikasna primena savremene agrotehnike, pa su troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda veći. U takvim uslovima, cenovna konkurentnost naših poljoprivrednih proizvođača nepovoljna je, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom tržištu. Naravno, ne treba zaboraviti mogućnost ograničavanja intenzivne proizvodnje, naročito u oblasti povrtarstva i drugih radno intenzivnih i profitabilnih grana poljoprivrede, koja može, posebno uz odgovarajuće subvencije od strane države, značajno doprineti ostvarivanju boljih ekonomskih rezultata malih poljoprivrednih gazdinstava. Međutim, kako se u aktuelnoj strategiji razvoja poljoprivrede Srbije naglašava, najveći deo budžetske podrške agraru biće usmeren ka komercijalnim gazdinstvima pošto se polazi od stava da upravo takva gazdinstva, bez obzira na njihovu veličinu, predstavljaju polaznu osnovu za povećanje konkurentnosti poljoprivrede Srbije u međunarodnim okvirima. Ipak, posmatrano sa makroekonomskog aspekta, pitanje ukрупnjavanja poljoprivrednih poseda i dalje ostaje jedno od prioriteta kreatora buduće agrarne politike u Srbiji.

Još jedna od odrednica razvojnih mogućnosti našeg agrarnog sektora je starosna struktura ruralne populacije. Naime, rezultati popisa pokazuju da je oko 50% poljoprivrednika starijih od 60 godina. Takva starosna struktura je, sa jedne strane nepovoljna, ali sa druge strane stvara pretpostavke za dalju transformaciju postojećih poseda u pravcu neminovnog ukрупnjavanja, a time i do stvaranja ekonomski perspektivnijih proizvodnih jedinica u našoj poljoprivredi.

Posebno razvojno ograničenje predstavlja neadekvatno funkcionisanje sistema poljoprivrednog savetodavstva. Poljoprivredno savetodavstvo u Republici Srbiji suočava se sa nizom limitirajućih činilaca razvoja. U prvom redu ispoljen je problem neadekvatne organizacione strukture službe, koja ne zadovoljava savremene principe stručnog savetodavnog rada odavno usvojene u razvijenim regionima sveta. Iako se poslednjih godina sporadično osnivaju savetodavni centri koji funkcionišu po principu komercijalnog poslovanja, dominantni oblik savetodavne delatnosti u nas je savetodavstvo u vidu javnog servisa. Jedno od ograničenja, ne samo razvoju, već i funkcionisanju tako ustrojene službe je nedovoljna finansijska podrška od strane države, koja je u našim uslovima permanentno prisutna već dugi niz godina unazad. Uz to, slaba tehnička opremljenost, kao i nedostatak jedinstvenog informacionog sistema dodatno opterećuju normalno obavljanje savetodavne delatnosti.

Pored navedenog, ljudski resurs odnosno savetodavni personal mora se posmatrati kao temeljni faktor razvoja ne samo savetodavstvene službe, već i agroprivrede u celosti. Kada se govori o savetodavnim radnicima kao nosiocima savetodavnih zadataka, ne treba zanemariti uticaj koji oni ostvaruju u domenu edukacije nosilaca poljoprivredne proizvodnje. Ništa manje važna nije ni kontinuirana edukacija samih savetodavaca, koji predstavljaju neophodnu sponu između naučno-istraživačkih institucija i poljoprivrednika. Inače, intenzitet tehničko-tehnološkog progressa i brojne inovacije u domenu poljoprivredne proizvodnje nameću potrebu za stalnim unapređenjem znanja i sposobnosti.

S obzirom da predstavlja konstitutivni element u sistemu makroekonomske politike kojim se usmerava razvoj agrarnog sektora, agrarnu politiku takodje možemo posmatrati kao faktor ograničenja razvojnih mogućnosti poljoprivrede. Dosadašnja neadekvatna rešenja po pitanju ekonomskih, organizaciono-razvojnih, kao i mera zemljišne politike nesumnjivo su doprinela nezavidnom ekonomskom položaju poljoprivrednih proizvođača u Srbiji, kao i agrarnog sektora u celini.

Pitanja za proveru znanja

1. Stanovništvo i radna snaga u poljoprivredi Republike Srbije
2. Proizvodne karakteristike poljoprivrednog zemljišta Republike Srbije
3. Primena vode u poljoprivredi Republike Srbije
4. Faktori koji determinišu stepen efikasnosti tehničko-tehnoloških inovacija
5. Tehnološki razvoj u Republici Srbiji – dosadašnje tendencije
6. Pravci naučno-tehnološkog razvoja u Republici Srbiji
7. Tehnološka politika u Republici Srbiji
8. Značaj nauke i istraživanja u oblasti agrara
9. Razvoj i primena biotehničkih postupaka i alternativnih oblika proizvodnje
10. Mehanizovanost poljoprivrede u Republici Srbiji
11. Politika hemizacije agroprivrede
12. Poljoprivredna savetodavna služba i transfer tehnologije
13. Subjekti, organizovanost i socioekonomski odnosi u poljoprivredi
14. Ograničenja i osnovne tendencije u razvoju poljoprivredne proizvodnje

Literatura

1. Bogdanov, N., Babović, M. (2014): „Radna snaga i aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava“, Popis poljoprivrede 2012, Poljoprivreda u Republici Srbiji, Republički zavod za statistiku, Beograd
2. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): Ekonomika poljoprivrede, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Zemun
3. Brent, K.J. (1999): Extension, research and farm competitiveness in Central and Eastern Europe“, Second EU Accession Workshop in the Rural Sector, Poland
4. Crowder, L., Anderson, I. (1996): Integrating Agriculture Research, Education and Extension in Developing Countries, FAO, Rome
5. Đurić, K. (2015): Ekonomika poljoprivrede-praktikum, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
6. Johnson, S. H., Kellog, E. D. (1994): Extension's Role in Adopting and Evaluating New Technology for Farmers, FAO: Agricultural Extension, Rome
7. Jones, G.E., Garforth, C. (1998): The History, Development, and Future of Agricultural Extension, FAO: Improving Agricultural Extension, Rome
8. Knuth, U., Knierim, A. (2013): Characteristics of and Challenges for Advisors within a Privatized Extension System, Journal of Agricultural Education and Extension, Volume 13, Issue 3, pages 223-236
9. Marković, K., Mihajlović, L. (2004): Savetodavstvo u funkciji razvoja agroprivrede u Republici Srbiji, Tematski zbornik sa naučnog skupa sa međunarodnim učešćem, pod nazivom: Kapital u poljoprivredi, str. 167-171, Ekonomski fakultet, Subotica
10. Marković, K. (2005): Aktuelno stanje i budućnost poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji, Agroekonomika br. 34-35, str. 103-109, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
11. Marković, K. (2007): Poljoprivredno zadrugarstvo u Republici Srbiji – stanje i perspektive, Letopis naučnih radova Poljoprivrednog fakulteta, Vol. 32, br. 1, str. 114-121
12. Marković, P. i sar. (1980): Ekonomika poljoprivrede, Kulturni centar, Gornji Milanovac
13. Mihajlović, L., Marković, K. (2004): Poljoprivredno savetodavstvo kao faktor agrarnog razvoja u zemljama u tranziciji, Tematski zbornik radova u časopisu Ekonomika poljoprivrede, pod naslovom: Poljoprivreda u tranziciji – komparativna iskustva i perspektive, god. LI, br. 3-4, str. 119-127, Naučni skup sa međunarodnim učešćem, Poljoprivredni fakultet, Zemun
14. Marković, K. (2005): Aktuelno stanje i budućnost poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji, Agroekonomika br. 34-35, str. 103-109, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
15. Mosher, A.T. (1978): An Introduction to Agricultural Extension, Agriculture Development Council, New York
16. Nagel, U.J. (1998): Alternative Approaches to Organizing Extension, FAO: Improving Agricultural Extension, Rome
17. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Principi ekonomije i agrarna politika, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

18. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maskimović, G. (2013): *Ekonomika poljoprivrede, agrarna politika i ruralni razvoj*, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
19. Radivojević, D. (2014): „Poljoprivredna mehanizacija, oprema i objekti“, *Popis poljoprivrede 2012, Poljoprivreda u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd
20. Rivera, W.M., Cary, J.W. (1998): *Privatizing Agricultural Extension*, FAO: *Improving Agricultural Extension*, Rome
21. Republički zavod za statistiku (2016): *Statistički godišnjak Republike Srbije za 2015. godinu*, Beograd
22. Swanson, B.E. (1998): “Strengthening Research-Extension-Farmer Linkages”, FAO: *Improving Agricultural Extension*, Rome
23. Qammar, M. K. (2000): “Agricultural Extension at the turn Millennium: Trend and Challenges”, FAO: *Ibidem*
24. Ševarlić, M. (2015): „Poljoprivredno zemljište“, *Popis poljoprivrede 2012, Poljoprivreda u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd
25. Zakić, Z. (2001): *Agrarna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Beograd
26. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): *Ekonomika agrara*, Ekonomski fakultet, Beograd

5. KONKURENTNOST SRPSKOG AGRARA

5.1. Savremeni pristup konkurentnosti

Razumevanje konkurentnosti podrazumeva razumevanje izvora prosperiteta. Konkurentnost podrazumeva poboljšanje položaja pojedinaca, preduzeća i države u poredjenju sa drugim sličnim entitetima. Ona je u osnovi sinonim za produktivnost i može se povećati primenom novog znanja, investicija i povećanom efikasnošću. Povećanje konkurentnosti se može zasnivati na različitim elementima, u zavisnosti od potencijala kojima se raspolaže. Na primer, u nekim slučajevima pažnja se usmerava na obrazovanje, preduzetništvo ili osnivanje novih i dinamičnih preduzeća, a u drugim slučajevima na inovacije, uvoz savremene tehnologije ili osavremenjavanje domaće ekonomije. Svaka nacionalna privreda ima određene slabe i jake faktore koji različito utiču na povećanje konkurentnosti. Izuzetno je važno napomenuti i to, da ne postoje unapred pripremljena rešenja, jer bi u suprotnom, u slučaju da ona postoje, svako jednostavno mogao primeniti recept i postati konkurentan. Takodje, ne treba zaboraviti ni važno pravilo koje glasi: *ukoliko nisi konkurentan u domaćim, odnosno lokalnim uslovima, ne možeš to biti ni na medjunarodnom tržištu.*

Za Srbiju, kao uostalom i za sve zemlje sa malim tržišnim potencijalom, medjunarodno tržište je važan element u analizi konkurentnosti. Spoljna tržišta su neuporedivo veća i razvijenija od unutrašnjeg, pa su time i odlučujuća za njen razvoj. Zbog toga, analiza medjunarodne razmene igra važnu ulogu u opredeljivanju konkurentnosti, pa će joj stoga biti posvećena posebna pažnja.

Analiza konkurentnosti oslanja se uglavnom na metodološka rešenja razvijena u novije vreme. Jedan od autora koji je svojim metodološkim postavkama ostavio značajan pečat u analizi konkurentnosti je Majkl Porter. Porter u osnovi svoje teorije razmatra problematiku konkurentnosti, postavljajući pitanje o razlozima medjunarodnog uspeha preduzeća lociranih u određenim zemljama i regionima. On konstruiše model koji naziva "Model dijamanta". Ovaj model ima široku primenu u analizi medjunarodne konkurentnosti.

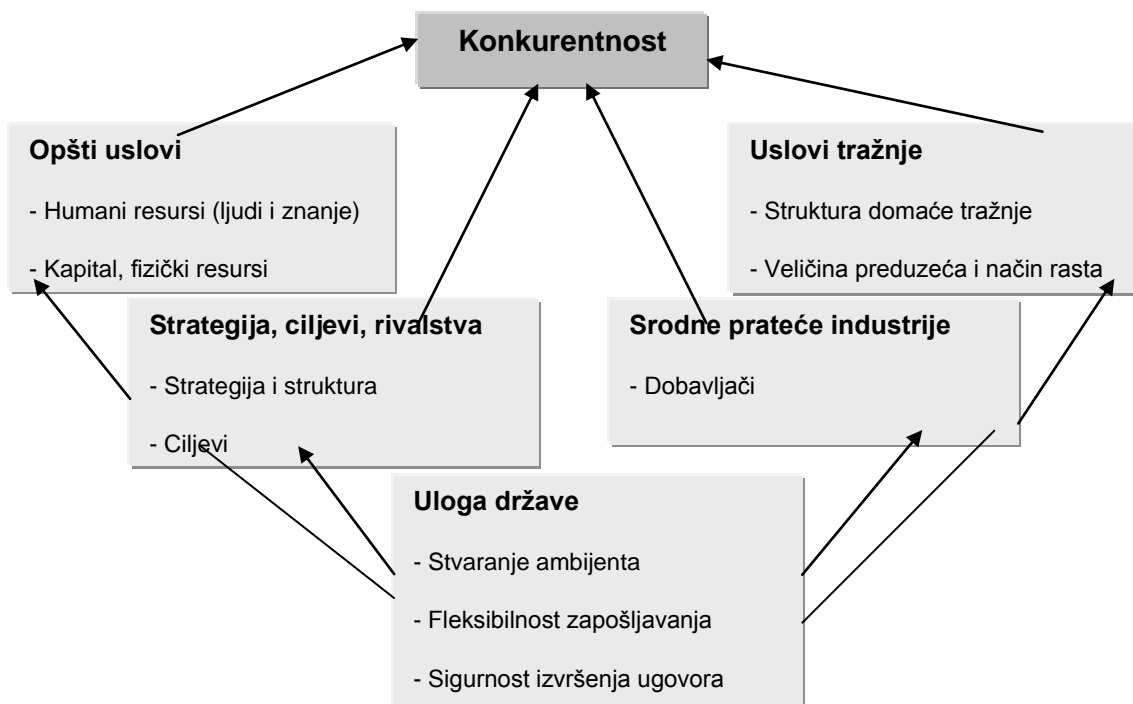
Prema Porteru, karakteristike okruženja u kome preduzeća deluju su najvažnija za konkurentnost i to: (1) opšti uslovi; (2) strategija preduzeća, strukture i rivalstva medju njima; (3) uslovi tražnje; i (4) srodne i prateće industrije. Kao poseban faktor se navodi i država, odnosno vlada koja svojom politikom i merama vrši uticaj na sva četiri faktora. Takodje, kao faktor se navode i slučajni događaji poput prirodnih katastrofa i ratova. Oni su, takodje, važan faktor konkurentnosti. Medjutim, kako deluju neselektivno i pogadjaju sve aktere koji se nalaze na određenoj teritoriji, oni se dosta retko koriste.

U medjunarodnim poredjenjima, nivo konkurentnosti se može oceniti analitičkim posmatranjem pojedinih pokazatelja po zemljama, ili korišćenjem agregatnih indeksa. Ovo drugo rešenje je prihvaćeno kao metodologija Svetskog ekonomskog foruma⁵⁴. Ovaj

⁵⁴ World Economic Forum, WEF

forum publikuje godišnje izveštaje o konkurentnosti. Najvažniju ulogu u analizi konkurentnosti imaju dva indeksa: *Indeks poslovne konkurentnosti (Business Competitiveness Index - BCI)* i *Indeks konkurentnosti rasta (Growth Competitiveness Index - GCI)*. Oba indeksa se sastoje od više podindeksa.

Šema 1: Model dijamanta

Izvor: prikaz na osnovu (Porter 1990.)

Izveštaj Svetskog ekonomskog foruma obuhvata najveći broj zemalja koje čine gotovo 100% svetskog bruto domaćeg proizvoda (BDP). Srbija je u izveštaji Svetskog ekonomskog foruma prvi put uključena za period 2002-2003. godine. Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma, Srbija se nalazila na 94. mestu prema globalnom indeksu konkurentnosti privrede, od ukupno 140 zemalja koje su obuhvaćene analizom.

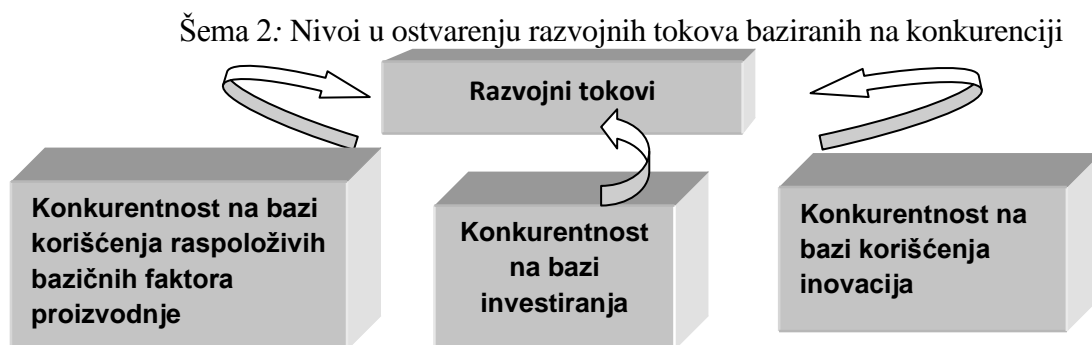
Jefferson Institut je u 2003. godini objavio izveštaj pod nazivom "Konkurentnost privrede Srbije". U njemu je primenjena metodologija Svetskog ekonomskog foruma. Na osnovu ovog izveštaja može se zaključiti da je konkurentnost srpske privrede tek u novije vreme postala predmet sistematskog razmatranja međunarodnih institucija. Kada se ra di o poljoprivredi, konkurentnost je teže meriti na ovaj način. Stoga je problem utvrđivanja konkurentnosti poljoprivrede Srbije novi problem koji za koji se mora naći rešenje.

Osnovu za izgradnju metodološkog okvira za analizu konkurentnosti poljoprivrede čini Porterov model dijamanta, kao i istraživanjima koje je do sada sprovodilo Ministarstvo poljoprivrede Republike Srbije.

5.2. Konkurentnost poljoprivrede

Pod dejstvom naučno tehničkog progresa, sve više je dolazila do izražaja potreba za izmenom strategije razvoja i koordinacijom različitih oblika kooperiranja, kombinovanja i integracije u agrosferi na sasvim novim osnovama. To sistem proizvodnje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda okreće ka postizanju "sinteze" poljoprivredne i industrijske proizvodnje, u kojoj centralno mesto treba da pripadne instituciji koja najviše menja naš ukupni život - modernom preduzeću. Ovo po svojoj suštini predstavlja zakoniti ekonomski proces. U ovako izabranoj orijentaciji ne bi trebalo da postoji podvajanje između proizvodnje za domaće tržište i za izvoz, pa se kao osnovni, ističe princip efikasnosti preduzeća u agrobiznisu, odnosno konkurentnost sektora agrobiznisa. Pri tom, ako se ima u vidu i činjenica da je u međuvremenu došlo do značajnih promena u prirodi međunarodne konkurentnosti pod uticajem procesa globalizacije i internacionalizacije, u prvi plan se ističe potreba za redefinisanjem strateških pretpostavki i makroorganizacione strukture agrobiznis preduzeća.

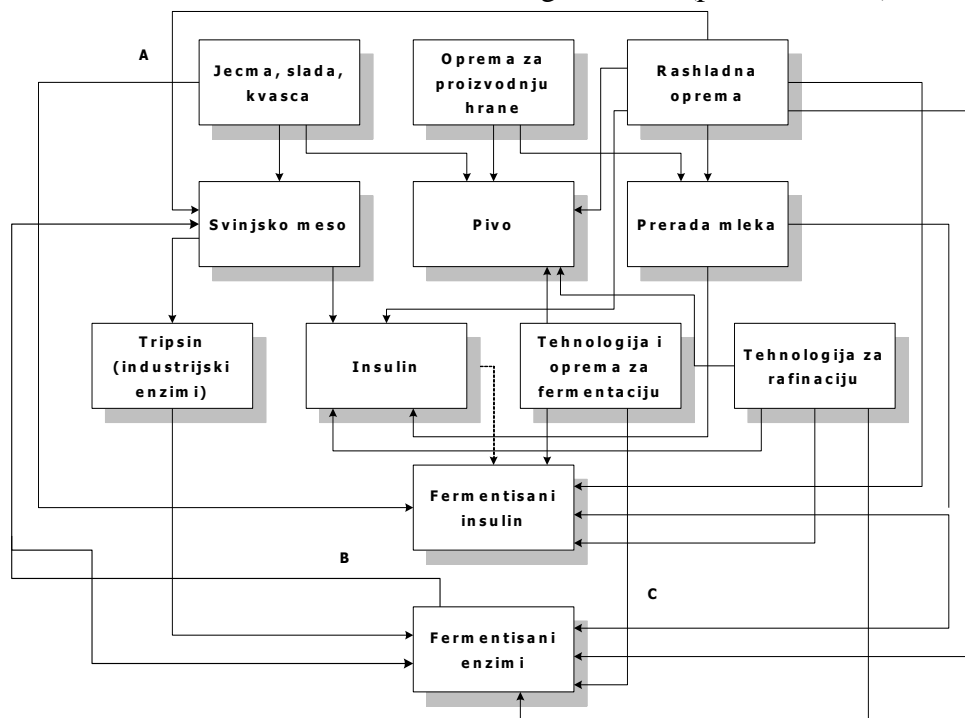
Nova praksa u značajnoj meri negira klasičnu teoriju komparativnih prednosti, na šta ukazuju mnoga mišljenja izražena u daljoj (T. Schultz 1964.) i skorijoj prošlosti (M. Porter 1990.). Osim toga, ova mišljenja pokazuju da je orijentacija na teoriju komparativnih prednosti, u novije vreme, predstavljala zamku u koju su vrlo često bivale uvlačene nedovoljno razvijene zemlje. To je u oblasti poljoprivrede, odnosno agrobiznisa, uticalo da se menja dominirajući koncept razvoja. Tako je on u poslednjih pola veka bio baziran na transferu tehnologija i razvoju po modelu industrijalizacije kakav je primenjivan u razvijenom svetu. Ovakav razvoj je bio praćen visokim kapitalnim ulaganjima, ulaganjima energije i ostalih inputa kakvi su odgovarali područjima sa pogodnim prirodnim uslovima i visokim proizvodnim potencijalom. Samo je u regijama sa manje povoljnim uslovima efekat konkurentnosti izostajao. Njega je pratilo povećanje socijalnog i ekološkog rizika. Dakle, u savremenom dobu se postavlja zahtev za zamenom strateške opcije i umesto teorije komparativnih prednosti, razvija teorija konkurentskih prednosti. To pretpostavlja prelazak sa kursa maksimiranja napora u okviru stacionarnog ekvilibrija razvojnih faktora, na koncept koji će konkurentnost podsticati unapredjenjem postojećih faktora, ali i kreiranjem novih (Šema 2).

Izvor: Z. Njegovan, 1996.

Preduzeća u agrobiznisu moraju da se osposobljavaju na sve suptilnijim segmentima, odnosno operacijama, gde su mogućnosti za povećanje produktivnosti i konkurentnosti veće. U tom smislu logično rešenje nudi koncept strukturiranja nivoa konkurentskih prednosti preduzeća agrobiznisa u globalizovanim aktivnostima. On treba da bude baziran na povećanju nacionalne produktivnosti, i to na segmentu stalnog povećanja kvaliteta proizvoda, kreiranja njihovih novih karakteristika, unapredjenju tehnologije njihove proizvodnje ili podizanja proizvodne efikasnosti.

Šema 3: Porterova klaster shema u oblasti agrobiznisa (primer Danske)

Izvor: M. Porter, 1990.

Za razliku od dosadašnjih shvatanja, možemo oceniti da ni jedna nacija ne može biti konkurentna u svemu, ali da je u okviru jedne nacije sasvim opravdano moguće razvijati odgovarajući specifični miks delatnosti čija se konkurentnost i nivo ostvarenog profita određuje na bazi mogućnosti ulaska novih preduzeća, supstituta proizvoda i usluga, trgovačke umešnosti snabdevača i kupaca, i na kraju, sposobnosti nadmetanja ostalih konkurenata. Ovi faktori utiču na nivo cena koje treba platiti, troškove i investicije neophodne za popravku konkurentne pozicije, odnosno pozicioniranje u grani. Stoga, kako se može videti i na prikazanoj šemi 3, pozicioniranje u funkciji porasta konkurentnosti preduzeća može biti veoma različito, čak i u okviru jedne iste delatnosti.

5.3. Konkurentnost agrara Srbije

Značaj poljoprivrednog sektora i analize njegove konkurentnosti može se shvatiti iz činjenice da je učešće poljoprivrede u privredi Srbije na relativno visokom nivou. Ono se, po pravilu, kreće između 15 i 20%, u zavisnosti od godine do godine. Visoko učešće poljoprivrede u privrednoj strukturi je karakteristika i ostalih nerazvijenih zemalja. Istovremeno, učešće poljoprivrede u privredi EU-25 iznosi svega par procenata (od 2 do 4%).

Analiza konkurentnosti poljoprivrede Srbije nema za cilj isključivo analizu trenutne konkurentske pozicije. Cilj je definisanje pretpostavki za formulisanje uspešne strategije za povećanje konkurentnosti. On mora počivati na jasno definisanoj trenutnoj poziciji. Uspešnu konkurentsku strategiju nije moguće formulirati bez sprovođenja analize ključnih pokretačkih snaga za povećanje konkurentnosti. Na osnovu ovakve analize mogu se identifikovati slabe strane koje sprečavaju rast konkurentnosti, ali i naći odgovarajuća rešenja za njeno povećanje. Takođe, za formulisanje uspešne strategije pažnju je neophodno posvetiti i drugim ekonomskim problemima koji utiču na najvažnije pokretačke snage konkurentnosti. Pre svega, tu je učešće tehnologije.

Učešće tehnologije u izvoznim proizvodima poljoprivrede treba navesti kao prvi problem za uspostavljanje bolje konkurentske pozicije na agregatnom nivou. Naime, otvaranjem tržišta Republike Srbije došlo je do porasta rivalstva, međutim, istovremeno nije došlo do porasta učešća tehnologije u ostvarenom izvozu poljoprivrednih proizvoda i porasta produktivnosti. Razvoj se još uvek odvija na teret učešća osnovnih faktora.

Praćenje tzv. otkrivene komparativne prednosti⁵⁵ predpostavlja empirijski utvrđivanje komparativne prednosti. Za sektor poljoprivrede, otkrivene komparativne prednosti predstavljaju odnos spoljnotrgovinskog salda i ukupnog obima razmene poljoprivrednih proizvoda. Vrednost ovog indikatora se izražava u procentima, i posmatran od godine do godine, pokazuje rast ili pad konkurentnosti izvoza poljoprivrednih proizvoda iz Srbije.

Posmatrano u kategoriji prvih dvadeset proizvoda, tabela 1, ostvareno učešće u izvozu svakog proizvoda pojedinačno i kumulativno, potvrđuje tvrdnju da Srbija u oblasti poljoprivrede uglavnom izvozi proizvode sa relativno malim sadržajem tehnologije (dodate vrednosti). To znači da su više zastupljeni primarni poljoprivredni proizvodi, a da je manje proizvoda više faze prerade. Jedan od razloga niskog učešća tehnologije u izvoznim proizvodima treba tražiti i u malom ulaganju u istraživanje i razvoj.

Mnoga preduzeća u uslovima finansijskih teškoća i nedostatka obrtnog kapitala su ulaganja u istraživanje i razvoj svela na najmanju moguću meru ili su ih praktično obustavila. To važi i za aktuelni trenutak, jer ocenjujemo da najveći broj preduzeća neće biti u stanju da u bližoj budućnosti značajnije ulažu u istraživanje i razvoj, pa se samim tim, neće mnogo uvećavati broj pozicija u spoljnoj trgovini. To implicira zaključak da se učešće tehnologije i izvoznim proizvodima neće povećavati, a samim tim ni konkurentnost poljoprivrednih preduzeća Srbije.

Konkurentnost kvalitetom ukazuje na činjenicu da osim cenovnih karakteristika, na prodaju proizvoda utiču i kvalitativne karakteristike proizvoda. U teoriji i praksi se ističe važnost necenovnih faktora konkurentnosti, i o tome nema različitih mišljenja. Osnovno pitanje koje se postavlja je način merenja konkurentnosti kvalitetom.

Indikator kvaliteta, u spoljnotrgovinskim poslovima je jedinična vrednost proizvoda (unit value, UV), definisana odnosom vrednosti izvoza, odnosno uvoza, prema nekoj jedinici mere, najčešće kilogramu. Korišćenjem navedenih indikatora, moguće je poredjenje sa drugim zemljama, pa samim tim i određivanje relativnog položaja.

Veća jedinična vrednost izvoza ukazuje na činjenicu da posmatrana zemlja:

⁵⁵ Revealed Comparative Advantage» - RCA

- nudi kvalitetnije proizvode, odnosno proizvode sa većim sadržajem dodatne vrednosti;
- specijalizovana za proizvode sa visokim cenama;
- identičan proizvod prodaje po višoj ceni, usled viših menadžerske sposobnosti izvoznika.

Tabela 16.: Najvažniji izvozni proizvodi, prosečno 2000.- 2003. godine

RED. BROJ	NAZIV PROIZVODA PO CT	UČEŠĆE %	KUMULATIVNO %
1	Šećer od šećerne repe	11.4	11.4
2	Malina – rolend	7.4	18.8
3	Malina – griz	4.9	23.6
4	Kukuruz – merkantilni	4.5	28.2
5	Pšenica – merkantilna	4.4	32.5
6	Slatki biskviti, vafle,	2.6	35.2
7	Višnje – rolend bez	2.5	37.6
8	Čokolade i ostali preh.	1.0	39.6
9	Malina – bruh	1.8	41.4
10	Kupina – konfitura	1.7	43.0
11	Pečurke	1.4	44.5
12	Mineralna voda	1.3	45.8
13	Malina, sveža	1.3	47.0
14	Pečurke, sveže ili	1.2	48.3
15	Kukuruz, semenski	1.2	49.5
16	Hleb, peciva, kolači,	1.1	50.6
17	Pšenično brašno	1.1	51.7
18	Rezanci šećerne repe	1.1	52.8
19	Malina, blok	1.0	53.8
20	Slad za pivo	1.0	54.8

Izvor: Sopstveni prikaz na osnovu podataka SUC

Prosečna vrednost proizvoda u izvozu poljoprivrede Srbije iznosi oko 0,5 €/kg, dok u uvozu iznosi oko 1 €/kg. Navedeni pokazatelji upućuju na zaključak da se izvoze proizvodi niskog stepena prerade, dok se uvoze proizvodi sa većim sadržajem dodatne vrednosti. Kretanje jediničnih vrednosti izvoza i uvoza je prikazano na sledećem grafikonu. Treba reći da je jedinična vrednost izvoza poljoprivrede, nakon liberalizacije tržišta, naglo porasla, ali se od godine do godine menja. Pad jedinične vrednosti je najčešće rezultat male koncentracije izvoza i međusobne konkurencije izvoznika.

Predstavnici izvoznika ističu da nije redak slučaj međusobne konkurencije izvoznika jer oni jedni drugima obaraju cene na ciljnim tržištima. Eventualan pad jedinične vrednosti uvoza ukazuje na zaključak, da se sve više uvoze jeftini proizvodi koji konkurišu domaćim proizvodjačima. Dugoročno posmatrano, ovo može takodje govoriti da domaći proizvodjači ne mogu računati sa konkurentnošću niskim troškovima, zasnovanim na jeftinim sirovinama i radnoj snazi.

Jedinična vrednost izvoza ukazuje i na kretanje bruto domaćeg proizvoda *per capita*. Sa ekonomskim razvojem, dolazi do unapredjenja proizvodnje, i to od proizvoda nižeg ka proizvodima višeg kvaliteta. Istraživanja pokazuju da je korelacija između društvenog proizvoda i izvoza nešto manja ako izvoz raste zbog niskih troškova, a veća ako izvoz raste zahvaljujući višem kvalitetu. Ovo upućuje na zaključak, da jedino povećanje kvaliteta proizvodnje i izvozne ponude poljoprivrede može dovesti do većeg izvoza i rasta društvenog proizvoda.

Intenzitet konkurentnosti kvalitetom može se oceniti i na osnovu *cenovne elastičnosti*. Konkurentnost kvalitetom postoji ukoliko više cene proizvoda dovode i do većeg izvoza. Cenovna konkurentnost prevladjuje ukoliko pri nižim cenama dolazi do većeg izvoza.

Na osnovu poredjenja kretanja cena i količina, mogu se analizirati promene nastale tokom vremena. Takođe, na osnovu rezultata može se izvršiti segmentacija izvoznih tržišta na ona na kojima dominira kvalitet, sa jedne strane, i tržišta na kojima dominiraju cene, sa druge strane. Shodno ovome, pojedini proizvodi se prema njihovim jedničnim vrednostima mogu svrstati u određene segmente. Najzad, na osnovu ovakvih rezultata moguće je definisati scenarije razvoja konkurentnosti.

Povećanje rivalstva takođe, predstavlja faktor na osnovu koga se može oceniti konkurentnost. Tako na međunarodnom tržištu samo oko 30% preduzeća iz Srbije prodaje svoje proizvode u inostranstvu, i to najčešće 10% ukupne vrednosti. To ukazuje na činjenicu da je većina preduzeća okrenuta domaćem tržištu. Pri tom je ostvareni porast proizvodnje realizovan na domaćem tržištu, ali ne kao porast konkurentnosti domaćih preduzeća, već kao posledica porasta apsorpcione moći domaćeg tržišta. Domaća preduzeća se pri tom žale nisu u potpunosti pokrila povećanu apsorpcionu moć domaćeg tržišta, već da je deo pokriven povećanim uvozom roba i prisustvom inostranih, najčešće, multinacionalnih kompanija.

Preduzeća poljoprivredno-prehrambenog sektora u Srbiji, po prirodi svoje delatnosti, nisu orijentisana na globalna tržišta, pa zbog toga nemaju visoko učešće izvoza u prodaji. Tako, na domaćim sajmovima učestvuje približno 65% anketiranih preduzeća, a na inostranim samo nekih 22%. Dakle, samo mali broj preduzeća ima direktne informacije o zahtevima inostranih tržišta, pa samim tim i samo mali broj njih može vršiti direktna poredjenja sa inostranom konkurencijom.

Intenzitet rivalstva i konkurentne strategije preduzeća, mogu se meriti i na osnovu troškova i stepena diferenciranja preduzeća. Preduzeća koja imaju niže troškove proizvodnje ili se pak jasno mogu diferencirati u odnosu na ostale rivale, svakako poseduju konkurentne prednosti. Diferenciranje preduzeća u odnosu na konkurenciju se meri na osnovu ukupnog, odnosno agregatnog diferenciranja preduzeća, diferenciranja na bazi cena proizvoda i usluga koje preduzeća nude, na bazi kvaliteta usluge u odnosu na rivale, i takođe, na prepoznatljivosti marke proizvoda preduzeća. Izbor samo diferenciranja proizvoda, predstavlja jednu od mogućih strategija kojom preduzeća nastoje da privuku potrošače. Poznato je da proizvodi koje kupci smatraju različitim od drugih po određenim karakteristikama, mogu postići veću cenu na tržištu. No, na osnovu različitih sagledavanja i anketa, može se zaključiti da strategija pozicioniranja pojedinih preduzeća nije najjasnija, tako da se ova preduzeća još uvek dovoljno ne razlučuju u odnosu na konkurenciju. Otuda se ne može ni očekivati da su kupci spremni da plate višu cenu za njihove proizvode. Stoga se nameće zaključak da je glavna strategija preduzeća orijentisana na niže cene proizvoda i usluga. Ali, konkurentna strategija orijentisana isključivo na niske cene proizvoda i usluga, daje dobre rezultate samo ako preduzeće kao ciljnu grupu definiše kupce kojima je cena najvažnije obeležje proizvoda, i one koji su zbog cene spremni da žrtvuju sve druge attribute kao što je na primer kvalitet proizvoda, jednostavnost i bezbednost u korišćenju. Osim toga, uspešnost strategije niskih cena proizvoda i usluga, odnosno troškova proizvodnje, može dati rezultate samo ako je preduzeće sposobno da na duži rok ima niske cene, odnosno troškove proizvodnje po

jedinici proizvoda. S druge strane, očigledno je da postoji nedovoljno diferenciranje u odnosu na konkurenciju, i kao posledica, loše pozicioniranje na tržištu. To je usko povezano sa postojanjem brenda. Stoga, imajući u vidu nizak obim izvoza u ukupnom prometu i nizak nivo diferenciranja preduzeća, proizvoda i marke, može se zaključiti da je nedostatak diferenciranja preduzeća i nepostojanje robnih marki jedan od razloga slabih izvoznih rezultata, a samim tim i slabe međunarodne konkurentnosti. Ukratko, izvoz poljoprivrednih proizvoda iz Srbije nije baziran na diferenciranim proizvodima i brendovima. Stanje na domaćem tržištu uz značajno prisustvo multinacionalnih kompanija, uslovljava da se isti zaključak, možda nešto manjoj meri, može izvesti i za stanje na domaćem tržištu.

Tehnologija predstavlja jedan od ključnih faktora privrednog razvoja. Oblik primenjene tehnologije zavisi od stepena razvoja zemlje. Međutim, kako je kreiranje nove tehnologije vrlo skupo, u srednje razvijenim, a pogotovo u nerazvijenim zemljama, ona se uvozi i vrši njeno integrisanje u proizvodne procese. Na taj način se poboljšava konkurentnost domaćih proizvođača.

U pogledu načina dolaženja do novih tehnologija kao najčešći slučaj se navodi kupovina licenci. Ona je u Srbiji najzastupljenija. Mišljenje preduzeća je i da se putem direktnih stranih ulaganja u značajnoj meri može povećati tehnološka opremljenost domaćih proizvođača. Međutim, kako je izvozni sadržaj tehnologije u poljoprivrednim proizvodima nizak, što je oličeno u pretežnom izvozu sirovina i proizvoda niskog stepena prerade, može se zaključiti da je putem direktnih stranih investicija, tehnologija došla u neke druge sektore srpske privrede, ali u znatno manjoj meri u poljoprivredno-prehrambeni. Sam institucionalni okvir i uloga države se ne ocenjuju najpozitivnije, obzirom da su legislativa i potrebne institucije još uvek sa nedovoljno velikim značajem za ozbiljnije delovanje, a beleži se i izostanak strategije tehnološkog razvoja i inovacija koje još uvek nisu zaživele.

Najdinamičnije delove sektora sačinjavaju mala i srednja preduzeća i njihova strategija osvajanja novih tehnologija biće ključna za razvoj konkurentnosti. Iskustva pokazuju da je za mala i srednja preduzeća najbolja strategija osvajanja novih tehnologija u saradnji sa velikim preduzećima. U uslovima koji vladaju u Srbiji, nedovoljno prisustvo velikih preduzeća koje poseduju savremenu opremu i savremena tehnološka znanja, trenutno predstavlja značajan problem.

Stimulisanje istraživačko-razvojnih projekata kao i podsticanje primene savremene tehnologije u proizvodnim procesima podrazumeva posebnu ulogu države. Navedene aktivnosti su naročito važne za nerazvijene regione⁵⁶ i one segmente koji nisu u suprotnosti sa odredbama Svetske trgovinske organizacije. Preduzeća u Srbiji veoma malo sredstava troše na istraživanje i razvoj, a pri tom nisu infrastrukturno i kadrovski osposobljena za ovakve aktivnosti, što im svakako umanjuje konkurentsku poziciju. Stoga bi država trebalo da se intenzivnije uključi u ovaj proces i podstiče istraživanje i razvoj na različite načine. Neki od vidova podrške su direktne subvencije ili poreske olakšice preduzećima koja ulažu u istraživanje i razvoj.

⁵⁶ EU različitim merama podstiče razvoj manje razvijenih regiona, pa se njihova iskustva mogu koristiti u Srbiji.

5.4. Uloga države u povećanju konkurentnosti

Uloga države u povećanju konkurentnosti u Srbiji u direktnoj je vezi sa opštom politikom privrednog razvoja. Pri tom, osnovni tok koji država treba da koristi u procesu stimulisanja konkurentnosti tek treba da bude formiran.

Na osnovu međusobnog takmičenja privatnih proizvođača na tržištu u pridobijanju potrošača, nalaženju najefikasnijih procesa proizvodnje i snižavanju cena, moguće je organizovati tržišnu utakmicu u kojoj se garantuje da će proizvođači imati ravnopravne uslove i unapred poznata "pravila igre". U tržišnim privredama ova pravila i njihovo unapređenje definišu vlade kroz pravni sistem, vlasnička prava, javnu administraciju i institucije. Efikasnost korišćenja resursa se u ovim uslovima unapređuje specijalizacijom i podelom rada, a pojedinci imaju mogućnost da slobodno razmenjuju robe i usluge kako da bi postigli očekivane efekte.

Vlada koja ne prepozna i ne ispuni svoju ulogu u obezbedjenju pravilnog funkcionisanja tržišta po pravilu čini veliku grešku. Istovremeno, pogrešno shvatanje i obavljanje ove funkcije koje se ispoljava kroz kratkoročne intervencije bez strateškog opravdanja ili samo iz političkih razloga, predstavlja drugu grešku koju država može da čini. Na taj način se proizvođačima, trgovcima, prerađivačima, potrošačima i svima ostalim subjektima na tržištu sugerše pogrešna slika koja izaziva još teže posledice.

Budući da tržište ne trpi intervencije, vlada svojim merama mora intervenisati poštujući tržišne uslove. One su sasvim opravdane sve do momenta dok vlada ne predje granicu iza koje počinje da potiskuje ulogu tržišta i samostalno odlučuje koji bi sektori trebalo da budu više ili manje konkurentni. Profitabilni sektori sa najvećim potencijalom se svojom aktivnošću izdvajaju na tržištu. Vlada, dakle za ove sektore treba samo da omogući ravnopravne uslove u kojima će svi učesnici na tržištu više ili manje efikasno funkcionisati i time napredovati ili propadati zavisno od svojih sposobnosti. Vladine mere treba da budu usmerene na suzbijanje uzroka neefikasnosti tržišta, jer će tržišna ekonomija tada sama omogućiti razvoj efikasnih sektora i nazadovanje sektora koji ne poseduju potencijal za razvoj.

Obezbedjenje povoljnog okruženja za efikasno funkcionisanje tržišta i vladino povlačenje iz oblasti u kojima ona svojim merama sprečava slobodno funkcionisanje tržišta omogućava slobodan razvoj konkurentnih sektora. U tom cilju država treba da izgradi institucije koje će stimulisati razvoj konkurentnosti. Stvaranju institucija prethodi legislativa koja će jasno definisati pravila ponašanja i nedvosmislene procedure uz istovremenu izgradnju pravosudnog sistema koji će omogućiti poštovanje ovih mera, odnosno brzo i efikasno sankcionisanje njihovog nepoštovanja. Pri tom, imajući u vidu veličinu domaćeg tržišta iluzorno bi bilo stvarati domaća pravila koja nisu u skladu sa međunarodnim propisima. Država bi zbog toga trebalo da podstiče i primenu međunarodnih standarda. U tom kontekstu važni su sporazumi u okviru Svetske trgovinske organizacije, kao i propisi Evropske unije.

5.5. Ocena konkurentnosti poljoprivrede u Srbiji

Specifičnosti poljoprivrednih proizvoda i/ili načini upravljanja poljoprivrednim preduzećima, moraju se uzeti u obzir prilikom ocenjivanja konkurentnosti ove strateške privredne delatnosti. U cilju povećanja konkurentnosti agrarnog sektora, osnovna preporuka je unaprediti pojedine elemente „Modela dijamanta“ i stvaranje stimulatívne poslovne klime.

Dosadašnja analiza o opštim uslovima konkurentnosti poljoprivrede pokazala je:

- Srbija se još uvek u najvećoj meri oslanja na osnovne faktore;
- najveći deo izvezenih poljoprivrednih proizvoda sadrži veliki udeo primarnih proizvodnih faktora i mali udeo dodate vrednosti, u kome glavnu ulogu ima znanje primenjeno kroz tehnologiju, marketing ili dizajn;
- malo ulaganja u faktore koji stvaraju dodatnu vrednost sprečava razvoj kompleksnijih proizvoda i usluga, koji mogu biti konkurentni na međunarodnim tržištima;
- strategija konkurentnosti bazirana isključivo na osnovnim faktorima ne osigurava poboljšanje pozicija konkurentnosti u međunarodnim okvirima već verovatnije pogoršanje.

Kompletnu odgovornost za razvoj konkurentnosti poljoprivrede ne može preuzeti resorno ministarstvo, već se ovaj zadatak mora rešavati u medjuministarskoj koordinaciji. Odgovornost za povećanje konkurentnosti poljoprivrede snose i ostali donosioci odluka. Takođe, bez podrške međunarodnih institucija ne može se očekivati uspešna primena ovolikog broja preporuka. Podrška se očekuje kroz programe tehničke pomoći Evropske unije zemljama Balkana. Postojeća iskustva zemalja Jugoistočne Evrope ukazuju na višestruku korist od ovakve podrške, a osnovu ostvarenja ove saradnje čine detaljni programi i ponude zajedničkih projekata koji se moraju usaglasiti sa prioritetima Ministarstva.

Samo postizanje zajedničkog dogovora svih zainteresovanih strana mogu se očekivati značajnija poboljšanja. Istovremeno, smatramo da postoji niz operativnih rešenja koja se mogu brzo ugraditi u tekuću ekonomsku politiku i pravnu regulativu, a koja još u ovoj godini mogu doprineti boljim rezultatima povećanja konkurentnosti poljoprivrede Srbije.

Reč je o merama u pravcu promena u oblastima kako je prikazana u pregledu koji sledi, Pregled 1.

Prethodna analiza budućih akcija i efekata strategije i politike povećanja konkurentnosti je u ovakvim slučajevima posebno značajna. Ekonomska analiza svake odluke bi trebalo da bude presudna u odlučivanju o tome da li će ona biti primenjena u predloženom obliku. Osnovni kriterijum pri oceni valjanosti rezultata koje će primena jedne odluke doneti je troškovna efikasnost. Medjutim, ovakva praksa u Srbiji je slabo zastupljena, zahvaljujući prethodnom ekonomskom sistemu i shvatanju problema, pa su njeno brzo prihvatanje i razvoj neophodni i posebno važni. Evropska unija posebno ističe značaj navedenog u zemljama Jugoistočne Evrope i mnoge napore usmerava na razvoj i finansiranje projekata koji uključuju upravo ozbiljne ekonomske analize.

Oblast	Neophodne promene	Akcije - Očekivani efekti
Unapredjenje ljudskih resursa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Prilagodjavanje kvalifikacione strukture radnika 2. Doživotno učenje 3. Obrazovanje odraslih posebno u ruralnim sredinama ili naknadno obrazovanje osoba niskog obrazovanja 4. Veće učešće praktične obuke mladih u školama 5. Poboljšanje stručnosti zaposlenih, opremljenosti i materijalnog položaja obrazovnih institucija u poljoprivredi; 6. Razvoj fleksibilnih oblika zapošljavanja; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Brže uključivanje u specijalizovanu proizvodnju koja zahteva viši nivo stručnosti i permanentno usavršavanje uz rad 2. Savladavanje izazova koji se postavljaju društvu zasnovanom na znanju i proizilaze iz demografskih promena 3. Faktor razvoja ruralnih sredina; 4. Usvajanje praktičnih znanja i veština koje zahteva savremena tržišna proizvodnja; 5. Praćenje trendova u struci, razmena informacija i stručnjaka čine bitnu osnovu za buduću saradnju na zajedničkim projektima; 6. Prostorna i profesionalna pokretljivost radne snage u Srbiji je veoma slaba, pa bi uvođenje fleksibilnih oblika zapošljavanja (rad sa kraćim radnim vremenom, rad vikendom ili sezonski rad) povećala ponudu radne snage;
Inovacije i tehnologije	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zaštita intelektualne i finansijske svojine; 2. Stimulisanje razvoja novih tehnologija kroz istraživačko-razvojne projekte; 3. Unapredjenje opšte infrastrukture, a posebno telekomunikacija i veći pristup Internetu; 4. Primena inovacija u proizvodnim procesima i prihvatanje naprednih tehnologija; 5. Podsticanje razvoja pratećih industrija u pravcu proizvodnje artikala koji po strukturi i kvalitetu odgovaraju potrebama poljoprivrede; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zaštita intelektualne i finansijske svojine je jedan od preduslova koji svi kandidati i pretendenti na članstvo u EU-u moraju zakonski regulisati pre ulaska u EU; 2. Složeni tehnološki istraživačko-razvojni projekti usmereni su na multidisciplinarna, pretkomercijalna i kooperativna istraživanja kojima se otvaraju nova tehnološka područja i/ili unapređuju postojeća; 3. Promene koje informativna tehnologija posebno u oblasti promocije, marketinga, diferenciranja proizvoda i specijalizacije; 4. Prednost ranog usvajanja inovacija je u sticanju jedinstvene konkurentne prednosti, jer oni koji tehnologiju usvajaju kasnije, radeći to pod pritiskom tržišnih okolnosti, sebe osudjuju na poziciju sledbenika; 5. Unapredjenje ne samo proizvodnje i prerade hrane, već i prateće industrije proizvodnje hrane, kao što je proizvodnja ambalaže, pakovanja kao i svih oblika distribucije;
Podrška izvozno orijentisanoj privredi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stimulisanje promene stila rukovodjenja preduzećima kroz podsticaj obuke kadrova; 2. Podsticanje razvoja poslovne kulture; 3. Definisanje i razvoj strategije diferenciranja preduzeća kroz razvoj brendova; 4. Jačanje konkurentskih pozicija ne samo na međunarodnom već i na domaćem tržištu; 5. Stimulisanje zakupa zemljišta, koncesija i ukрупnjavanje poseda; 6. Povećanje intenziteta konkurencije u sektorima u kojima postoje monopoli kao što su sektori snabdevanja poljoprivrede i sektori otkupa proizvoda; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Poboljšanje kompetencije i motivacije kadrova; 2. Razvoj poslovne kulture je uslov razvoja unutrašnje radne sredine kompanije - okvira koji usmerava svakodnevno ponašanje i odlučivanje zaposlenih i koji vodi njihove aktivnosti ka ostvarenju organizacionih ciljeva; 3. Uspešne robne marke strateško su pomažu razvoj nacionalne privrede, ubrzavaju razvoj domaćih kompanija, afirmišu razvoj malih i srednjih preduzeća, a samim tim i domaća ekonomija prati konkurentna dešavanja na svetskom tržištu; 4. Maksimiranje dodatne vrednosti; 5. Pravilno vrednovanje i iskorišćavanje prirodnih resursa; 6. Stimulisanje manjih poslovnih i razvojnih poduhvata sa bržim obrtom sredstava;

	7. Stimulisanje formiranja klastera;	7. Stvaranje klastera primarnih proizvođača, preradjivača, trgovaca i sektora usluga
Podsticajne fiskalne politike i razvoj finansijskog sektora	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stvaranje povoljne klime za privlačenje stranih direktnih investicija; 2. Smanjenje uvoznih opterećenja za uvoz tehnologija i pojednostavljenje uvozne procedure; 3. Stvaranje uslova za olakšani pristup komercijalnim kreditima; 4. Završetak procesa privatizacije preduzeća poljoprivredno-prehrambenog sektora; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stimulisanje razvoja novih bankarskih usluga, stvaranje uslova za povoljnije bankarske kredite; 2. Povezivanje sa evropskim i svetskim ; 3. jednostavniji i brže administrativnih postupaka; 4. Poštovanje namenske upotrebe sredstava dobijenih privatizacijom u investicije kada su za te svrhe dodeljene;
Efikasniji pravnog sistema	<ol style="list-style-type: none"> 1. Razvoj jasnih procedura i standarda; 2. Definisavanje vremenskog okvira i faza u kojima će se dogoditi promena opštih pravila; 3. Poštovanje međunarodnih standarda pri donošenju domaćih propisa; 4. Jačanje interesnih udruženja i zaštita zajedničkih interesa; 5. Povećanje efikasnosti izvršenja ugovornih obaveza; 6. Jačanje efikasnosti javnih institucija; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Standardizacija; 2. Minimiziranje uvoza finansijskog i povećanje uvoza realnog kapitala, tehnologije i znanja; 3. Globalizacija; 4. Uključivanje u regionalne državne asocijacije; 5. Finansijska disciplina, 6. Pravna država;

Izvor: autori

Pitanja za proveru znanja

1. Savremeni pristup konkurentnosti
2. Konkurentnost poljoprivrede
3. Konkurentnost agrara Srbije
4. Uloga države u povećanju konkurentnosti poljoprivrede
5. Ocena konkurentnosti poljoprivrede u Srbiji

Literatura

1. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): *Ekonomika poljoprivrede*, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Zemun
2. Ceranić, S., Maletić, R. (2003): «Strategijske promene kao uslov konkurentnosti agrara Srbije i Crne Gore», Zbornik radova pod nazivom: *Poljoprivreda i ruralni razvoj u evropskim integracijama*, Poljoprivredni fakultet, Beograd – Zemun
3. Đurić, K. (2015): *Ekonomika poljoprivrede-praktikum*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
4. Đurićin, D. (2005): «Konkurentnost i evropska integracija Srbije», Tematski zbornik pod nazivom: *Konkurentnost i evropski put*, Miločerski ekonomski forum 2005, Savez ekonomista Srbije i Savez ekonomista Crne Gore, Miločer, str. 9-39
5. Frohberg, K., Hartmann, M. (1997): “Comparing Measures of Competitiveness”, Discussion Paper No. 2, Institute of Agriculture Development in Central and Eastern Europe, Halle (Saale), Germany
6. Gagović, N. (2003): “Komparativne prednosti izvoza Srbije i Crne Gore”, *Privredna izgradnja*, godina XLVI, broj 3-4, Novi Sad
7. Gulan, B., Tomić, D. (2003): «Konkurentnost poljoprivrede u uslovima tržišnog privređivanja, ekološko-socijalni aspekt», Tematski broj časopisa *Ekonomist* pod nazivom: *Konkurentnost i tranzicija*, Savez ekonomista Srbije i Crne Gore, Beograd, str.325-331
8. Huges, G. (2000): “Total Productivity of Emergent Farm Structures in Central and Eastern Europe”. In: Tangerman, S., Banse, M., *Central and East European Agriculture in an expanding European Union*, CAB International, Wallingford, UK
9. Marković, K., Mihajlović, L. (2005): «Oblikovanje primerene ekonomske podrške konkurentnoj proizvodnji», Rad saopšten na savetovanju «Naučna istraživanja i tehničko stvaralaštvo – uslov za konkurentnu proizvodnju», Udruženje pronalazača Novi Sad, Narodna tehnika Vojvodine, Novi Sad
10. Marković, P. i sar. (1980): *Ekonomika poljoprivrede*, Kulturni centar, Gornji Milanovac
11. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2004): «Konkurentnost poljoprivrede Srbije», Beograd
12. Njegovan, Z. (2006) *Macroeconomic aspects of Competitiveness in Serbia and Montenegro, building a new paradigm*, časopis: *Agora without frontiers*, vol. 12, No 2, Athens, Greece, pg. 200-216.
13. Njegovan, Z. (2005) *Osnove za izgradnju cenovnih strategija u MSP*, časopis: *Industgrija*, br. 1, Ekonomski institut, Beograd.
14. Njegovan, Z., Filipović, M., Pejanović, R. (2009): *Privredni sistem politika i razvoj*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
15. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): *Principi ekonomije i agrarna politika*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
16. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maskimović, G. (2013): *Ekonomika poljoprivrede, agrarna politika i ruralni razvoj*, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
17. Porter, M. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*, New York
18. Zakić, Z. (2001): *Agrarna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Beograd
19. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): *Ekonomika agrara*, Ekonomski fakultet, Beograd

6. OSNOVI EKONOMSKE POLITIKE U AGRARU

Ekonomska politika pretpostavlja određene ideje i koncepcije koje sprovodi država i koje su usmerene na ostvarenje određenih društvenih ciljeva. Ona predstavlja sveukupnu politiku koja služi da zaštiti interese preovladjujućeg dela društva, odnosno preovladjujućih društveno-ekonomskih odnosa. Pritom, teorija ekonomske politike treba da pokaže kako bi kreatori ekonomske politike trebalo da reaguju u odnosu na specifične ekonomske situacije i njihovo ispoljavanje.

Teorijske koncepcije ekonomske politike su se razvijale kroz vekove, međutim, činjenica je da su osnovni ton u kreiranju i sprovođenju različitih tipova ekonomskih politika glavnu reč uvek imale najrazvijenije zemlje sveta. U vezi sa tim, danas u svetu postoje široke i veoma žučne rasprave da li su široko prihvaćene i svetski važeće tzv. *dobre politike* koje su formirane na bazi Vašingtonskog konsenzusa i koje se kao ekonomski uslovi često promovišu kroz bilateralnu i multilateralnu finansijsku pomoć nedovoljno razvijenim zemljama⁵⁷, prikladne ili neprikladne kao paradigma za njihov privredni razvoj. Ove politike uključuju restriktivnu makroekonomsku politiku, liberalizaciju međunarodne trgovine i investicija, privatizaciju i deregulaciju⁵⁸. Kao dobre prateće institucije ovom razvojnom pristupu koje se nalaze i u razvijenim zemljama, posebno anglo-američkim, navode se demokratija, dobra birokratija, nezavisno sudstvo, veoma zaštićena privatna prava, uključujući i intelektualnu svojinu, transparentno i tržišno orijentisano korporativno upravljanje, uključujući i politički nezavisnu centralnu banku. Kao jedan od ključnih argumenata za njihovu primenu najčešće se navodi stav da su ove politike i institucije bile primenjivane u razvijenim zemljama u vreme kada su one započinjale svoj razvoj. S druge strane, istorijski pristup u analizi njihovog razvoja ne ide u prilog ovoj tezi s obzirom da je njihova istorija prepuna situacija u kojima su one razvoj bazirale primenjujući tzv. loše trgovinske i industrijske politike kao što je zaštita infantilnih industrija⁵⁹ i spoljne trgovine, suprotno danas prihvaćenim pravilima Svetske trgovinske organizacije, i to sve do trenutka kada su postale zaista razvijene. Tek nakon toga, ove zemlje su napuštale sredstva koja su im poslužila za postizanje uspeha i promovisale načela politike Vašingtonskog konsenzusa. U prilog ovome ide i stav autora Friedrich-a List-a⁶⁰ da oslanjanje na slobodnu trgovinu donosi pogodnosti samo ako su zemlje sličnog nivoa razvijenosti, dok u slučaju većih razvojnih razlika slobodna trgovina ne pogoduje zemljama koje su manje razvijene.

⁵⁷ Videti šire u Kapur i Webber, 2000. godine.

⁵⁸ Williamson, 1990; Stiglitz 2001; ocampo 2001. godine.

⁵⁹ Otac argumentacije o pomoći infantilnim industrijama je bio nemački ekonomista Friedrich List (1789-1846) u svom remekdelu *The National System of Political Economy*, publikovanom u originalu 1841. godine.

⁶⁰ Friedrich List. zajedno sa Hamilton Aleksandrom ministrom finansija USA u XVIII/XIX veku predstavljaju predstavnike zaštite domaće proizvodnje od međunarodne konkurencije (škole protekcionizma). Zalagali su se za uvođenje zaštitnih carina od inostrane (Britanske) konkurencije kako bi se osigurao razvoj domaće privrede. List, F, nemački ekonomista koji je živeo u USA je 1841. godine kritikovao Britaniju da drugim zemljama propoveda slobodnu trgovinu dok je svoju ekonomsku premoć ostvarila kroz visoke carine i ekstenzivne subvencije.

Liberalni svetski poredak se obično vezuje za period oko 1870-tih godina. On se bazira na tzv. *laissez-faire* industrijskim politikama u zemlji, koje se baziraju na niskim barijerama u odnosu na međunarodne tokove roba, kapitala i radne snage, kao i na makroekonomskoj stabilnosti koja je bilo na domaćoj ili međunarodnoj sceni garantovana Zlatnim standardom i principom balansiranog budžeta. Kao rezultat primene ovakve politike je usledio prosperitet. Međutim, prema ovom konceptu, stvari su krenule naopako nakon Prvog svetskog rata. U uslovima nestabilnog svetskog ekonomskog i političkog sistema, većina zemalja je ponovo počela da uvodi trgovinske barijere. U tridesetim godinama dvadesetog veka nakon velike ekonomske krize 1929. godine, Sjedinjene Američke Države su napustile slobodnu trgovinu i uvele famozne Smoot-Hawley carine⁶¹. One su imale veliki značaj na međunarodnu trgovinu i posle određenog vremena na američki ekonomski prosperitet i zaposlenost. U to vreme, Nemačka i Japan su uvele trgovinske barijere i počele kreiranje snažnih kartela povezanih sa fašizmom i eksternom agresijom ovih zemalja u narednim decenijama. Svetski liberalni sistem je konačno okončan 1932. godine kada je Britanija takodje ponovo uvela carine.

Nakon Drugog svetskog rata došlo je do značajnog zaokreta ka liberalizaciji svetskog ekonomskog sistema kroz pregovore u okviru GATT-a (General agreement on Trade and Tariffs)⁶². Međutim, intervencionistički, odnosno dirigovani pristupi ekonomskom razvoju dominirali su u razvijenim zemljama sve do 1970-tih godina, u nerazvijenim do 1980-tih, a u socijalističkim/komunističkim zemljama sve do 1989. godine⁶³.

Takođe, važno je pomenuti da su takozvane pogrešne teorije kao argumenti za razvoj infantilnih industrija Friedrich-a List-a, tzv. big push teorija Rosenstain-Rodan-a (1943), latinoamerički strukturalizam kao i različite marksističke teorije dugo prevladavale na svetskoj ekonomskoj sceni. One su često bivale motivisane političkim zahtevima kao što je izgradnja nacije ili kupovinom određenih društvenih grupa. Na sreću, intervencionističke politike su posle 1980-tih godina bile napuštene u većem delu sveta, uz istovremeno podizanje neoliberalizma i uvođenje *laissez-faire* politika i politika međunarodnog otvaranja. Razvoj u nedovoljno razvijenim zemljama sem zemalja Istočne i Jugoistočne Azije je već posle 1970-tih godina počeo da se usložnjava. To je dovelo do ekonomskih kriza tokom 1980-tih godina kada se uočavaju ograničenja staromodnog intervencionizma i protekcionizma. Kao rezultat, mnoge nedovoljno razvijene zemlje su počele da sprovode neo-liberalni koncept političkih reformi⁶⁴. Kombinovano sa uspostavljanjem Svetske trgovinske organizacije kao međunarodne institucije za upravljanje procesom liberalizacije, osnovane 1994. godine, promena politike pojedinih zemalja je započela novi globalni ekonomski sistem koji se prema nekim mišljenjima može porediti sa zlatnim dobom liberalizacije iz perioda 1870-1914. godine. Na ovaj način se zaokružuje ukupna slika u kojoj se dvadeseti vek zaista može opisati kao era *laissez-fairea*. Pre toga, u devetnaestom veku, tačnije nakon 1846. godine, kada se u Velikoj Britaniji ukidaju tzv. zakoni o kukuruzu, stvorili su se potrebni uslovi za zaokret u primeni razvojnih politika.

⁶¹ Prema nekim mišljenjima Veliku Depresiju su izazvale upravo ove carine.

⁶² U 1947. godini u Genevi (Švajcarska) su 23 zemlje potpisale Opšti ugovor o carinama i trgovini (GATT) čiji je cilj bio postupna liberalizacija međunarodne trgovine kroz smanjenje carina i kvota. GATT je stupio na snagu 1.1. 1948. godine. Carine su se smanjivale pregovorima između zemalja potpisnica.

⁶³ Autori Sachs i Warner.

⁶⁴ Prema Bhagwati-ju Brazil u vreme Fernando Henrique Cardoso-a u 1980-tim; Mexico u NAFTA (North American Free Trade Agreement); India. Krunu ovog trenda predstavlja pad komunizma 1989. godine kada pada u zaborav istorijska anomalija zatvorenog svetskog trgovinskog sistema nastalog u prvim godinama nakon Drugog svetskog rata.

Analizirajući pojedine periode, može se uočiti da su u fazama prosperiteta u razvoju NDC (Now Developed Countries - sada razvijene zemlje) korišćene intervencionističke industrijske, trgovinske i tehnološke politike za promociju infantilnih industrija za sve vreme perioda dok ne uhvate priključak i postanu konkurentne. U takvoj politici veliki značaj nosi carinska zaštita koju NDC primenjuju. Na segmentu trgovine se za podsticanje izvoza najčešće koriste mere kao na primer subvencije, regresi, premije i kompenzacije. Takodje, vlade su obezbeđivale industrijske subvencije i koristile različite javne investicione programe, posebno u infrastrukturi i proizvodnji. One podstiču akviziciju strane tehnologije, nekad legalnim, a nekad nelegalnim sredstvima, kao što su industrijska špijunaža, krijumčarenje konkurentne tehnologije. S druge strane, razvoj domaćih tehnoloških kapaciteta se podstiče i ulaganjima u istraživanja, obrazovanje i podizanje veština. Mere su se preduzimale i radi podizanja svesti o značaju novih tehnologija kroz na primer podizanje modelskih fabrika, organizovanje izložbi, pomaganje uvoza opreme za potrebe privatnih firmi, i sl. Dodatno, vlade podstiču institucionalne mehanizme javno - privatnog partnerstva. Nakon toga, kada dostignu potreban nivo razvoja, ove zemlje se okreću liberalizaciji razvojnih međunarodnih odnosa u kojima sada imaju veće šanse na uspeh u poredjenju sa manje razvijenim zemljama. U tom smislu one idu dotle da u značajnoj meri pritiskaju nedovoljno razvijene zemlje da čine iskorake ka radikalnijoj liberalizaciji i međunarodnom otvaranju. Stoga bi kao jednu od mogućnosti trebalo analizirati fizionomija i efekti tzv. *catch-up* strategija.

Sa aspekta mesta, uloge i značaja poljoprivrede u privrednom razvoju, poznavanje ovakvih kretanja omogućuje lakše razumevanje s jedne strane primene protekcionističkih, a s druge liberalnih politika agrarnog razvoja. O tome će u nastavku biti rečeno nešto više.

6.1. Suština i pojam ekonomske politike u agraru

Agrarna politika, kao i ukupna ekonomska politika, predpostavlja skup mera i instrumenata države kojima ona usmerava privredne subjekte u agroprivredi u pravcu ostvarenja željenih ekonomskih ciljeva. Ona služi da se ocene materijalne i društvene pretpostavke primenjene ekonomske politike u oblasti agrara, njene alternativne mere i efekti.

Često se postavlja pitanje da li je potrebna agrarna politika, i ako je potrebna, kako utvrditi mere agrarne politike koje daju optimalne rezultate? Odgovor nikad nije bio jednoznačan. Međutim, ukoliko se podje od činjenice da je tržište samo po sebi imperfektno, neophodno da dodje do određene spoljne i dodatne intervencije. Otuda odluke kreatora ekonomske politike vrše uticaj na blagostanje svih aktera u društvu, a efikasna agrarna politika predstavlja najznačajniji faktor od uticaja na nivo, tempo i karakter razvoja svake privrede. Pritom treba istaći da je država svojom agrarnom politikom kao delom sveukupne ekonomske politike, počev od antičkog doba pa sve do savremenih državnih oblika, uvek štitila interese vladajuće klase odnosno preovladjujuće društveno-ekonomske odnose.

Činjenica je da poljoprivredu kao uostalom i privrede praktično svih zemalja karakteriše ciklično kretanje. Ekspanziju zamenjuje recesija i depresija, pa zatim ponovo dolazi do prosperiteta i ekspanzije. U takvim okolnostima osnovni cilj agrarne politike je usmeren

na eliminisanje ili relativiziranje silaznog trenda ekonomskih aktivnosti u oblasti agrara i stimulisano dugoročnog rasta i razvoja ove delatnosti⁶⁵. Nekada to može biti samo skraćivanje perioda recesije i depresije. Otuda teorija agrarne politike treba da ima za cilj da objasni kako bi njeni kreatori trebalo da reaguju u odnosu na specifične ekonomske situacije. Da li bi kreatori agrarne politike trebalo da intervenišu, i koja su sredstva najefikasnija i najefektivnija da bi se ostvario zadati cilj, ili da svoju intervenciju svedu na minimum, kako bi tržištu prepustili da dalje reguliše nastale poremećaje. Ova dilema prati celokupni ljudski razvoj i sve vreme usmerava razvoj agrarne politike između dva ekstrema. a to je na jednoj strani koncept politike intervencije države čiji su prvi začetnici u novije vreme bili merkantilisti i na drugoj strani koncept politike slobodnog delovanja tržišta ili *laissez-faire* čiji su inauguratora bili fiziokrati, odnosno predstavnici klasične škole⁶⁶.

Merkantilistička koncepcija ekonomske politike⁶⁷ je predstavljala prvi koncept ekonomske politike usredsređen na povećanje blagostanja i jačanje države određene zemlje. Ona ujedno predstavlja intervencionističku ekonomsku politiku u kojoj se ispoljava organizovana državna intervencija u pravcu jačanja spoljne trgovine i ostvarivanju izvoza većeg u odnosu na uvoz, imajući u vidu da se novac tretirao kao izvor bogatstva. Dakle, kao osnova se koristi snažni protekcionizam i državni intervencionizam, a kao instrumenti ekonomske politike se koriste trgovina i pomorstvo uz snažne podsticaje izvoza i destimulisanje uvoza carinama, kvotama, subvencijama, porezima, i drugim merama zaštite. Kao maksima ovakvog pristupa se uglavnom koristi teza da monetarni, a ne realni faktori pokreću ekonomsku aktivnost. U mnogo kasnijem periodu ovakav pristup je u pojedinim zemljama sveta, kao što je na primer Japan, i/ili supranacionalnim organizacijama kakva je Evropska unija, postao osnova za izgradnju svojevrstne protekcionističke politike. Jedan od primera takve politike, u savremenim uslovima, je Zajednička agrarna politika Evropske unije.

Kao opozitni i u suštini u svemu suprotstavljeni koncept protekcionizmu se javlja koncept vladavine prirode koji su zagovarali fiziokrati⁶⁸. Oni su u suštini zastupali *laissez-faire* ili

⁶⁵ Centralno pitanje agrarne politike je isto kao uostalom i ukupne ekonomske politike koje je postavio još Kejn 1936 pišući svoju "Opštu teoriju zaposlenosti, kamata i novca": Zašto privreda raste i fluktira po različitim stopama i koji oblici ekonomske politike daju najbolje rezultate?

⁶⁶ Pored navedenih koncepata, treba istaći da se prve ideje o ekonomskoj politici nalaze još na dalekom istoku u Zakoniku cara Hamurabija koji je bio ispisan na kamenu klinastim pismom, zatim u delima grčkih filozofa Platona (Oeconomicus – vođenje domaćinstva), Aristotela, Ksenofona, Demostena, Sokrata, Tukidida, itd., kao i idejama o ekonomskoj politici koje su se javljale u starom Rimu gde je zbog velikih poseda koji su se stvarali osvajanjima problem upravljanja zemljištem bio značajan pa su se mnogi teoretičari i praktičari toga doba bavili pitanjima zemljišta i poljoprivrednih poseda (zemlja oduzeta od drugih postajala je svojina države – *ager publicus*), itd. Videti šire u Dimitrijević, B., Fabris, N. (2004) *Teorija i analiza ekonomske politike*, Ekonomski fakultet, Beograd.

⁶⁷ Merkantilisti su polazili od činjenice da je svetsko bogatstvo fiksno – dato i otuda zaključuju da porast bogatstva jedne zemlje istovremeno smanjuje bogatstvo druge zemlje pa kao osnovni instrument koriste spoljnu trgovinu. Ovaj koncept se javlja od XV do XVII pa i XVIII veka. Predstavnici su bili u Engleskoj Tomas Man (1620-1630) "Blago Engleske od spoljne trgovine" kao biblija merkantilizma, zatim E. Miselden "Slobodna trgovina ili sredstva koja će učiniti da trgovina procveta" i Č. Davenant "Rasprava o javnim prihodima Engleske"; u francuskoj Žan Bodin "Šest knjiga o republici" i A. Monkretjen "Traktat o političkoj ekonomiji" a u jugoslovenskim zemljama J. Križanić "Politika i razgovori o vladalaštvu", N.V. Gučetić "O stanju države prema Aristotelevom shvatanju" i B. Kotruljić "O trgovini i savršenom trgovcu".

⁶⁸ Uvode pojam prirodnog poretka koji je temelj nalazio u monarhističkom apsolutizmu. Otuda, fizio – priroda i *kratos* – vladavina. Najznačajniji predstavnici su F. Kene "Ekonomske tablice"; V. Mirabo "Teorija poreza"; M. De la Rivjer "Prirodni i bitni poredak političkih društava"; A.R.Ž. Tirgo "Razmatranja

slobodnu trgovinu, obrazlagali potrebu uvođenja jedinstvenog poreza na čist dohodak i podsticanja poljoprivredne proizvodnje. Po fiziokratima poljoprivreda predstavlja jedinu delatnost koja daje čist proizvod i stoga zagovaraju liberalnu spoljno-trgovinsku politiku i ukidanje spoljnih i unutrašnjih carina.

Utemeljena na konceptu fiziokrata u eri nastajanja industrijske revolucije javlja se krajem XVIII veka tzv. klasična škola⁶⁹ koja stavlja naglasak na ekonomsku politiku i makroekonomske agregate. Pritom se državni intervencionizam smatra štetnim s obzirom da koristi samo uskim društvenim grupama. Predstavnici ove škole pojedinca smatraju racionalnim ekonomskim bićem koje je usredsređeno na maksimiranje lične korisnosti (*homo ekonomikus-om*). Pored ove teorije o maksimiranju profita, teorije o optimiziranju ekonomskog ponašanja seljačkog gazdinstva poznaju još i teoriju averzije prema riziku, teoriju averzije prema napornom radu i teoriju ekonomike domaćinstva⁷⁰.

Klasična škola se zalagala za *laissez-faire* koncept, a njen ekonomski liberalizam ogledao se u opštim slobodama, ukidanju svih monopola, slobodnoj konkurenciji i liberalnoj spoljnoj trgovini. Tako liberalistički principi koji važe među pojedincima bi trebalo da važe i na unutrašnjem i na spoljašnjem planu. Zbog toga se zalažu za slobodni promet agrarnih proizvoda bez prepreka kako na unutrašnjem tako i na spoljašnjem planu. Ovaj koncept je u dobroj meri mnogo kasnije poslužio kao osnova jednom broju zemalja da u pregovorima u okviru GATT-a zagovaraju liberalizaciju svetske trgovine i u dugotrajnom procesu pregovaranja, u značajnoj meri liberalizuju svetsku trgovinu i formiraju Svetsku trgovinsku organizaciju.

Pod uticajem privrednih ciklusa i vezano za to fluktuacije ekonomskih aktivnosti u XIX veku, posebno tridesetih godina dvadesetog veka, dolazi do pojave velikih šteta koje su pretrpele pojedine države. Javlja se velika ekonomska kriza (1929. godine) za šta klasična ekonomija nije imala objašnjenje. Jednostavno, tržište nije bilo u stanju da reši nagomilane probleme i zbog toga nastali drastični pad proizvodnje i zaposlenosti. Ovakva situacija je iznedrila još jednog veoma značajnog teoretičara, J. M. Kejnsa koga mnogi sa pravom smatraju jednim od najvećih ekonomskih umova. Učenje Kejnsa upućuje na činjenicu da se privredni ciklusi mogu regulisati, a veliki broj ekonomista i prihvata da se monetarnom i fiskalnom politikom, kao osnovnim instrumentima, može regulisati agregatna tražnja, odnosno osigurati visoka zaposlenost, ekonomski rast i stabilne cene. Dakle, Kejns i njegovi sledbenici ističu nesposobnost tržišnog sistema da automatski, odnosno bez uticaja države obezbedi dovoljan obim investicija koji bi doveo do pune zaposlenosti bez inflacije⁷¹. Kao osnovnog kreatora ekonomske politike Kejns vidi državu

o prirodi i obrazovanju bogatstva". Videti šire u Dimitrijević, B., Fabris, N. (2004) *Teorija i analiza ekonomske politike*, Ekonomski fakultet, Beograd.

⁶⁹ A. Smith predstavlja najizrazitijeg predstavnika ove škole sa čuvenim delom "Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda", zatim D. Rikardo "Principi političke ekonomije i oporezivanja"; V. Peti "Rasprava o porezima i kontribucijama", i S. Sismondi "Novi principi političke ekonomije".

⁷⁰ Videti šire u Grbić, V. (1997) *Teorije seljačke ekonomije i nova agrarna politika*, Ekonomski institut, Beograd

⁷¹ Kao analitički instrument ekonomske politike Kejnsovci koriste tzv. Filipsovu krivu. Naime, on je tražeći vezu između inflacije i nezaposlenosti analizirao podatke V. Britanije u periodu 1861-1957. godine i ustanovio je inverznu i nelinearnu vezu. Naime, u periodima ekspanzije moguće je da se javi višak tražnje za radnom snagom u nekim sektorima dok u drugim sektorima i dalje egzistira višak ponude radne snage. Imajući u vidu da radna snaga nije savršeno mobilna (bez obzira da li se radi o regionalnom kretanju ili promeni zanimanja), nadnice u sektorima sa viškom tražnje radne snage počinju da rastu (Tobin). Videti šire u Dimitrijević, B., Fabris, N. (2004) *Teorija i analiza ekonomske politike*, Ekonomski fakultet, Beograd.

kao subjekta koji vodi intervencionističku, pre svega fiskalnu i monetarnu politiku, što se u nastalim okolnostima u velikoj meri dokazalo, jer je velika ekonomska kriza upravo na taj način prevladana.

U svojoj evoluciji, koncepti ekonomske politike u sedamdesetim godinama prošlog veka dobijaju novu teoriju, tzv. novu klasičnu makroekonomiju. Ona je u početku vezivana za teoriju racionalnih očekivanja i zalaže se za neintervencionizam. Ova, nova klasična ekonomija polazi od činjenice da postoje savršeno fleksibilne cene koje uravnotežuju i ponudu i tražnju. Ona polazi od teorije po kojoj postoje politički ciklusi i gde su političari zainteresovani za tekuće, a ne buduće dobitke. Veliki zanačaj za ovu teoriju pripisuje se još tehnološkim inovacijama, jer su s obzirom na teoriju realnih poslovnih ciklusa inovacije pokretači osnovnih ekonomskih fluktuacija. U tom smislu, do realnih promena dolazi samo ako se pojavi razlika između stvarnog i očekivanog nivoa cena. Ova teorija je imala veliki uticaj na formiranje makroekonomske teorije, ali nije bila prihvaćena kao teorija za objašnjavanje funkcionisanja makroekonomije. Ovo pre svega zbog činjenice da je ova teorija kao pretpostavku imala slučaj stalne tržišne ravnoteže što u praksi nije slučaj, odnosno nema čvršće povezanosti sa realnošću.

Zbog svega navedenog, sredinom osamdesetih godina prošlog veka, javlja se neokenzijanizam⁷² čiji je osnovni pristup povezan sa obezbeđivanjem mikroekonomske osnove u makroekonomiji. Na taj način, pobornici neokenzijanizma reafirmišu kejnzijanizam na osnovama monopolističkog, a ne konkurentskog tržišta, odnosno stav da su firme te koje određuju cene i nadnice. U osnovi ove ekonomske škole uvažavaju se nesavršenosti koje sprečavaju automatsko uspostavljanje tržišne ravnoteže i zalažu se za državnu intervenciju. Oni prihvataju činjenicu da postoji nesavršena konkurencija, nekompletna tržišta, heterogena radna snaga i asimetrija informacija. Kao instrumenti koriste se monetarna i fiskalna politika, politika dohodaka i socijalna politika, a kao osnovni cilj ove ekonomske politike ističe se neophodnost da se eliminiše nevoljna nezaposlenost.

Na osnovu svega navedenog treba istaći da agrarna politika u suštini treba da uvažava različite ciljeve koje svaki poljoprivredni subjekat ili njihove homogene grupe pokušavaju da maksimiziraju. Osim toga, ona mora da uvažava i činjenicu da postoje različite pretpostavke o delovanju šireg ekonomskog okruženja na svakog poljoprivrednog aktera pa u tom smislu izbor po pravilu pada na one koji su predstavnici dominantnih društveno-ekonomskih odnosa. Dakle, menjanje navedenih pretpostavki dovodi do razlikovanja pojedinih agrarno-političkih teorija i ekonomskog ponašanja samih aktera. Međutim, potrebno je istaći da ove teorije imaju i zajedničke bazične pretpostavke, a to su da dominantni poljoprivredni akteri predstavljaju nosioce ekonomskih odluka i da oni žele da maksimiraju funkciju korisnosti u delatnosti kojom se bave.

⁷² Neokenzijanizam nazivaju još "slana" ekonomija a zastupaju je Menkju, G., Felps, E., Grinvald, B., Fišer, S., Blanšar, O., Romer, D., Štiglic, F., Tejlor, Dž., i dr.

6.2. Ciljevi ekonomske politike u oblasti agrara

Polazeći od opšte definicije ekonomske politike kao aktivnosti države kojom se usmerava ponašanje privrednih subjekata i korisnika njihovih proizvoda i usluga radi ostvarivanja određenih unapred postavljenih ciljeva u određenom periodu⁷³, može se derivirati proces koji ona uključuje:

- Izbor društvenih prioriteta,
- Izvodjenje ciljeva ekonomske politike iz društvenih prioriteta,
- Izbor adekvatnih instrumenata za ostvarivanje ciljeva,
- Određivanje kvantitativnih vrednosti odabranih instrumenata, i
- Utvrđivanje veze između ciljeva i instrumenata sa jedne strane i strukturnih međuzavisnosti društvenih prioriteta konkretne privrede sa druge strane⁷⁴.

Iz pomenute definicije i procesa koji determiniše ekonomsku politiku moguće je izdvojiti nekoliko elemenata ekonomske politike:

1. može se zaključiti da je u pitanju proces,
2. da su njeni nosioci državni organi,
3. da je usmerena na ostvarenje određenih ciljeva,
4. da radi ostvarenja ciljeva koristi određene instrumente i mere.

Pritom, iako ekonomska politika predstavlja oblik državne intervencije, ne treba je poistovećivati sa državnom intervencijom, jer ekonomska politika predstavlja i užu i širu pojam od državne intervencije. Naime, državna intervencija se javlja i na segmentima koji nemaju mnogo zajedničkog sa ekonomijom, a sa druge strane ekonomska politika ima čitav niz usmeravajućih elemenata koji nemaju obavezujući karakter⁷⁵.

Kada se govori o ciljevima ekonomske politike gotovo da su svi autori saglasni da se kao najvažniji mogu navesti sledeći:

- Održavanje pune zaposlenosti,
- Nulta stopa inflacije,
- Uravnoteženi platni bilans, i
- Uravnoteženi budžet.

Naravno da istovremeno postizanje ovih ciljeva nije praktično moguće već je realnije da oni budu definisani kao tendencija minimiziranja odstupanja. Pritom se neki mogu opredeliti kao kratkoročni ili do godinu dana, a neki kao dugoročni za period od više godina. Kao kratkoročni se najčešće ističu puna zaposlenost, stabilnost cena, poboljšanje platnog bilansa iako i oni mogu biti dugoročni. S druge strane, kao dugoročni se ističu poboljšanje alokacije faktora proizvodnje, zadovoljavanje zajedničkih potreba,

⁷³ Na ovom mestu se kao najprikladnija koristi definicija autora Grant, W., Nath, S. (1984) *The Policies of Economic Policy Making*, Blackwell, str. 4, ne ulazeći u čitavo bogatstvo definicija različitih autora.

⁷⁴ Tinbergen, J. (1955) *On the Theory of Economic Policy*, North-Holland, Amsterdam, str.41

⁷⁵ Dimitrijević, B., Fabris, N. (2004) *Teorija i analiza ekonomske politike*, Ekonomski fakultet, Beograd, podv. Njegovan, Z.

poboljšanje u raspodeli dohotka, stimulisanje razvoja pojedinih delatnosti i grana kao što je na primer poljoprivreda ili *hi-tec* grane. Kao sporedni ciljevi se često ističu poboljšanje lične potrošnje, sigurnost snabdevanja ili skraćenje radnog vremena.

Da bi ciljevi ekonomske politike bili ostvarivi moraju da poseduju sledeće osobine:

- Da su kvantitativno i kvalitativno odredjeni,
- Da imaju vremensku dimenziju,
- Da su realno odredjeni, odnosno ostvarivi,
- Da postoji skala prioriteta, kako bi se eliminisala konfliktnost ciljeva, kao i
- Da se prepoznaje koji subjekti su odgovorni za realizaciju ciljeva.

Naravno, posebno je značajno da su ciljevi ekonomske politike u saglasnosti sa osnovnim vrednostima i ciljevima društva.

6.3. Instrumenti i mere ekonomske politike

Najjednostavnije rečeno, instrumenti ekonomske politike predstavljaju ekonomske varijable putem kojih kreatori nastoje da ostvare odredjene ciljeve. Pri tome, instrumenate ekonomske politike bi trebalo razlikovati od mera ekonomske politike. Naime, mere ekonomske politike podrazumevaju promenu, ukidanje i/ili uvođenje novog instrumenta ekonomske politike.

Instrumenti ekonomske politike su primarno odredjeni ciljevima koji se žele postići i na njihovoj relaciji se sagledava uspešnost ekonomske politike, pošto se najčešće opredeljuje više ciljeva i shodno tome više instrumenata ekonomske politike. Kao najvažniji instrumenti se mogu izdvojiti:

- Fiskalna politika,
- Monetarna politika,
- Spoljnotrgovinska politika, i
- Politika dohotka.

Ovi instrumenti se mogu posmatrati sa više različitih aspekata:

- Oni koji utiču na sve i one koji utiču samo na neke ekonomske subjekte,
- Obavezujuće i indikativne instrumente koji samo pod odredjenim uslovima deluju na pojedine subjekte,
- One koji utiču na spoljne i unutrašnje tokove u jednoj zemlji,
- Linearni koji imaju isto dejstvo na sve subjekte i selektivni koji u različitom intenzitetu opterećuju pojedine subjekte, i
- Direktni i indirektni koji na neposredan ili na posredan način utiču na ostvarivanje pojedinih ciljeva ekonomske politike.

Odnos ciljeva i instrumenata ekonomske politike u svim društvima predstavlja centralno i najsloženije pitanje ekonomske politike, s obzirom da od njihovog medjuodnosa zavisi konzistentnost ekonomske politike i mera koje je prate. Iz toga proizilazi da se instrumenti i mere ne mogu donositi pojedinačno i izolovano već da se u izboru instrumenata i mera mora konstantno voditi računa o ciljevima koji se žele ostvariti, dakle o neophodnosti za celovitošću instrumenata. Ovo je najčešća primedba u dosadašnjem pristupu vođenja agrarne politike. Agrar nije usamljeno ostrvo u okeanu pa da se agrarna politika unutar jedne zemlje može voditi izolovano već je u stalnoj interakciji sa makroekonomskim okruženjem u zemlji i na međunarodnom tržištu pa otuda potreba da se ciljevi, instrumenti i mere agrarne politike orkestriraju i vode konzistentno.

Pitanja za proveru znanja

1. Osnovi ekonomske politike – teorije ekonomskog razvoja
2. Suština i pojam ekonomske politike u agraru
3. Ciljevi ekonomske politike u oblasti agrara
4. Instrumenti i mere ekonomske politike

Literatura

1. Acin, Dj. (1981). *Protekcijonizam u spoljnoj trgovini*, Ekonomski fakultet u Subotici, Novi Sad.
2. Baumoll, W., Blinder, A., Scarth, W. (1994). *Economics – Principles and Policy*, The Dryden Press.
3. Begić, K. (1998). *Ekonomska politika*, Univerzitetska knjiga, Sarajevo.
4. Crkvenac, M. (1997). *Ekonomska politika*, Informator, Zagreb.
5. Černe, F. (1966). *Tržište i cijene*, Informator, Zagreb.
6. Dimitrijević, B., Fabris, N. (2007) *Ekonomska politika*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd.
7. Hodžić, K., Čejvanović, F. (2010). *Ekonomska politika*, IEP – Beograd; Ekonomski fakultet – Tuzla; Otvoreni univerzitet APEIRON – Travnik; Beograd-Tuzla-Travnik.
8. Lovrenović, S. (1982). *Ekonomska politika*, drugo izdanje, Informator, Zagreb.
9. Milanović, M. (1996). *Politika cena poljoprivrednih proizvoda*, DAEJ, Beograd.
10. Mirković, M. (1940). *Agrarna politika*, Izdavačko-prosvetna zadruka SOJ, Beograd.
11. Njegovan, Z. (1992). *Makroekonomski aspekti tehnološkog razvoja poljoprivrede*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
12. Njegovan, Z., Filipović, M., Pejanović, R. (2009). *Privredni sistem, politika i razvoj*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
13. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011) *Principi ekonomije i agrarna politika*, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Novi Sad, str. 334., ISBN 978-86-7520-212-7; CIP 330(075.8) 338.43.02(075.8); COBISS.SR-ID 263058951.
14. Popović, S. (1974). *Politika cena poljoprivrednih proizvoda*, IEP, Beograd.
15. Popović, S. (1979). *Aktuelna pitanja agrarne politike na području SR Srbije bez pokrajina*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
16. Radić, M. (1984). *Agrarna politika SFRJ: socijalizam i poljoprivreda*, Privredni Pregled, Beograd.
17. Veselinov, D. (1981). *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*, Ekonomska politika, Beograd.
18. Vukadin, E. (1991). *Ekonomska politika – teorija i primena*, Dosije, Beograd.
19. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008). *Ekonomika agrara*, CID Ekonomski fakultet, Beograd.

7. AGRARNA POLITIKA U REPUBLICI SRBIJI

7.1. Osnovna ograničenja

Agroprivreda Republike Srbije je nasledila sve karakteristike agroprivrede prethodne Jugoslavije, s tim što su njen raspad i građanski rat doneli nove ekonomske probleme. Otuda se ni budući razvoj agroprivrede u Srbiji ne može vezivati samo za otklanjanje neposrednih ekonomskih problema već je neophodno izvršiti promenu bazičnih postulata iz prethodnog privrednog sistema i ukupne privredne strukture. Dakle, zahtev za strukturnim prilagodjavanjem mnogo je složeniji od onog koji se vezuje za klasični zadatak da se izvrši prilagodjavanje jedne srednje razvijene poljoprivrede novim okolnostima. To je ujedno i okvir u kome pojedinačno ili ukupno treba da budu usmerene mere ekonomske politike u oblasti agrara.

U dosadašnjem periodu, agroprivredu Srbije su karakterisali solidni proizvodni potencijali i nešto slabiji ostvareni proizvodni rezultati. U osnovi njenog tretiranja ležao je plansko resursni, odnosno princip materijalnog bilansiranja poljoprivredne proizvodnje, a osnovno obeležje strategije razvoja ove oblasti i agrarne politike koja je pratila ovakvu orijentaciju, predstavljale su tzv. strategija i politika uvozne supstitucije, kao relativno defanzivne. Samo su se slučajni viškovi izvozili kako bi se obavio uvoz onih roba koje su nedostajale, kao što su reprodukcioni materijal i energija. Pritom, ovakvu orijentaciju je permanentno pratila neefikasnost ukupnog agrarnog sektora koja se najčešće odražavala u niskoj produktivnosti. Kao posledica, javljao se značajan društveni trošak što je u uslovima ograničenosti resursa, pre svega kapitala, tokom vremena sužavalo kako performanse poljoprivrede tako i ukupne performanse zemlje.

Trenutne ekonomske okolnosti u izvesnom smislu idu na ruku do sada vodjenoj strategiji i politici. Medjutim, kako se ukupna privreda pa i poljoprivreda Srbije okreće procesu integracije u evropske ekonomske tokove, postavlja se pitanje izgradnje nove strategije i politike agrarnog razvoja. Osnovu ove nove orijentacije svakako čini neophodnost za uspostavljanjem znatno otvorenije agrarne privrede⁷⁶ u kojoj poljoprivreda ne sme i ne može biti izolovano tretirana u odnosu na njene ostale grane. U ovako izabranoj strategiji i ekonomskim politikama koje treba da prate ovakvu orijentaciju, kao osnovni se može istaći princip efikasnosti privredjivanja i izgradnje koncepta konkurentnosti u saglasnosti sa savremenim pristupima globalizacije poslovnih aktivnosti kao konceptualno ofanzivnim strateškim izborom.

Navedena orijentacija bi trebalo da predstavlja sledeću fazu u razvoju agrarne privrede Srbije, medjutim, prilikom njenog koncipiranja morali bi se imati u vidu i ograničenja koja su uslovljena rezultatima pregovora u okviru GATT-a, odnosno pregovora u okviru Svetske trgovinske organizacije. Kako se Srbija nalazi u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, prilikom izgradnje sopstvene strategije i politike agrarnog razvoja neophodno je izvršiti usaglašavanje principa i politika sa principima i politikama koje u njoj važe.

⁷⁶ Agroprivreda ili agrokomples u užem smislu obuhvata poljoprivredu, šumarstvo, vodoprivredu, ribarstvo, prehrambenu industriju, industriju pića i duvana.

Pored navedenog, položaj Srbije, njena strategija i politika razvoja agroprivrede su znatno uslovljeni postojećim ograničenjima. Pritom nije sporno da su determinante dosadašnjeg razvoja agroprivrede bile višedimenzione, no da bi se one što bolje razumele potrebno je izvršiti njihovu sistematizaciju. Ona bi se mogla izvršiti na sledeći način:

1. Postojanje ograničenja koja proističu iz pogrešno koncipirane strategije razvoja,
2. Postojanje ograničenja kao rezultata dosada primenjivane makroekonomske politike,
3. Postojanje ograničenja kao rezultat neadekvatne agrarno-ekonomske politike, i
4. Postojanje ograničenja koja proističu iz neadekvatnih institucionalnih rešenja.

7.1.1. Ograničenja pogrešno koncipirane strategije

Ova grupa ograničenja se može objasniti dosadašnjim postojanjem takozvane dualne, odnosno bimodalne razvojne strategije. Osnovnu karakteristiku ovakvog strategijskog opredeljenja sačinjavala je orijentacija na stvaranje modernog *društvenog sektora* poljoprivrede s jedne strane i postepeno ukidanje i podruštvljavanje *zemljoradničkih gazdinstava* posmatrano s druge strane. Ovakvo strateško opredeljenje, posmatrano dugoročno, uslovlilo je neefikasnost agroprivrede, obzirom da je moguća ekonomska osnova strategije zamenjena političkom.

Forsiranje samo jednog sektora u okviru poljoprivrede putem koncentracije prirodnih resursa i kapitala, omogućavanje preferencijalnih uslova kreditiranja, kao i paralelno sa tim, ograničavanje proizvodnje zemljoradničkih gazdinstava, moralo je dovesti u pitanje efikasnost agroprivrede. To se permanentno potvrđivalo s obzirom da se po pravilu, onaj resurs koga ima u izobilju, troši neracionalno. To je pre svega bio slučaj sa kapitalom, odnosno investicijama. Vremenom dolazi do polarizacije sektora kroz stvaranje dva proizvodno-ekonomska tipa koja posmatrano kvalitativno i kvantitativno predstavljaju potpuno različite segmente. S jedne strane, postojao je takozvani društveni sektor kome je osnova bila državno, a u kasnijoj varijanti društveno vlasništvo kao krupni proizvodni sektor, i na drugoj strani sektor individualnih poljoprivrednih proizvođača koji je reprezentovao mali posed, do deset hektara poljoprivrednog zemljišta, baziran na privatnoj svojini. Društveni sektor je predstavljao centar usredsredjenosti agrarne politike dok se individualni sektor sve vreme pokušavao podvući pod isti zajednički imenilac, ili plastičnije rečeno, pod kišobran društvene proizvodnje korišćenjem najrazličitijih mera. U takvoj orijentaciji agrarne politike sve vreme je akumulacija direktno i indirektno ispumpavana iz individualnog sektora i plasirana u društveni sektor poljoprivrede ili van poljoprivrede u druge privredne grane i delatnosti.

7.1.2. Ograničenja makroekonomske politike

Kad je reč o makroekonomskoj politici kao ograničenju, treba istaći njene tri osnovne komponente: prvo - monetarnu, budžetsku i fiskalnu politiku, zatim cene faktora proizvodnje i na kraju, uticaj deviznog kursa. Polazeći od materijalnog bilansiranja proizvodnje prema kome su proizvođači poljoprivrednih proizvoda predstavljali snabdevača stanovništva i preradivačke industrije, ukupna makroekonomska politika je bila okrenuta ka obezbedjenju adekvatne podrške takvom opredeljenju. U tom konceptu nije bilo mesta za analizu ekonomskih posledica pogrešnog vrednovanja proizvodnih faktora na makronivou kao primarne.

Cene faktora proizvodnje kao druga komponenta makroekonomske politike bile su od odlučujućeg značaja za efikasnost agrarnog sektora. Od njihove realnosti zavisila je i primenjena tehnologija proizvodnje, odnosno medjusobno supstituisanje pojedinih faktora u proizvodnoj funkciji. U narednom periodu ovo ograničenje se može relativizirati kroz proces uspostavljanja i efikasnog funkcionisanja tržišta roba i usluga, rada, zemljišta i kapitala umesto dosadašnjeg administrativnog rešavanja ovih pitanja.

Kao nešto izraženiji u prethodnom periodu razvoja agroprivrede, postavljao se i problem cene kapitala. Kamatna stopa je po pravilu bivala niža od produktivnosti kapitala i stimulisala je njegovu potrošnju. To je tehnologiju menjalo u pravcu kapitalne intenzivnosti, izazivalo visoke fiksne troškove proizvodnje i sužavalo perspektive daljeg rasta pre svega društvenog sektora, odnosno kombinata.

U novijem periodu agroprivreda se susreće sa potpuno izmenjenom situacijom u pogledu visine kamatne stope. Ona je zajedno sa pratećim troškovima finansiranja uglavnom tekuće reprodukcije, dostigla značajan nivo, što je vremenom izazvalo prezaduženost agroprivrede⁷⁷.

Konačno, veoma važnu komponentu makroekonomske politike predstavljao je i devizni kurs. Politika deviznog kursa dinara bitno je opredeljivala, a i danas opredeljuje, ekonomski položaj agroprivrede. U dosadašnjem periodu, najčešće je vodjena politika precenjenog kursa dinara što je implicitno uvodilo porez na domaće proizvođače i izvoznike. Posmatrano s druge strane, ovo je delovalo kao subvencija za uvoznike i potrošače. Tako su specijalizovani robni proizvođači u agroprivredi direktno subvencionisali potrošače. Ostvareni nivo takvog subvencioniranja zavisio je od konkretnog proizvoda i često bivao ispod mogućnosti povraćaja uložених sredstava

⁷⁷ Od 24/01/1994. godine do kraja 1997. godine agroprivreda se kod banka zadužila za gotovo tri milijarde dinara od čega je glavnica na nivou od oko 620 miliona dinara. Ostatak predstavljaju zaračunate kamate. Otuda su se javljali zahtevi za finansijskim rasterećenjem agrarne privrede i predlaganje Saveznog zakona o reprogramiranju postojećih dugova i njihovom pretvaranju u javni dug države što se i dogodilo.

7.1.3. Ograničenja neadekvatne agrarne politike

Ovo ograničenje je dosta složeno s obzirom da sadrži dejstva pojedinih mera ekonomske politike, ali i da zavisi od nivoa posmatranja. Najznačajnije ograničenje svakako predstavlja politika cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i utrošaka. Medjutim, potrebno je istaći još i politiku kreditiranja, subvencioniranja, premiranja, zemljišnu politiku, politiku nauke i istraživanja i politiku kontrole kvaliteta, koje su se do sada vodile neusaglašeno na različitim nivoima i to različito u odnosu na pojedine sektore vlasništva.

7.1.4. Ograničenja neadekvatnih institucija

Raspadom SFRJ agroprivreda Srbije je nasledla još jednu grupu ograničenja. To su institucije i mogu se ubrojati u veoma značajno ograničenje perspektivnog razvoja. One su izrasle na strateškom opredeljenju koje afirmiše jedan sektor privredjivanja i u tom smislu su i oblikovane da maksimalno podrže takvu logiku. Kao posledica, javljala se svojevrsna diskriminacija u fazi proizvodnje, a još drastičnija u domenu prerade, finalizacije i prometa gde je postojao apsolutni monopol društvenog sektora. Štetu su trpeli potrošači, medjutim, manje je vidljivo, ali ipak očigledno da su i primarni proizvođači kao slabiji partner u odnosu sa preradom i prometom, bivali diskriminirani. Na to upućuje i današnja situacija u sektoru.

Kao nepovoljno nasledje prethodnog sistema može se navesti i seljačko zadrugarstvo koje je organizovala država. Ono nije bilo izraz potrebe sitnih proizvođača da zaštite svoj interes u određenim tržišnim funkcijama. Zato se kao neophodnost javila njegova što hitnija transformacija. Zemljoradnička gazdinstva su u ovom trenutku još uvek praktično bez veće podrške da bi bila u stanju da iskoriste sve pogodnosti preduzetničkog organizovanja i statusno se izjednače sa ostalim privrednim subjektima. U tom smislu se i postojeći sistem zadrugarstva kao izraz potrebe za ukupnjavanjem pojedinih funkcija ili poljoprivredne proizvodnje i usluga posmatrano integralno, može smatrati anahronim u odnosu na vladajuće društvene uslove, odnosno nesposobnim i neprimerenim da bi izrazio potrebe i očekivanja zemljoradnika.

Imajući sve ovo u vidu može se zaključiti da država mora formulisati novi koncept razvoja agroprivrede i agrarne politike koja će podržavati to opredeljenje ne samo u sklopu ukupne makroekonomske politike već i u saglasnosti sa politikom integralnog ruralnog razvoja kao savremenog zahteva da se agrarna politika vodi u uslovima održivosti. To ukazuje na neophodnost njene decentralizacije na regionalnom i lokalnom nivou, ali s druge strane i njenog daljeg globalizovanja. U vezi sa tim, izvršena je i odgovarajuća tipologija osnovnih mera agrarne politike. Pritom, neće biti posebno isticane indirektna ili opšte mere koje se odnose i na ostale privredne sektore. Njima će u nastavku biti posvećeno manje pažnje, dok će akcenat biti stavljen na neposredne ili direktne mere agrarne politike kojima se regulišu odnosi unutar agrara.

7.2. Osnovne mere agrarne politike

Već na samom početku treba naglasiti da mere državne politike u oblasti agroprivrede mogu biti veoma različite. One se po oblicima ispoljavanja mogu klasifikovati u direktne i indirektne, opšte i pojedinačne, stimulativne i ograničavajuće, kratkoročne i dugoročne. Pritom, mere agrarne politike se razlikuju i po efektima, jer imaju različiti karakter pa je dosta teško napraviti njihovu preciznu tipologiju. Naime, nije tajna da manje više, sve mere imaju svoje ekonomske implikacije pa bi se stoga u svojoj ukupnosti mogle svrstati u grupu ekonomskih mera. Medjutim, postoje i mere koje su po karakteru administrativne, ali je efekat njihovog ispoljavanja strogo vezan za određenu oblast, na primer uređenje posedovnih odnosa. U tom smislu bi se mogle navesti sledeće:

1. Mere zemljišne politike;
2. Ekonomske mere države u sektoru agroprivrede;
3. Mere naučnog i tehnološkog razvoja u agroprivredi;
4. Mere institucionalnog i tržišnog organizovanja; i
5. Mere administrativnog karaktera;

7.2.1. Mere zemljišne politike

Zemljišna politika predstavlja ekonomsku politiku u oblasti poljoprivrede koja se sprovodi sa ciljem: (a) da se zemljište kao osnovni faktor poljoprivredne proizvodnje i koji je po karakteru veoma složen kompleks na kome i povodom koga se formiraju različiti odnosi, zaštititi, poboljšati i unapređiti njegova proizvodna svojstva; (b) da se omogući njegova optimalna upotreba u proizvodnji primarnih poljoprivrednih proizvoda za potrebe njegovih vlasnika, odnosno tržišta; i (c) da se sprovodi politika kojom se obezbeđuje vlasništvo nad ovim ograničenim resursom kao proizvodnim faktorom i izvorom bogatstva za njegove vlasnike. U vezi sa zemljištem i zemljišnom politikom, javlja se veliki broj teorijskih i praktičnih pitanja, a sledstveno tome i agrarno političkih mera. U bližoj i daljoj prošlosti ovo pitanje se najčešće formulisalo kao takozvano agrarno pitanje. Ono je u prvi plan isticalo potrebu da se pretežno u nerazvijenim i zaostalim zemljama sa velikim brojem sitnih poseda, primenom određenih tehničkih, ekonomskih i finansijskih mera pojedinačno ili zajedno, postignu odgovarajući ciljevi, odnosno zemljište kao faktor proizvodnje ukрупni i skoncentriše kako bi se stvorili krupni posedi. U tom smislu svakako treba istaći mere za regulisanje posedovnih odnosa, pre svega agrarnu reformu kao kompleksnu meru. Ona je po obimu, karakteru i dometima najsloženija mera, jer zadire duboko u praktično sve odnose vezano za zemljište na teritoriji na kojoj se sprovodi. Dalje, po pravilu se propisima kao što je na primer Zakon o zemljištu regulišu vlasnički odnosi, kupovina i zakup kao i javni i privatni interes i način korišćenja, očuvanja, poboljšanja i unapređenja zemljišta. Ove mere su u novije vreme često ističu sa aspekta koncepta održivosti kome se teži.

Kao mere zemljišne politike treba još pomenuti i tehničke mere kao što su komasacija, arondacija, uređivanje radi zajedničke obrade ili funkcionalna komasacija, ali i melioracije zemljišta kojima se popravljaju fizička i hemijska svojstva zemljišta, odnosno njegov kvalitet. Konačno, treba još pomenuti i zemljišne poreze, investicionu politiku i

čitav niz mera koje ne samo na direktan, već i na indirektan način, obezbeđuju kvalitetno upravljanje zemljištem kao resursom.

7.2.1.1. Mere za regulisanje posedovnih odnosa

Mere za regulisanje posedovnih odnosa vezane su za politiku upravljanja zemljištem kao osnovnim resursom poljoprivredne proizvodnje. Zemljište je osnovni uslov poljoprivredne proizvodnje i baza ljudske ekonomske aktivnosti i u današnjim uslovima. Tokom istorije je u različitim društveno-ekonomskim i proizvodno-tehnološkim sistemima njegovog iskorišćavanja imalo različitu ulogu i značaj. Na zemljištu i vezano za zemljište čovek organizuje najrazličitije proizvodnje. Pritom, treba istaći da je posebno značajna njegova primena u poljoprivredi i pratećim granama. Njegov apsolutni značaj kao uslova za proizvodnju, predmeta rada i sredstva za rad u poljoprivredi je permanentan, međutim, potrebno je istaći da paralelno sa razvojem ove privredne delatnosti njegov relativni značaj opada. Osnovne attribute zemljišta predstavljaju njegove geografske karakteristike, zakonske ili pravne karakteristike, društvene karakteristike i ekonomske karakteristike. Pritom, kao prvu grupu svakako treba istaći geografske karakteristike zemljišta. One utiču na namenu, odnosno način upotrebe zemljišta. To su pre svega, fizičke karakteristike zemljišta, hemijske karakteristike zemljišta, biološke karakteristike zemljišta, topografske karakteristike, distribucija prirodnih resursa i klimatske prilike. U našim uslovima ove karakteristike se često i detaljno izučavaju, međutim, sa ekonomskog stanovišta ove karakteristike do sada nisu imale značajniji uticaj s obzirom da se kao osnova, kako za obračun poreza tako i za mnoge druge namene, koristilo razvrstavanje zemljišta prema nameni upotrebe. Njegove osnovne osobine, fizičke karakteristike, nepokretnost, neumnoživost, prirodna plodnost⁷⁸ i lokacija⁷⁹ u odnosu na tržište, uslovi su da sistem njegove upotrebe bude intenzivan ili ekstenzivan. Pritom se u poljoprivredi uvek mora imati u vidu dejstvo zakona opadajućih prinosa koji smo već komentarisali, a koji, radi podsećanja, proizvodi dejstvo da svako dodatno angažovanje određenog faktora proizvodnje, na primer kapitala, u nepromenjenim ostalim uslovima, izaziva srazmerno povećanje prinosa do određene prirodne granice nakon čega nastupa smanjenje graničnog prinosa za isto ulaganje naznačenog faktora. Kao jedinstven resurs prema svojoj lokaciji i kompoziciji, kao nepokretan, neobnovljivi, definitivno raspoloživi, višestruko korisni resurs, zemljište je oduvek bilo predmet značajnog ljudskog interesovanja. Zbog toga ono predstavlja robu, izvor bogatstva i osnovni faktor proizvodnje. Imajući u vidu značaj zemljišta kao faktora poljoprivredne proizvodnje i njegovu ograničenost, javlja se tendencija potencijalnih vlasnika da raspoložu sa što većim fondom zemljišta i stoga orijentacija, pre svega države, da u određenom društveno-ekonomskom sistemu utiče na stanje, odnosno, promenu posedovnih odnosa. Ona je u dosadašnjem periodu to najčešće činila opravdavajući se potrebom poboljšavanja uslova proizvodnje, potrebom bolje organizacije i optimizacije ukupnih društvenih napora, što se u principu, ne može odreći.

⁷⁸ Francuski profesor Royer iz Grinjon-a je prvi kategorizovao zemljište prema kvalitetu na šest grupa: 1) šumska privreda; 2) pašnjačko gazdovanje; 3) livadsko travno gazdovanje uz upotrebu dela zemljišta za uzgoj žita; 4) zemljište za proizvodnju žita i stočne hrane; 5) zemljište za proizvodnju žita i industrijskog bilja; 6) zemljište za potrebe hortikulture. (podv. Božić, Lj. (1960) Agrarna politika sa osnovima zemljoradničkog zadrugearstva, "Veselin Masleša", Sarajevo.

⁷⁹ Nemački teoretičar Tünen H. J. (1921) Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, 2 Aufl., Berlin

Medjutim, po pravilu se iza ovakvog pristupa krila potreba da se određene grupe vlasnika ili korisnika poljoprivrednog zemljišta favorizuju. U tom smislu kao najznačajniju meru i ujedno sa najdalekosežnijim posledicama, treba istaći agrarnu reformu.

Agrarna reforma je po svom karakteru sveobuhvatna mera zemljišne politike, koja po svom manifestovanju predstavlja prinudno menjanje posedovnih odnosa u poljoprivredi. Zbog toga se kao oblik državne intervencije ne koristi često, uglavnom u situacijama kada se vrši promena do tada važećeg društveno-ekonomskog sistema. Ona se po manifestaciji može smatrati tehničkom merom, medjutim, agrarna refoma to u suštini nije, jer se njenom primenom pre svega menjaju do tada vladajući posedovni odnosi. U tom smislu, agrarnu reformu po pravilu sprovode oni koji pretenduju da zauzmu političku scenu, a osnovni cilj za njeno sprovođenje je promena ekonomskih, a preko njih i političkih pozicija pojedinih društvenih klasa i segmenata.

U novijoj istoriji, tačnije od pojave industrijalizma, agrarna reforma je prvo izvršena u Velikoj Britaniji u kojoj je feudalizam ukinut još u XVII veku, a zatim u Francuskoj nakon buržoaske revolucije 1793. godine. U ostalim evropskim zemljama agrarna reforma je izvršena prvo u Švajcarskoj i Nordijskim zemljama i što je interesantno u Srbiji, odnosno u tadašnjem Beogradskom pašaluku, zatim u Nemačkoj i Austrougarskoj u periodu 1848-1852. godine, a u Rusiji tek 1861. godine.

Polazeći od činjenice da je agrarna reforma od presudnog uticaja na agrarne odnose u poljoprivredi jedne zemlje, u nastavku će biti reči o dve agrarne reforme koje su bitno uticale na promenu društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi Srbije, a time i na njen razvoj. Međutim, pre no što se nešto više o njima kaže, potrebno je istaći da se zemljište na našim prostorima, posmatrano u istorijskoj perspektivi, sticalo na najrazličitije načine. Otuda postojanje određenih ograničenja i specifičnosti koje se odražavaju na mogućnost njegove upotrebe, zaštite i unapređenja u današnjim uslovima, posmatrano sa aspekta procesa tranzicije agrokomplesa, restrukturiranja i privatizacije preduzeća u ovom privrednom sektoru. Naime, nekada je zemljište zaposedano zahvatanjem iz opšteg fonda zemljišta prema potrebama da se putem zemljoradnje i stočarstva omogući dovoljno poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Kasnije je bilo i takozvanog zahvatanja na snagu, mitom, neredom i slično, pa se vlasništvo nad zemljištem vremenom polarizovalo. S jedne strane, postojao je relativno mali broj veoma velikih poseda, a sa druge veliki broj relativno sitnih zemljoradničkih gazdinstava koja su pretstavljala nedovoljnu osnovu za održanje gole egzistencije tada mnogoljudnog seljačkog poseda. U cilju "ispravke" takvog stanja u novije vreme se nekoliko puta na našim prostorima pokušavalo sa agrarnim reformama i sličnim radnjama (1919 -1931; 1945, 1953, i 1992. godine). No, svaki put se pokazalo da poništavanjem prethodnih napora, samo raspodelom zemlje (npr. raspodela 1,566.000 ha posle drugog svetskog rata) i ograničavanjem vlasništva (zemljišni maksimum kao i nepostojanje tržišta zemljišta), nije moguće rešiti Agrarno pitanje. Šta više, kao osnovni kapacitet proizvodnje u poljoprivredi, zemljište je stalno bivalo nadalje degradirano. Praksa je bivala veoma različita. Veliki broj propisa sa kojima su se pokušavali regulisati najrazličitiji aspekti upotrebe zemljišta, usled svoje nedoslednosti, međusobne suprotstavljenosti i često nepoznavanja suštine problema, nisu omogućavali kvalitetno rešavanje ukupnog problema. Dakle, nepostojanje tržišta ovog faktora već isključivo administriranje u vezi sa problemom, nije omogućavalo unapređenje atributa koji u potpunosti iskazuju i omogućuju regulisanje njegove najefikasnije upotrebe.

Na teritoriji Jugoslavije, u Srbiji je poznata bila agrarna reforma nakon završetka prvog svetskog rata. Ona je započela 25.02.1919. godine kada su donete prethodne odredbe za primenu agrarne reforme. Ovom agrarnom reformom je bilo obuhvaćeno 600.000 seljačkih porodica, ali kako nije dosledno sprovedena, ona se smatra nepravednom. Ona je imala pretežno politički karakter jer je pored eksplicitno naznačenih, imala i implicitne ciljeve, pa stoga nije ni čudo što je njeno izvođenje odugovlačeno i trajalo sve do 1931. godine kada je donet zakon o njenoj likvidaciji, dakle punih 12 do 13 godina. Osnovni i eksplicitno izraženi cilj ove reforme je bilo poboljšanje ekonomskog stanja siromašnih seljaka kao i onih koji su učestvovali u Prvom svetskom ratu, a kojima je to bilo obećano Krfskom deklaracijom iz 1917. godine. Na jednoj strani postojala je potreba zadovoljenja socijalne pravde, međutim, na to je uticala i činjenica da su učesnici rata bili naoružani i da je pretila opasnost uspostavljanja nereda jer su oni od samog starta počeli sami zauzimati posede zemljovlasnika. Drugi, moglo bi se reći pravi ili bar isto toliko važan cilj agrarne reforme je bilo spašavanje zemljoposjednika od potpunog gubitka zemlje, dakle minimiziranje potencijalnog gubitka koji je donosila raspodela zemljišta siromašnim slojevima. To se najeksplicitnije iskazivalo činjenicom da je tokom sprovođenja reforme stalno povećavan maksimum zemljišta koji su krupna gazdinstva mogla da zadrže uz istovremeno smanjivanje broja gazdinstava koja su padala pod udar reforme. Ovo su uglavnom ciljevi vezani za vlasništvo, dakle posedovnu strukturu.

Postavlja se pitanje kakvi su efekti ove agrarne reforme? Kao konačna ocena vezano za ovu reformu bi se moglo reći da je napravljen pokušaj kompromisa sa potrebom da se zadovolje socijalni zahtevi na jednoj strani, i potrebe da se očuva orijentacija privrednog sistema koji je trebalo da inauguriše ulogu i značaj tržišta i tržišnog načina privredjivanja.

Druga značajna agrarna reforma je izvedena nakon Drugog svetskog rata. Ona je uvedena Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji 23.08.1945. godine. Nosi izrazita obeležja političkih ciljeva sa radikalnim merama koje je u tom periodu sprovodila takozvana radnička klasa i poštena inteligencija sa namerom da se dotadašnji privredni sistem zasnovan na značajnijem delovanju tržišnih zakonitosti, zameni socijalističkim sistemom u kome radnici i radnička klasa predstavljaju vlasnika sredstava za proizvodnju i po tom osnovu prisvajaju višak vrednosti. Zemljište je bez naknade oduzeto veleposednicima, raznim institucijama, pripadnicima nemačke narodnosti, narodnim neprijateljima i saradnicima okupatora, a uz naknadu i poljoprivrednicima sa posedom iznad nivoa od 25 ha obradivog zemljišta, odnosno 45 ha ukupne površine, kao i nepoljoprivrednicima iznad 3 ha ukupne površine. Formiran je fond od 1,611.867 ha i raspodeljen na sledeći način: 263.000 siromašnih seljačkih porodica je dobilo 407.037 ha zemljišta, 67.000 kolonističkih porodica je dobilo 336.047 ha, a od preostalog zemljišta je formiran državni sektor u poljoprivredi.

Posebno treba istaći da je ova agrarna reforma oštro ograničila upotrebu tuđe radne snage, odnosno najamnih radnika u poljoprivredi jer su krupna kapitalistička gazdinstva potpuno uništena, a krupnija seljačka gazdinstva ograničena na veličinu koja na tom nivou tehnike i tehnologije ne zahteva korišćenje najamnog rada.

U novije vreme, treća agrarna reforma je izvršena 27.05.1953. godine kada je određen novi zemljišni maksimum za poljoprivrednike od 10 ha obradivog zemljišta. Po ovoj reformi je od 66.459 gazdinstava oduzeto sa naknadom 275.900 ha zemljišta. Dalje, četvrta agrarna reforma je sprovedena Zakonom o načinu i uslovima priznavanja prava i vraćanja zemljišta koje je prešlo u društvenu svojinu po osnovu poljoprivrednog

zemljišnog fonda i konfiskacijom neizvršenih obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda iz 1991. godine, kada je donet i Zakon o vraćanju utrina i pašnjaka selima na korišćenje. Konačno, 2005. godine je Zakonom o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine najavljen povraćaj, a zakonom iz 2006. godine o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama, povraćaj izvršen.

Treba istaći da su agrarne reforme pre rata imale sasvim drugačiji karakter od onih koje su nastajale posle rata. Pre rata se protiv velikog poseda postupalo uglavnom onda kada su svojina nad zemljištem i poljoprivredna proizvodnja ugrožavali ljudska prava i ličnost. Pritom se svojina mogla promeniti, a da se ne razore proizvodne jedinice. To se dogodilo u Irskoj gde su zakupci dobili u svojinu zemljište koju su već inače obradjivali, a takođe i u Rusiji Stolipinovom agrarnom reformom kojom je ukinuta opštinska svojina nad zemljištem, a pravo seljaka na obradjivanje zemljišta pretvoreno u svojinu. S druge strane, gde je veliki zemljoposednik sam obradjivao zemljište u obliku velikog preduzeća, ukidanje velikog poseda istovremeno je značilo i menjanje režima poljoprivredne proizvodnje. Zbog toga su se u izvesnim slučajevima izbegavale prinudne mere, a zakoni su išli u pravcu dobrovoljnog razdeljivanja zemljišta, kao što je na primer Pruski kolonizacioni zakon, ili tzv. Small Holdings u Engleskoj.

U suprotnosti sa ovim su novije agrarne reforme koje su mnogo dublje zadirale u ekonomski život jer su promovisale prinudnu podelu velikih poseda čak i u slučajevima kada su ih obradjivali sami vlasnici. Ovo rasparčavanje je posmatrano društveno i ekonomski sasvim neracionalno, jer stvara veliki broj malih poseda i vrši promenu režima i tehnologije rada, a to izaziva velike investicije kapitala. Ovakve revolucije su iznudjene revolucijama i strahom od potencijalnih nemira. Ekonomski principi su igrali samo epizodnu ulogu dok su dominirale glad za zemljom seoskog stanovništva, borba protiv reakcionarnih elemenata, ideološki elementi kao na primer demokratija, jednakost, pravednost, zatim čisto politički ciljevi, nacionalističke tendencije, etički zahtevi i slično. Tamo gde je podela velikih poseda izvršena radikalno i relativno brzo, kao na primer u Srbiji posle Drugog svetskog rata, to je dovelo do drastičnog pada poljoprivredne proizvodnje, jer su velika gazdinstva uništena, a umesto toga nastala su mnogobrojna mala gazdinstva kojima je nedostajao inventar, radna snaga i stručno znanje. Na ovaj način poljuljan je temelj celokupne privrede, pre svega onih zemalja u kojima je poljoprivreda imala značajno mesto.

Zaštita poseda od cepanja. Mere agrarne politike koje imaju za cilj zaštitu poseda od deobe imaju u vidu činjenicu da posed nastao na kakvim sredstvima, povoljnim istorijskim i naročito ekonomskim razvojem, primenom melioracija ili primenom agrarne reforme, koji je u datim ekonomskim okolnostima dovoljan za održavanje porodice zemljoradnika, treba da se održi kao proizvodna jedinica i sačuva od deobe i cepanja radi nasleđivanja, prodaje ili zakupa. Radi toga, sprovode se uglavnom nekoliko značajnijih mera i to: komasacija, arondacija, utvrđivanje zemljišnog maksimuma i minimuma, kao i sistem nasleđivanja.

Komasacija⁸⁰ (lat. Commassatio – zaokruživanje) je mera uredjenja zemljišne teritorije i promene zemljišne strukture. Ona je i agrarno-politička i agrarno-tehnička mera koja se bavi pitanjima grupisanja rascepanih, razbacanih i usitnjenih zemljoradničkih poseda na

⁸⁰ Kolevka komasacije je Bavarska (Nemačka) u XVI veku kada ona nastaje radi podele atara u tri dela – u tzv. tropoljni sistem.

jednoj teritoriji, odnosno selu, opštini ili regionu. Tehnički se vrši kroz stvaranje komasacione mase i daje pravilni oblik poljoprivrednim gazdinstvima radi racionalizacije poljoprivredne proizvodnje i efikasnijeg korišćenja zemljišta kao agrarnoprivrednog resursa. Uslovno rečeno, veći broj parcela jednog gazdinstva se svodi na manji broj pogodnijih parcela za obradu. Budući da zadire u vlasničke odnose ovaj postupak se sprovodi na osnovu propisa po posebnom postupku. Kao prateće mere uz komasaciju sprovode se i mere asanacije i meliorisanja.

Prilikom sprovođenja komasacije zgrade za stanovanje i ekonomska dvorišta ostaju na istom mestu, ali se mogu i grupisati na novom mestu. Pojedini primeri u Evropi omogućili su stvaranje potpuno novih urbanizovanih naselja. Dakle, komasacija može imati karakter radikalne kada se u potpunosti uredjuju poljoprivredna gazdinstva. Pored ovoga, ona može biti i parcijalna na šta upućuje i njeno ime. Takođe, ona može biti i funkcionalna kada se zemljište uredjuje radi zajedničke upotrebe.

Inicijativu za sprovođenje ovih mera daju vlasnici zemljišta ili državni organi jer očekuju različite prednosti od njihovog sprovođenja. Tako komasacija relativizira nedostatke parcelisanja gazdinstava koje nastaju u prometu, nasleđstvom i potiskivanjem od strane velikih gazdinstava. Pri tome se smanjuju troškovi, smanjuju gubici zemljišta pod medjama i granicama, vrši ušteda vremena, olakšava transport, omogućuje racionalnija obrada i primena adekvatnijih agrotehničkih mera, povećava produktivnost i prinosi, a time i finansijski efekat poljoprivredne proizvodnje što je i osnovni cilj za njihovo preduzimanje.

Arondacija. Arondacija (Fr. Arrondir – zaokružiti) je slična mera komasaciji s tim što se ona odnosi na sredjivanje zemljišne teritorije jednog gazdinstva. Naime, jedno gazdinstvo može biti sastavljeno iz više delova pa se ovom merom odvojeni delovi grupišu kako bi gazdinstvo zaokružilo svoj posed.

Agrarni maksimum i minimum. Ove mere su takođe mere iz domena uredjenja zemljišta i zaštite poseda od cepanja. Pritom je agrarni maksimum mera kojom se utvrđuje najveći posed koji može posedovati jedno gazdinstvo. Ova mera se utvrđuje sa ciljem da se ograničava ekonomsko jačanje gazdinstava i koncentracija zemljišta. Agrarni minimum je mera agrarne politike koja ima za cilj onemogućavanje pretvaranja zemljoradnika u beskućnike koji su pritom bez bilo kakvog poseda. Interesantno je istaći Zakon o okućju koji je doneo knez Miloš Obrenović 1836. godine sa ciljem da zaustavi tendenciju brzog propadanja zemljoradnika usled zaduživanja po raznim osnovama. U novijoj istoriji, s obzirom da se težilo što bržoj migraciji sa sela u grad, agrarni minimum se praktično i ne primenjuje.

Sistem nasleđivanja – fideikomins. U cilju zaštite od cepkanja poseda zemljoradnika u odredjenom broju zemalja se primenjuje sistem jednog nasleđnika. Ova mera je poznata još pod imenom fideikomins ili pravo nasleđivanja od strane onoga ko ostaje na gazdinstvu⁸¹. Suprotno od toga, u saglasnosti sa individualizmom koji je jačao u

⁸¹ Sistem jednog nasleđnika je uglavnom postojao u germanskim i skandinavskim zemljama gde je na gazdinstvu mogao da ostane samo jedan bračni par. To je doprinelo da seljaštvo ovih zemalja postane ekonomski najjače i da se najbolje prilagodi kapitalističkom načinu proizvodnje jer se vodilo računa da ovakav posed bude dovoljno veliki obezbedi čist prinos od koga se može platiti otpremnina ostalim nasleđnicima i roditeljima kada se posed preuzme ugovorom medju živima. Ovo je svakako poenta sistema jednog nasleđnika. Videti šire u Mirković, M. (1940) *Agrarna politika*, Beograd.

prethodnom veku, sinovi zemljoradnika su rasli u ubedjenju da imaju jednako pravo na osnovu ekonomske egzistencije, na zemljište, ženidbu i samostalnu kuću. Pri tome, zavisilo je samo od stope rasta stanovništva – broja članova porodice, ili mogućnosti zapošljavanja van poljoprivrede da li će se posed deliti i rasparčavati na sitna gazdinstva u seljačkim zemljama ili će se posed očuvati u dovoljnom obimu. Pritom, ako dolazi do realne deobe zemljišta ili do njenog prometa, postavlja se pitanje efekata komasacije koja u takvim uslovima stvara efekat samo za jednu generaciju. Ovo ukazuje na značaj nasledjivanja kao faktora uspeha ostalih mera usmerenih na smanjenje cepkanja i rasparčavanja poseda. S druge strane, sam normativizam ne upućuje na kvalitetno rešenje s obzirom da zakoni po sebi nisu dovoljni da reše problem. Jer, da je tako, nakon njihovog donošenja problemi bi već odavno bili rešeni. Naime, prinuda putem propisa bi formalno sprečavala deobu i cepkanje, međutim, u uslovima siromašnih gazdinstava bi faktički dolazilo do stvaranja kućnih zadruga sa više porodica koje bi u njenim okvirima tražili egzistenciju. Dakle, suštinski se deoba može smanjiti samo smanjivanjem broja pretendena na podelu, dakle smanjivanjem priraštaja gazdinstava ili postizanjem višeg nivoa razvoja putem industrijalizacije i razvoja drugih aktivnosti.

7.2.1.2. Mere poboljšanja kvaliteta zemljišta

Mere za poboljšanje kvaliteta zemljišta podrazumevaju aktivnosti na kvalitativnom poboljšanju produktivnih svojstava tla koje se koristi u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Kao najznačajnije svakako treba pomenuti melioracije zemljišta. Pored toga treba posebno naglasiti značaj sprovođenja postupaka za ocenjivanje proizvodnih sposobnosti zemljišta putem metoda bonitiranja.

Melioracije zemljišta. Melioracije zemljišta predstavljaju naučnu disciplinu koja proučava načine poboljšavanja osobina prirodne sredine. U poljoprivredi melioracije predstavljaju tehničke mere agrarne politike kojima se održavaju i unapređuju fizičke, hemijske i biološke osobine tla. Njihov cilj je povećanje prinosa i njihovo stabilizovanje. Meliorisanje se postiže hidrotehničkim, agrotehničkim i kulturnotehničkim postupcima. Hidrotehničke melioracije obuhvataju navodnjavanje, odvodnjavanje i zaštitu od plavljenja s obzirom da količina i raspored padavina u vremenu ima značajan uticaj na prinose i izvesnost ostvarivanja proizvodnje uopšte. Kulturnotehničke melioracije predstavljaju mere kojima se odstranjuju mikroreljefne nesavršenosti radi bolje primene agrotehničkih mera. One pretpostavljaju čišćenje tla od kamenja, panjeva, šipraga i sl. S druge strane, agromelioracije se sprovode meliorativnom obradom tla (oranje po potrebi na različitim dubinama, uključujući i rigolovanje), meliorativnim djubrenjem (obogaćivanje organskim materijama, kalcifikacijom i fosforizacijom), zaštitom od erozije (obnavljanje vegetacije, izgradnja jaraka i nasipa, i sl.). Pritom, značajno je istaći da se melioracije kod nas nedovoljno primenjuju s obzirom da se faktori poljoprivredne proizvodnje, među kojima i zemljište, još uvek nedovoljno intenzivno koriste.

Bonitiranje. Bonitiranje predstavlja ocenjivanje proizvodnih sposobnosti, odnosno poljoprivrednih vrednosti zemljišta. Razumljivo je da se kvalitet zemljišta razlikuje usled najrazličitijih faktora pa se vremenom razvila klasifikacija zemljišta, odnosno njegovo grupisanje po odredjenim zajedničkim obeležjima. Kao kriterijum za bonitiranje se uzimaju osobine zemljišta trajnijeg karaktera. Ono predstavlja ekonomski relativno skupu meru utvrdjivanja kvaliteta zemljišta i njegove pogodnosti za odredjene proizvodnje u

poljoprivredi. Klase proizvodne sposobnosti zemljišta se utvrđuju od prve (I) do osme (VIII), a razlikuju se po stepenu trajnog ograničenja, odnosno nepovoljnosti zemljišta za određenu upotrebu izazvanu trajnim osobinama tla. Unutar svake klase se razvijaju odgovarajuće podklase što omogućava grupisanje zemljišta prema načinu iskorišćavanja⁸².

7.2.1.3. Mere zaštite zemljišta

Razvoj svetske privrede i demografska kretanja zahtevaju stalno sve veće količine zemljišta za najrazličitije čovekove potrebe. Ishrana i odevanje, privredne delatnosti kao na primer saobraćaj, industrija, trgovina, zatim stanovanje i komunalne aktivnosti, kulturne, sportske, ekološke i mnoge druge nebrojene potrebe savremenog čoveka zahtevaju rezervaciju određenih površina zemljišta koje je dato i ne može se uvećavati. S druge strane tu je često i nebriga čoveka koja izaziva različite oblike erozije, degradacije ili nenamenskog korišćenja. Usled toga se poslednjih decenija sve više ističe značaj održivog razvoja, odnosno razvoja baziranog na održivom korišćenju raspoloživih resursa među kojima zemljište ima poseban značaj. To u prvi plan ističe potrebu prostornog planiranja čovekovih potreba i usaglašavanje politike korišćenja prostora sa principima održivog razvoja.

Na to koliko je značajna problematika prostornog planiranja, upućuje orijentacija Evropske unije koja je još 1999. godine usvojila "krovni" ili "Umbrella" dokument "Perspektiva evropskog prostornog razvoja"⁸³. Ovaj dokument daje odgovore na neka od pitanja: 1) odnos globalizacije i nejednakog ekonomskog rasta; 2) napredak umrežavanja na osnovu informatičkih tehnologija; 3) porast značaja znanja; 4) porast mobilnosti ljudi i kapitala; 5) velike promene u životnim stilovima; 6) napredak u odnosu među polovima; 7) ugrožavanje životne sredine; 8) narastanje konflikta između kratkoročnih i dugoročnih ciljeva i porast značaja održivog razvoja. Pored toga on ukazuje na nove načine kolektivnog delovanja, rešavanje problema države u modelima kakvi su model blagostanja i jačanja partnerstva javnog i privatnog sektora, povećanje konkurentnosti u odnosima sa partnerima iz sveta i jačanje regionalnih inicijativa.

Perspektivu Srbije i njenih problema koji se značajno odražavaju na stanje i neophodnost preduzimanja mera politike zaštite zemljišta kao resursa, kao najznačajnije treba istaći: neophodnost smanjivanja siromaštva, nezaposlenosti, regionalnih disproporcija, zastarelosti privrede, ekološko-prostorne zapuštenosti najvećeg dela teritorije. Pritom treba istaći da je ovo kompleksna problematika koja kao preduslove traži pre svega izgradnju svesti o potrebi za ovakvom akcijom, a zatim i čitavu generaciju zakonskih i drugih propisa, izgradnju institucija, zatim razvojnih i dokumenata koji se tiču zaštite životne sredine, kao i statističkih, informatičkih i programskih paketa podrške. Uz to, upravljačko-planski sistem treba pogodno decentralizovati što pretpostavlja uočavanje centralnih funkcija i onih koje se ispoljavaju na nižim nivoima. Na taj način bi se u

⁸² Svaka klasa osim prve može imati određena ograničenja (nepovoljnosti) koja se mogu svrstati u tri kategorije: tlo, topografija i dreniranost (profilna). Američki način klasifikovanja proizvodno-upotrebne vrednosti zemljišta. Videti šire u radovima autora: Thaer, A.; Dokučajev, V.; Stebut, A, Vučić, N. i dr.

⁸³ ESDP, European Spatial Development Perspective, Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU

efikasnijem obimu razdvojile funkcije preventive – relativiziranje uzroka i funkcije kurative – relativiziranja posledica.

7.2.2. Ekonomske mere agrarne politike

Ekonomske mere države predstavljaju mere opšte i agrane politike koje su značajan element državne politike za regulisanje položaja poljoprivrede u odnosu na druge privredne oblasti, ali i za regulisanje odnosa unutar poljoprivrede, dakle pojedinih poljoprivrednih grana i proizvodnji. Usmerenje ove politike je uslovljeno karakterom preovladjujućih društveno-ekonomskih odnosa zemlje u kojoj se sprovode. Kao najznačajnije treba navesti poresku politiku, politiku cena i investicionu – kreditnu politiku.

7.2.2.1. Oporezivanje u poljoprivredi

Poljoprivredni porezi se svakako mogu smatrati najstarijom ekonomskom i merom agrarne politike. Oni datiraju od vremena prvih poseda, odnosno pojave države⁸⁴. Njihova prva funkcija je bila fiskalna, a veličina je određivana u saglasnosti sa potrebama budžeta države. U kasnijem periodu, agrarni porezi su sve više imali i ekonomsko-politički karakter.

Porez na zemljište svakako je jedan od najstarijih poreza s obzirom da je vekovima zemljište pored same ličnosti bilo predmet oporezivanja. Danas to uglavnom nije tako. Na to je odlučujuću ulogu imao razvoj industrijalizacije pa je porez na zemljište u poredjenju sa ostalim porezima uglavnom od minornog značaja. Samo oporezivanje poljoprivrede je pod uticajem mnogobrojnih političkih, ekonomskih, socijalnih, finansijsko-tehničkih i drugih faktora. Pritom su pojedini faktori u različitim zemljama sa različitim ponderom, pa otuda postoji čitavo mnoštvo različitih tipova oporezivanja poljoprivrede. U nastavku se navodi nekoliko elemenata kojima se rukovode savremena poreska zakonodavstva.

1. Pre svega, mora se voditi računa da zemljište kao faktor poljoprivredne proizvodnje ima različit značaj u zavisnosti od svoje plodnosti i geografskog položaja, odnosno blizine tržišta;
2. Takodje, tu je i ekonomski značaj različitih grana poljoprivrede;

⁸⁴ Posed se u stara vremena nazivao državom a država u današnjem smislu te reči se nazivala zemljom. Videti šire u Njegovan, Z. (1997) *Poljoprivreda srednjevekovne Srbije*, Ekonomski institut, Beograd. Država predstavlja teritorijalnu zajednicu ljudi sa vrhovnom vlašću i tri osnovna elementa koji je čine: ljudi (stanovništvo), teritorija i vlast. Njene osnovne funkcije su zakonodavna, administrativna i sudska a državna uprava se obavlja od strane centralnih i necentralnih (subcentralnih i lokalnih) organa vlasti. Različiti faktori (nacionalni, politički, etnički, ekonomski, istorijski, kulturni, geografski, verski, i drugi) određuju tip društveno-političkog uređenja a time i način na koji će biti uređeni odnosi između različitih nivoa vlasti u jednoj državi. Otuda postoje unitarne i federalne države, odnosno, decentralizovano i centralizovano državno uređenje. Videti šire u: Marković, R. (1995) *Ustavno pravo i političke institucije*, JP Službeni glasnik sa p.o., Beograd.

3. Od značaja je svakako i ekonomska analiza poljoprivredne proizvodnje – zemljišna renta, profit od kapitala uloženog u poljoprivrednu proizvodnju, ali i nadnica za rad u poljoprivredi⁸⁵;
4. Uzima se u obzir i da zemljište nije proizvod rada već prirodno dobro, pa država ima pravo da ga oporezuje;
5. Takodje, ocenjuje se da vlasništvo nad zemljištem predstavlja monopol pa je logično da na njega država uvede takse;
6. U nekim zemljama se vodi računa o apsentizmu, pa država uvodi specijalni dopunski porez;
7. Bitan element oporezivanja je i veličina zemljišta;
8. Kao element oporezivanja je značajna i tržišna cena zemljišta;
9. Takodje, tu je i zakupnina;
10. Često se kao element poreza koristi i oporezivanje prihoda, na primer bruto-prihod, dohodak, višak proizvoda i za to se kao metodi koriste utvrđivanje dohotka, odnosno čistog dohotka, zakupnine, kapitalne vrednosti gazdinstva, a moguće je kao metod koristiti i prosečni dohodak, odnosno čisti prihod tj. realni dohodak;
11. Sa aspekta ko utvrđuje poresku osnovicu moguće je koristiti metod prijave poreskog obveznika ili metod ocene poreske administracije tj. ocene na bazi katastra⁸⁶;
12. Jedno od relevantnih pitanja je svakako i pitanje poreskog subjekta (fizičko lice ili gazdinstvo), zatim mesto plaćanja poreza (mesto domicila subjekta ili mesto gde se nalazi objekat oporezivanja);
13. U izvesnim periodima se postavljalo pitanje o naturalnom ili novčanom karakteru poreza, ali je svakako važnije to da li se poljoprivredni porez utvrđuje zajedno sa ostalim prihodima ili odvojeno.
14. Konačno, značajna je i poreska stopa, proporcionalni i progresivni porez, odnosno u čiju korist idu prihodi od oporezivanja.

Imajući sve navedeno u vidu treba istaći da je osnovni faktor koji određuje sistem oporezivanja poljoprivrede u jednoj zemlji uslovljen političkim, odnosno ekonomsko-političkim, fiskalno-političkim faktorom uključujući i finansijsko-tehničke elemente. Delom, na poreski sistem svakako utiču još tradicija, navike i običaji. Jednom rečju, dobar sistem oporezivanja poljoprivrede mora da se zasniva kako na opštem naučnom iskustvu teorije poreza tako i na smernicama određene poreske politike i samim konkretnim osobenostima države koje su navedene i koje najbolje odgovaraju tim faktorima. Pritom se kako poljoprivredni tako i ukupni poreski sistem ocenjuje kao univezalno sredstvo za ostvarenje različitih ciljeva politike, ekonomske politike i društveno-ekonomskog razvoja uopšte. Naime, prema svojoj prirodi agrarni porezi predstavljaju zahvatanja iz poljoprivrede pa stoga ostvaruju uticaj na dalje raspodele nakon primarne. Otuda se može smatrati da oni imaju određeni značaj i na razvoj pojedinih proizvodnji i usluga u poljoprivredi.

⁸⁵ Renta (u Rikardovom smislu), profit od kapitala stalno investirano u zemljište (drenaža, nasipi, kanali, itd.), profit od kapitala investirano u godišnju eksploataciju (nabavka semena, orudja, đubriva, itd.), najamninu (dohodak od rada), i proizvod lične aktivnosti poljoprivrednika (organizacija, uprava, administracija).

⁸⁶ Mogu se razlikovati više tipova katastra. Najbolji je tzv. *parcelni katastar* ili računanje za svaku parcelu. *Katastar po masi kulture* ili prihod po pojedinim kulturama za čitav zemljišni poligon; i npr. *katastar po probi* ili reprezentativan katastar kao jednostavan i brz ali netačan.

Kao što je navedeno, sa aspekta poreske osnovice, poljoprivrednici mogu biti oporezivani na različite načine. Pritom, kao osnovica za oporezivanje može biti imovina, odnosno njena vrednost, bruto prihod, dohodak ili čist prihod, odnosno višak rada. U pojedinim zemljama koristi se realan dohodak, međutim, mnogo je češći slučaj da se oporezivanje vrši na bazi normiranog dohotka utvrđenog na bazi katastarskog prihoda, odnosno katastarskog dohotka. Poreski obveznik je vlasnik ili plodouživalac zemljišta na kome se odvija poljoprivredna proizvodnja, a poresku osnovicu sačinjava zbir svih prihoda od poljoprivrede jednog poreskog obveznika na teritoriji cele države koji su utvrđeni u katastru zemljišta za jednu poresku godinu. Osnovna katastarska jedinica se naziva katastarskom opštinom, a više njih sačinjava katastarski okrug kao ekonomsku jedinicu sa sličnim prirodnim i drugim uslovima privredjivanja. Premerom zemljišta utvrđuju se oblici i površine svih parcela na području jedne katastarske opštine i zatim vrši njegovo klasiranje u osam katastarskih klasa: 1- njive (oranice); 2- vrtovi; 3- voćnjaci; 4- vinogradi; 5- livade; 6- pašnjaci; 7- šume; i 8- trstici, močvare, ribnjaci i jezera. Svaka od ovih klasa deli se prema bonitetu na osam klasa i to po katastarskim okruzima. Pritom, iste klase jedne kulture ne moraju biti jednake plodnosti u dva okruga, a time i po katastarskom prihodu. Na osnovu ovog klasiranja formira se takozvani katastarski operat koji sadrži granice katastarske opštine, detaljne planove, spisak parcela, posedovne listove, raspored po kulturama i klasama, pregled posednika po azbučnom redu. Na osnovu njega izračunava se katastarski prihod od biljne proizvodnje za svaku kulturu i eventualne medjuuseve (prosečan prinos) koji se proverava na terenu i u odnosu na statističke podatke, zatim prihode od stočarstva koji se u katastarski prihod uključuju posredno odgovarajućim povećanjem cena kultura koje služe kao stočna hrana. Na osnovu prosečno utvrđenih bruto-prinosa, prosečnih materijalnih troškova proizvodnje i cena poljoprivrednih proizvoda, utvrđuju se skale katastarskog prihoda za svaki katastarski okrug i po klasama za svaku kulturu. Ovako utvrđene skale se koriste neko vreme s tim što je moguće vršiti revizije ili povećanje i smanjenje utvrđenog katastarskog prihoda u zavisnosti od skoka ili pada cena na tržištu. Ako je zemljište dato u zakup privatnom licu, porez na prihod po istoj osnovi plaća zakupodavac. Takodje, ako se zemljište koristi za nepoljoprivredne svrhe, na primer za pečenje cigle, kreča ili ćumura, vadenje peska, šljunka, kamena ili slične namene, postoje dva pristupa. Ceni se nivo prihoda pa se ukoliko ne premašuje uobičajene granice plaća po osnovu katastarskog prihoda, a ukoliko prihod prelazi uobičajenu granicu ili ima karakter posebnih stalnih prihoda, onda se na taj dodatni dohodak plaća porez kakav plaćaju samostalna zanimanja. Isto je i sa sporednim zanimanjima u poljoprivredi. S druge strane, postoje i oslobađanja od poreza na dohodak iz poljoprivrede ili davanja poreskih olakšica motivisana ekonomsko-političkim razlozima kao na primer zemljište pod zgradama i okućnice (do npr. 500 m²), zemljište pod nasipima ili kanalima, zemljišta kojima je popravljena plodnost, pod novim zasadima, pošumljena zemljišta, ali i zemljišta koja su stradala usled nepogoda. Na kraju treba reći da se porez na katastarski dohodak najčešće plaća za sve prihode na teritoriji države i to po pravilu po progresivnim stopama koje se utvrđuju godišnje i to unapred.

Generalno posmatrano, po svome karakteru porezi mogu biti neposredni i posredni. Neposredni porezi se odnose na proizvodnju ili usluge (porez na dohodak građana, porez na potrošnju - opšti porez na promet i porez na dobit korporacija), zatim na imovinu, zgrade, i sl. Posredni porezi predstavljaju zahvatanje na indirektno načine. Tu su pre svega deo poreza na dodatu vrednost, carine, razne takse i prihodi koje ostvaruje država. Oni mogu da budu i opšti (sveobuhvatni) i specifični (pojedinačni), odnosno da tretiraju ukupnu privredu ili samo pojedine delatnosti, grane, ili segmente privrede.

Pored predmeta oporezivanja, njihovih oblika i stopa kao najznačajnijih elemenata poreza, skup svih poreza u jednoj zemlji koji određuje osnove oporezivanja, predmet, osnovicu, stope, oblike, poresku politiku, naziva se poreskim sistemom jedne države⁸⁷. Ovaj sistem može biti centralizovan i decentralizovan što je uglavnom uslovljeno političkim i društveno-ekonomskim uređenjem u jednoj zemlji. Zemljama u kojima dominira sistem tržišne privrede immanentan je decentralizovani poreski sistem. Pritom je u teoriji javnih finansija prisutan stav o postojanju tri osnovna modela poreske decentralizacije fiskalnog sistema: model prenošenja vlasti, model dekoncentracije vlasti i model delegiranja vlasti⁸⁸. Bez obzira na model koji se primenjuje, suština primene svakoga od njih leži u potrebi da se poreski sistem učini efikasnim u odnosu na ciljeve i zadatke koje ima, transparentnim i uporedivim sa poreskim sistemima sličnih i pre svega razvijenih zemalja.

Razvoj poljoprivrede i značaj njenih funkcija u privrednom razvoju učinili su da oporezivanje poljoprivrede ne rešava samo mnogobrojne razvojne i socijalne funkcije od značaja za poljoprivredu, već su korišćeni i za dalji i brži razvoj ostalih grana privrede što je porezima sve više uzimalo fiskalni karakter i predstavljalo faktor usmeravanja ukupnog razvoja.

⁸⁷ Poreski sistem republike Srbije nakon drugog svetskog rata je beležio nekoliko razvojnih faza: Od 1946-1953. godine (FNRJ) centralna vlast je držala u svojim rukama ključne instrumente regulisanja političkog i društveno-ekonomskog života zemlje pa je poreski suverenitet pripadao isključivo Federaciji. Lokalna vlast nije imala sopstvene izvore prihoda sa izuzetkom poreza na nasledje. od 1953-1963. godine (SFRJ) nastavljena je praksa centralizacije da bi Ustavom iz 1974. godine bio napušten sistem jedinstvenog poreskog sistema i izvršena decentralizacija po vertikali (federacija, republike, pokrajine, opštine) u kojoj su sve jedinice do određene mere vodile sopstvenu fiskalnu politiku. Tako se ovaj period odlikovao velikom razdrobljenošću poreskog sistema sve do 1992. godine. Nakon toga nastupa period poreskih reformi 1990-1991. godine, 1992-2001. godine i dalje od 2002. godine na ovamo. Konceptija reforme je uvažavala sledeće ciljeve: Uspostavljanje komparabilnosti našeg sa poreskim sistemima razvijenih država, uvažavanje poreskih rešenja razvijenih država (smanjivanje poreskih stopa i broja izuzetaka – oslobadjanja), uspostavljanje jedinstvenog poreskog sistema na čitavoj teritoriji republike objedinjavanjem brojnih dažbina, povećanjem udela poreza na dohodak građana, uvođenjem poreza na dobit korporacija, povećanjem udela poreza na imovinu, povećanjem udela poreza na promet, izdvajanjem akciza iz sistema poreza, formirati jedinstvenu poresku administraciju, uvažavati lokalni nivo – poreska decentralizacija, itd.

⁸⁸ *Model prenošenja vlasti* ja kada su niži nivoi države (po pravilu federalne jedinice) nosioci poreskog suvereniteta koji podrazumeva samostalno odlučivanje o svojim rashodima i uvođenju prihoda neophodnih za sopstveno finansiranje. To je njegova osnovna prednost a nedostatak je što postoji mogućnost dvostrukog oporezivanja. *Model dekoncentracije vlasti* je kada se na nižim nivoima vlasti obrazuju ogranci centralnih vlasti – dakle obavljanje poslova se dislocira. Poslovi se mogu obavljati tako da se jednim delom ostvari i decentralizacija. Konačno, *model delegiranja vlasti* podrazumeva poveravanje obavljanja javnih finansija uz istovremeni nadzor od strane centralnih vlasti. Ovde je reč o nižim nivoima vlasti a ne o ograncima centralnih državnih organa. Najčešće se potreban iznos sredstava dobija direktno od centralne vlasti. Videti šire u Stojanović, S. (2002) *Zajednica prihoda u poreskom sistemu Srbije*, Pravni fakultet, Beograd.

7.2.2.2. Politika cena agrarnih proizvoda

Cene su važan instrument ekonomske politike u svakoj zemlji, pogotovo u zemljama u kojima tržište ima veću ulogu u razvoju proizvodnje i usluga. Otuda se sistem i politika cena primarno vezuju za karakter odnosa proizvodnje, odnosno za mehanizam i uslove formiranja cena i vođenja cenovne politike⁸⁹. U tom smislu se razlikuje najmanje dva sistema vođenja politike cena. U jednom se cene formiraju kao administrativno-planske a u drugom kao slobodne tržišne cene. Kao ekonomska kategorija cene postaju značajne u novije doba, krajem osamdesetih godina devetnaestog veka. Dakle, politika cena u poljoprivredi nije tako stara mera ekonomske politike kao što su porezi. Pre toga, cene su se formirale slobodno u zavisnosti od ponude i tražnje. Od godine do godine ponuda i tražnja poljoprivrednih proizvoda su oscilirale i to u većoj meri nego u drugim privrednim delatnostima. Uzroci tome su različiti, međutim, najčešće se ispoljava jak uticaj spoljnih, prirodnih faktora. Još je Adam Smit uočio da se uslovi u kojima se odvija poljoprivreda razlikuju od onih u manufakturnoj delatnosti⁹⁰. Takođe, ekonomista Tirgo je na osnovu ovoga formulisao zakon o opadajućim prinosima uopštavajući iskustvo tadašnjih zemljoradnika da se na ograničenoj površini zemlje ne može dobiti neograničena količina proizvoda, ma koliko se uvećavala količina ljudskog rada. Dakle, problem oscilacije poljoprivredne proizvodnje sve vreme je ukazivao na činjenicu da se ne može voditi politika potpuno slobodnog formiranja cena, bar ne u najvažnijim poljoprivrednim proizvodima od kojih zavisi standard stanovništva. Na to su u praksi ukazale i velike ekonomske krize. Otuda gotovo sve zemlje sveta putem različitih mera vrše intervencije ustanovljavajući različite oblike zaštite, jer poremećaji u jednoj grani poljoprivrede neminovno uslovljavaju poremećaje i u drugima što onda proizvodi efekat nestabilnosti.

Funkcija cena predstavlja dinamičku kategoriju koja je pored ostalog značajno uslovljena stepenom razvijenosti privrede. U početnim fazama razvoja privrede u poljoprivredi kao osnovi razvoja, politika cena se vodi tako da se značajan deo akumulacije iz poljoprivrede preliva u druge delatnosti. Od strane države se vodi politika depresiranih cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, dakle na štetu razvoja poljoprivrede. Politika cena od strane države se naziva politikom intervencionizma, a promene i nivo cena vrše uticaj na orijentaciju proizvođača i izmenu proizvodne strukture. Reakcija proizvođača na promene u politici je po pravilu sa određenim vremenskim pomakom (time lag-om) s obzirom na karakter najvećeg broja proizvodnji (dugogodišnji zasadi, stočarstvo) i tržišni značaj pojedinih proizvođača (nivo specijalizacije u proizvodnji). Posledica ovakve intervencije su česte nestašice određenih roba koje bi se inače mogle proizvoditi na racionalnoj osnovi s obzirom da se na taj način pomera linija koja pojedinog proizvođača svrstava među najmanje prosečne proizvođače, odnosno proizvođače koji to nisu.

⁸⁹ *Sistem cena* predstavlja celoviti skup pravnih instituta, društvenih principa, ekonomskih kriterijuma i drugih uzajamno povezanih i međusobno uslovljenih elemenata koji utiču na nivo, dinamiku i odnose cena. *Politika cena* predstavlja institucionalne aktivnosti na segmentu pojedinih ili ukupnih njegovih elemenata sa ciljem prilagodjavanja ili menjanja sistema cena, odnosno pomeranje na tržištu sa ciljem ostvarivanja ravnoteže, stabilnosti ili optimalnosti ukupnog privrednog sistema.

⁹⁰ On je u svom *Bogatsvu naroda*, tom I, str. 11, navodio da „Priroda poljoprivrede ne dopušta podelu rada u toliko podvrsta, niti tako potpuno odvajanje poslova jednog od drugog kao kod manufakture... Kod poljoprivrede rad u bogatoj zemlji nije uvek mnogo produktivniji od rada u siromašnoj zemlji, ili bar nikada nije tako mnogo produktivniji što je to obično u manufakturama“.

Visina cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda je uslovljena mnogim faktorima, kao što su stepen liberalizovanosti privrede, postojeći vlasnički odnosi, organski sastav kapitala, produktivnost poljoprivredne proizvodnje, stepen specijalizacije i finalizacije, cene inputa i usluga, nivo konkurentnosti, nivo i stepen organizovanosti i integrisanosti poljoprivrede sa drugim delatnostima u reprodukcijom lancu, itd.

Karakter sistema cena najčešće se izvodi iz karaktera svojine, dok se sam sistem cena može definisati sa institucionalnog aspekta (principi i kriterijumi formiranja cena), organskog (svojstva cena da vrše koordinirajuću funkciju u procesu reprodukcije i alocirajuću u smislu ekonomskih vrednosti), pragmatičnog (propisi i odnosi od značaja za cene) i sl⁹¹.

Cene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda se mogu okarakterisati kao cene potrebnog proizvoda društva. Od njihove visine ne zavisi samo realni dohodak poljoprivrednih proizvođača već i nivo akumulacije potrošača i proizvođača u nepoljoprivrenim delatnostima. Naime, ukoliko su cene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda više, utoliko je nužno izdvajati veći deo dohotka za ishranu pa time posledično manji deo ostaje za zadovoljenje ostalih potreba.

Treba istaći da cene ne predstavljaju univerzalni instrument delovanja na poljoprivredne proizvođače radi povećanja proizvodnje i izmene njene strukture. Pored njih tu su još krediti, različite subvencije, premije, olakšice, oslobadjanja od poreza ili doprinosa, i slično. Medjutim, i pored toga ne može se odreći njihov veliki značaj kako za velike specijalizovane tako i za male sitnorodne proizvođače.

Oblici interventnih cena u poljoprivredi. Osnovne oblike interventnih cena u poljoprivredi predstavljaju garantovane cene, orijentacione cene, uvozne – prag cene, minimalne izvozne cene i drugi oblici.

Garantovane cene.⁹² Garantovane cene predstavljaju najniže cene u otkupu poljoprivrednih proizvoda od strane države i kreću se obično nešto niže od tržišnih cena. One se po pravilu odnose za najvažnije poljoprivrede proizvode koji se otkupljuju radi dalje prodaje ili prerade. To su, pre svega, hlebna žita, žita za ishranu stoke, meso, mleko, neke značajnije vrste povrća i voća, i dr. Po garantovanim cenama tržišne institucije (direkcije za robne rezerve) u uslovima tržišnih poremećaja interventno otkupljuju ponudjene količine tih proizvoda propisanog kvaliteta. To se najčešće dešava kada cene koje se garantuju rastu iznad određenog nivoa.

Orijentacione cene. Orijetacione cene predstavljaju ciljne tržišne cene ili indikativne cene koje su osnova za aktiviranje mehanizama mera ekonomske politike radi uspostavljanja i održavanja tržišnih cena određenih proizvoda oko ciljnog nivoa. Ove cene se po pravilu određuju za sve osnovne proizvode za koje su propisane garantovane cene kao i za primarne proizvode koji se u nepreradjenom obliku nalaze u prometu i koje najčešće idu u industrijsku preradu, kao što su šećerna repa, suncokret, uljana repa,

⁹¹ Videti šire u Milanović, M. (1996) *Politika cena poljoprivrednih proizvoda*, Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije, Beograd

⁹² Garantovane cene poljoprivrednih proizvoda se po prvi put uvode u Velikoj Britaniji 1917. godine kao privremena mera i odnosila se na žita. U vezi sa njima prvi potpuniji propisi su doneti 1930-tih godina u USA. Nakon II sv. rata u Jugoslaviji su uvedene 50-tih godina. Posle 60-tih godina pored garantovanih uvedene su i tzv. minimalne otkupne cene ispod kojih se ne mogu kupovati proizvodi od proizvođača.

duvan. Za razliku od garantovanih cena koje sadrže veći deo od prosečne profitabilnosti, indikativne cene sadrže prosečnu profitabilnost. U postupku opredeljivanja ove cene najčešće se uzima prosečna cena proizvodnje određene grupe proizvođača koji reprezentuju prosečnu produktivnost i profitabilnost.

Uvozne - prag cene. (engl. Threshold prices): prag cene predstavljaju najniži granični nivo cena određenih poljoprivrednih proizvoda uvoznog porekla koji obezbeđuje ciljnu strukturnu stabilnost domaćeg tržišta uspostavljenu na bazi konkurencije domaćih proizvođača. Domaća zaštitna politika u vidu garantovanih cena ili orijentacionih cena na ovaj način ne sme biti ugrožena uvozom inostranih proizvoda koji su ino-domicilno subvencionisani u proizvodnji i izvozu.

Vezano za prag cene treba napomenuti da nivo uvozne zaštite mora biti ekvivalentan nivou interne podrške i zaštite. Naime, ukoliko je uvozna cena sa svim instrumentima uvozne zaštite niža od utvrđene prag cene na domaćem tržištu, uvode se prelevmani koji uvoznju cenu izjednačavaju sa domaćom cenom tog proizvoda.

Minimalna izvozna cena. Minimalna izvozna cena je najniži nivo cena određenih proizvoda po kojima se mogu zaključivati spoljnotrgovinski poslovi izvoza. Utvrđuje ih nadležni organ kada procenu potrebu za zaštitom domaće proizvodnje u realizaciji izvoza ovih proizvoda.

Slobodne cene. Slobodne cene obično su najčešće vezane za proizvode koji imaju sezonski karakter kao na primer povrće. Deklarativno, slobodne cene se vode za sve poljoprivredne proizvode, ali se i pored toga, ukoliko se cene i ne propisuju, često vodi politika državnog intervencionizma. Jedan od instrumenata državne intervencije na tržištu svakako predstavljaju robne rezerve.

Robne ili materijalne rezerve. Robne rezerve poljoprivredno-prehrambenih proizvoda predstavljaju instrument kojim se regulišu viškovi ili manjkovi ponude i tražnje koji nastaju kao posledica kolebanja poljoprivredne proizvodnje iz godine u godinu. Njima se obezbeđuje kontinuitet snabdevanja potrošača i stabilni uslovi za funkcionisanje poljoprivrednog sektora.

Praktično sve zemlje poseduju tzv. obavezne robne rezerve s obzirom da pored otklanjanja tržišnih kolebanja robne rezerve imaju funkciju intervenisanja u vanrednim okolnostima kao što je slučaj ratova, prirodnih nepogoda i katastrofa i sl.

Interni i eksterni pariteti i subvencije u poljoprivredi. Politikom cena se opredeljuje ekonomski položaj poljoprivrede, pojedinih grana i proizvodnji. Radi toga, često se uspostavljaju ili samo prate odgovarajući cenovni odnosi, bilo unutar poljoprivrede bilo u odnosu na proizvode koji su van poljoprivrede. Ovi odnosi se izražavaju kao pariteti. Postoje dve vrste pariteta: interni i eksterni pariteti.

Interni pariteti. Interni pariteti odražavaju medjusobne odnose cena proizvoda unutar poljoprivrede i njima se uspostavlja ekonomski položaj pojedinih grana ili proizvoda unutar poljoprivrede. Metodologija uspostavljanja internih pariteta izražava jedan referentni proizvod kao uslovnu jedinicu, npr. pšenicu u odnosu na koju se izražavaju pariteti ostalih proizvoda. Negde se odnosi računaju na bazi tzv. žitnih jedinica, itd.

Eksterni pariteti. Eksterni pariteti obezbeđuju odnos cena poljoprivrednih proizvoda i sredstava za proizvodnju industrijskog porekla, najčešće poljoprivrednih inputa, pre svega đubriva, agrohemičarija, poljoprivredne mehanizacije i goriva.

Subvencionisane cene. Subvencionisane cene se koriste u nekim zemljama sa ciljem da se poveća dohodak poljoprivrednih proizvođača i obezbedi njihov povoljan ekonomski položaj. Najčešći razlozi za uvođenje subvencija su potreba da se prevaziđu teškoće u marketingu poljoprivrednih proizvoda, selektivne mere unapređenja i povećanja određene proizvodnje, stimulacija primene određene tehnologije, i sl.

Postoje i posebni oblici cenovne intervencije koji se takodje često primenjuju kao što su npr. regresije, premije, kompenzacije, zatim subvencije na nivou određenog regiona, nacionalne pa čak i međudržavne subvencije.

Regresije. Regresije su jedna od mera agrarne politike kojom se unapređuje određena proizvodnja, odnosno obezbeđuje povoljnija nabavka sredstava za rad u uslovima kada je odnos cena poljoprivrednih proizvoda i inputa nepovoljan po poljoprivredu. Ostvaruju se kroz direktan ili indirektan uticaj na primenu jeftinijeg inputa kao na primer veštačkih đubriva, visokorodnih sorti određenog bilja, veštačkog osemenjavanja i stvaranja visokorodnih rasa stoke.

Premije. Premije su osnovni oblik i sastavni element politike cena. Premije treba dodatno da stimulišu povećanje proizvodnje određenih proizvoda, odnosno uvećaju dohodak u proizvodnjama za koje je država posebno zainteresovana. Pored toga one treba da stimulišu određeni kvalitet. Poznate su premije za mleko koje se isplaćuju u novčanim jedinicima po masnoj jedinici, za pšenicu, suncokret, ulje, šećernu repu, šećer, meso, itd. U uslovima niske robnosti određene proizvodnje premije imaju naglašeni karakter njenog podizanja na viši nivo, dakle usmeravaju proizvodnje na tržištu.

Kompenzacije. Kompenzacije su uglavnom mere zaštite potrošača i vezane su za odgovarajuću proizvodnju kada je njena tržišna cena neadekvatna za tražnju, odnosno potrošače. Usled toga se zaštita potrošača odvija putem kompenzacija.

Regionalne subvencije. Regionalne subvencije imaju relativno ograničeni karakter posmatrano prostorno. Preko njih se vrši stimulisanje poljoprivrede odgovarajućeg područja s obzirom na njegov specifični karakter. Na primer, ova vrsta subvencija određuje se za brdsko-planinska područja, ekološke zone i druge specifične regione. Kao mere subvencije se uglavnom koriste premije, regresije ili kompenzacije u užim okvirima.

Nacionalne subvencije. Nacionalne subvencije se određuju na nivou zemlje i po širini su obuhvatnije od pomenutih. Obično uključuju subvencije tržišnog i proizvodnog karaktera.

Međunarodne subvencije. Međunarodne subvencije se koriste u okvirima zajednice nekoliko ili više zemalja kao što je naprimer Evropska unija. One se koriste uglavnom da stimulišu proizvodnju unutar granica koje pokrivaju i radi zaštite poljoprivrede, odnosno pojedinih grana ili proizvodnji od delovanja iz okruženja. U okviru njih posebno mesto pripada subvencijama i sistemu uzajamnog razvoja, koordinacije i integracije. U finansiranju se angažuju sredstva zajedničkog budžeta koji se finansira budžetima

pojedinih zemalja prema unapred utvrdjenim pravilima. Najčešće pokrivaju spoljnotrgovinske aktivnosti, uvoz i izvoz.

7.2.2.3. Investiciona i kreditna politika u agraru

Investicije predstavljaju jedan od osnovnih faktora poljoprivrednog razvoja i rasta. Poljoprivrednim investicijama se vrši ulaganje novčanih sredstava kako bi se ostvarilo uvećanje osnovnih fondova, dakle proširila materijalna osnova rada i stvorili uslovi za efikasniju međusobnu supstituciju faktora proizvodnje i kreiranje većih profita. Praktično svaka zemlja vodi odgovarajuću investicionu politiku, odnosno bavi se pitanjima obima i strukture investicija u pojedinim privrednim oblastima. U tom smislu, investiciona politika je bitno uslovljena ciljevima i zadacima koji se žele postići na makro nivou, ali i u pojedinim privrednim segmentima. Tako država stimuliše podizanje opšteg nivoa produktivnosti, obezbeđuje ukupni i razvoj prioriternih privrednih delatnosti, grana i proizvodnji, obezbeđuje određene strukturne promene između i unutar pojedinih privrednih delatnosti i grana povećavajući nacionalni dohodak i zaposlenost.

Na jednoj strani, država pokušava da ostvari relativno stabilne privredne uslove kako bi se povećala izvesnost poslovanja poljoprivrednih preduzeća, uvećala njihova materijalna osnova i omogućilo lakše sagledavanje efekata finansiranja na rast i razvoj. Takođe, stabilni uslovi često utiču i na potencijalne investitore iz zemlje i inostranstva da vrše ulaganja u pojedine privredne oblasti, grane ili proizvodnje bilo kupujući i unapređujući postojeća preduzeća bilo da se radi o novim „green-field“ investicijama.

Posebno treba istaći da država u procesu ostvarenja zacrtanih makrociljeva, svojom kreditno-monetarnom i poreskom politikom stimuliše ili destimuliše poljoprivredna preduzeća ili potencijalne investitore kako bi efikasno razrešila jedno od najznačajnijih pitanja investicione politike, a to je obezbeđenje adekvatnog nivoa investicionih sredstava.

U odnosu na nivo investicionih sredstava koji se očekuje, bilo da su ona finansirana iz sopstvenih bilo iz pozajmljenih izvora, i centralna banka kao nezavisna monetarna institucija⁹³ vodi kreditno-monetarnu politiku koja treba da obezbedi cenovnu stabilnost i stabilnost ukupnog finansijskog sistema. Kako centralna banka ima monopol u emisiji novca i ostvaruje uticaj na nivo bankarskih rezervi, ona direktno utiče na tržište novca i kratkoročne kamatne stope, odnosno na nivo prilagodjavanja ekonomskih subjekata s obzirom da ove promene direktno utiču na proizvodnju i cene⁹⁴.

⁹³ Centralno bankarstvo za razliku od novca i monetarne politke koji su prisutni od početka civilizacije, egzistira znatno kraće. Centralne banke su se razvile evolutivnim putem ili u vidu državnih dekreta. Preteču Centralne banke su predstavljale klirinške kuće kao zajmodavci koji su osiguravali depozite za svoje članice. Prve evropske centralne banke su nastale u XVII veku, Riks banka u Švedskoj; Banka Engleske 1694.; Banka Francuske 1800. Danas su savremene Centralne banke organizovane na različite načine i pokrivaju različite funkcije. Videti šire u Dimitrijević, B., Fabris, N. (2007) *Ekonomska politika*, Ekonomski fakultet, Beograd.

⁹⁴ Ovakav sistem se zove proces monetarne transmisije. Novija monetarna teorija tretira kratkoročne kamatne stope kao osnovni instrument monetarne politike i kao sredstvo za prognozu inflacije jer se istorijski pokazalo da je veza novac – proizvodnja – inflacija nestabilna pa je ovaj sistem tzv. monetarnog targetiranja napušten.

Preko regulisanja kamatnih stopa centralna banka direktno vrši povećavanje cene novca, odnosno cene kapitala, te na taj način utiče na smanjivanje tražnje za novcem delujući stabilizaciono. Istovremeno, ona indirektno utiče i na smanjivanje interesovanja za investiranjem, a preko te poluge ekonomske politike i na privredni rast i to ograničavajuće. Obrnuto, ukoliko centralna banka vrši snižavanje kamatnih stopa to utiče na povećanje tražnje za novcem, a indirektno i na povećanje zainteresovanosti privrednih subjekata da investiraju, što podstiče privredni rast. Uobičajeno je da se kao osnovna poluga kamatne politike koristi eskontna stopa centralne banke.

U našim uslovima Narodna banka Srbije kao centralna banka već nekoliko godina ne koristi eskontnu stopu kao osnovnu polugu regulisanja cene kapitala. U sklopu promene monetarne politike i njenih osnovnih poluga, Narodna banka Srbije je uvela kao referentnu, kamatnu stopu na hartije od vrednosti, tačnije kamatnu stopu na dvonedeljne repo operacije. Prodajući i kupujući hartije od vrednosti Narodna banka Srbije reguliše količinu novca u opticaju, a preko cene ovih hartija utiče na kamatne stope banaka. Postavljanjem ove stope vrlo visoko ona čini hartije od vrednosti atraktivnijim za kupovinu od strane investitora da bi sa obaranjem inflacije ova stopa kasnije bila snižena.

Iako centralna banka kreditno-monetarnom politikom na ovaj način deluje kratkoročno, treba znati da ova politika takodje ostvaruje i određeno vremensko kašnjenje u efektima koje proizvodi. Oni su nekad očigledni tek nakon nekoliko kvartala ili čak godina, pa je svrha vođenja ove politike povezana i sa predviđanjem kakve će efekte ona ostvariti u budućnosti.

Poseban problem monetarne politike svakako predstavlja izbor optimalnog režima deviznog kursa⁹⁵. Kada je u pitanju poljoprivreda treba istaći da jedna zemlja može voditi politiku podcenjenog kursa nacionalne valute pri istim ostalim uslovima na tržištu. Na taj način domaći proizvođači imaju povoljniji položaj na međunarodnom tržištu s obzirom da je cena kilograma pšenice u slučaju podcenjenog kursa nacionalne valute izražena u euro centima niža nego u slučaju kada je kurs domaće valute precenjen. To se direktno odražava na cenovnu konkurentnost domaćih izvoznika posmatrano pod istim ostalim uslovima.

Da bi minimiziralo troškove finansiranja planiranog rasta, poljoprivredno preduzeće, odnosno poljoprivredni proizvođač mora za obim neophodnog finansiranja da planira rokove i izvore, a osnovni vodič u tome predstavlja državna politika finansiranja i kreditiranja.

Imajući u vidu relativno ograničene mogućnosti finansiranja investicija iz sopstvenih izvora, agrarna politika po pravilu mora voditi računa o kreditnoj politici. Kreditna politika mora da obezbedi mobilizaciju slobodnih sredstava radi ostvarenja ciljeva ekonomske politike u oblasti agrara i to kako sa aspekta investiranja u osnovna tako i u obrtna sredstva. Ovo nije ni malo jednostavan zadatak budući da agrar poseduje određene specifičnosti koje se ogledaju pre svega u biološkom karakteru proizvodnje i uticaju vremenskih uslova što zahteva angažovanje srazmerno većih novčanih sredstava i to na duži rok uz veći rizik za ostvarenje konačnih rezultata. Otuda poljoprivreda teško može da se takmiči sa nekim drugim privrednim oblastima i po pravilu je neophodno pored komercijalnih uslova i izvora sredstava, razvijati i kreditne šeme u kojima će

⁹⁵ Kao mogući navode se: slobodno fluktuiranje deviznog kursa ili neka od varijanti čvrstog deviznog kursa. Videti šire u Bubula, A., Otker-Robe, I. (2002) *The Evolution of Exchange Rate Regimes Since 1990: Evidence from de Facto Policies*, IMF, WP/02/155.

učestvovati razvojne i finansijske institucije ili uslove pod kojima poljoprivreda pozajmljuje sredstva na neki od načina beneficirati kako bi ih učinio atraktivnim za potencijalne investitore.

Pored kreditno-monetarne politike treba znati da je za stabilnost cena odgovornost jednim delom i na fiskalnoj politici koja je po definiciji manje fleksibilna od monetarne⁹⁶. Dalje, treba znati da ove politike nisu jedini faktor od uticaja na cene već je tu čitav niz faktora koji utiču kako na agregatnu ponudu tako i na tražnju.

7.2.2.4. Politika spoljnotrgovinske razmene

Politika spoljnotrgovinske razmene se uglavnom odnosi na uvozno-izvozne poslove agropoprivrede. U tom smislu na domaćem tržištu se obezbeđuju proizvodi koji ne pripadaju klimatskom području agropoprivrede zemlje na koju se odnose, proizvodi koji imaju sezonski karakter, a postoji potreba za njihovim prisustvom na domaćem tržištu i mimo sezone, proizvodi višeg ili nižeg kvaliteta nego što se proizvodi u zemlji ili je posmatrana zemlja deficitarna u njima, proizvodi većeg stepena dodate vrednosti, tehnološki napredniji proizvodi, kao i cenovno konkurentniji proizvodi. Slično vredi i za poslove izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Osnovni ciljevi spoljnotrgovinske politike predstavlja podsticanje domaće proizvodnje, produktivnosti, konkurentnosti, efikasnosti korišćenja raspoloživih resursa, zaštita domaće proizvodnje, povećanje dohodka poljoprivrednika, obezbeđenje stabilnih uslova na tržištu i cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, kao i poboljšanje trgovinskog i platnog bilansa.

Svaka zemlja, bez obzira na dostignuti stepen razvoja poljoprivrede nastoji da izveze što veći obim poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i tako ostvari pozitivni trgovinski bilans sa inostranstvom. U tom pogledu se spoljnotrgovinskom politikom omogućuju povoljniji uslovi za domaće izvoznike na međunarodno tržište i pokušava destimulisanje stranih izvoznika. Ova vrsta spoljnotrgovinske politike se naziva politikom protekcionizma, a kao najveći protekcionisti u svetu se pominju Evropska unija i Japan.

Kada je u pitanju olakšavanje izvoza u oba smera pojedine države primenjuju različite mere za njegovo olakšavanje. U arsenalu se uglavnom pominju kvantitativna i kvalitativna ograničenja. Kao najpoznatije mere se najčešće pominju carine ili tarife, prelevmani, izvozne premije i razni oblici restrikcija kao na primer kvote.

Povećavanje carina za uvezene proizvode je poznata mera zaštite domaće proizvodnje i ona se u slučajevima ograničavanja nivoa carina nadalje podupire prelevmanima koji posmatrani tehnički predstavljaju razliku uvozne cene na koju je primenjena carina i domaće više cene.

Izvozne premije se po pravilu ostvaruju za proizvode koji se uključuju u međunarodnu podelu rada, a želi im se osigurati cenovna konkurentnost. One su najčešće na nivou

⁹⁶ Ni jedna hiperinflacija u svetu se nije pojavila a da nije došlo do monetizacije budžetskog deficita čime je ustanovljena očiglednost veze budžetskog deficita, kamatnih stopa i inflacije. Videti šire u Siklos, P. (2002) *The changing face of central banking*, Cambridge University Press

razlike više domaće cene i svetske cene po kojoj se izvozi na međunarodno tržište. Izvoznicima se na taj način nadoknadjuje gubitak koji ostvaruju izvozeći proizvode po svetskim, a ne po domaćim cenama. Ovaj iznos se po pravilu refundira nakon prezentacije odgovarajuće dokumentacije kojom se potvrđuje da je do izvoza zaista i došlo.

Spoljnotrgovinska politika poznaje i meru kojom se pojedine robe stavljaju u režim odobravanja kontigenata u slučaju uvoza ili izvoza. Time se vrše najčešće restrikcije uvoza ili izvoza. Ovo se dešava da bi se sprečio izvoz proizvoda koji su deficitarni na domaćem tržištu zato što je svetska cena eventualno povoljnija za izvoznika. Kao prateća mera se često uvode kompenzacije. S druge strane, domaće tržište i njegova stabilnost se često štite kontigentima roba koji se daju određenim zemljama ili grupacijama zemalja za izvoz na tržište određene zemlje ili grupacije. Ovi kontigenti se najčešće regulišu prema količini i kvalitetu proizvoda.

Konačno, u određenim slučajevima kao sastavni deo spoljnotrgovinske politike navodi se i devizni režim. On se koristi u slučajevima kada zemlje nemaju konvertibilnu valutu što je bilo veoma značajno u vreme postojanja socijalističkih zemalja. U okviru ove politike administrativno se propisivao kurs valuta i tako direktno uticalo na uspeh izvoznika. Takođe, ovo je pratila i mera koja se naziva retencionna kvota. Ona označava procenat vrednosti izvoza koji izvoznik dobija u devizama kao mogućnost da po osnovu izvoza ostvari i odgovarajući uvoz roba i usluga. Veća retencionna kvota je stimulisala izvoznika na veći izvoz, ali pošto izvoznici najčešće ne moraju da budu proizvođači, stimulisanje proizvođača je bilo tek indirektno i često nesvršishodno. Najčešće se dešavalo da izvoznici zaraduju trgovinom u oba smera, a da proizvođači pritom dvostruko gube.

7.2.2.5. Planiranje u agroprivredi

Planiranje⁹⁷ je u proteklim decenijama, praktično od drugog svetskog rata na ovamo, bilo ne samo važan deo sistema, već možda i najistureniji faktor i snaga ekonomskog, političkog i svakako ideološkog delovanja. Ono je uslovljavalo karakter i modalitete društva koje se izgradjivalo. Pritom, i pored određenih promena koje su se u nekoliko reformskih pokušaja dešavale, planiranje je sve vreme zadržalo bitna obeležja "vladajućeg" društveno-ekonomskog sistema. Umesto intervencije države koja bi posmatrano dugoročno, korigovala laissez-faire pristup i usmeravala mehanizam »nevidljive ruke« o kome je svojevremeno pisao još Adam Smit, u praksi je permanentno ostvarivano administriranje makroekonomskim tokovima u bimodalnoj⁹⁸ privredi. Već sama ta činjenica, upućuje na zaključak da je planiranje nužno transformisati saglasno novim promenama i okolnostima. Međutim, postavlja se pitanje, koji je smer, dubina i domet takvih promena?

⁹⁷ Planiranje je u stvari nastalo kao kritička ideja vezano za sistem alternativnih privrednih ustanova. Tako je u USA 1974. godine, pod uticajem autora Leontief-a i Galbraith-a inicirano uvođenje nacionalnog planiranja i formiranje centralno-planske institucije. Pritom, interesantno je primetiti da ova institucija nikada nije osnovana već se planiranje razvijalo kroz programiranje i ekonomsku politiku a ulogu "planske institucije" je preuzela Vlada i njeni organi (Ministarstvo finansija pa sve do pojedinih naučnih instituta kada je u pitanju najvažnija komponenta savremenog planiranja – naučno tehnološki razvoj).

⁹⁸ Bimodalna privredna struktura podrazumeva postojanje dva sektora vlasništva u okviru poljoprivrede - društvenog i privatnog i u odnosu na svaki od njih odgovarajuće politike privrednog razvoja koje su najčešće bivale jedna drugoj suprotstvaljene.

Posledice primenjivanog sistema planiranja su vidljive, a sa njihovim drastičnim ispoljavanjem, Srbija se suočavala u poslednje dve decenije. One su očite i u odnosu na tretman samog planiranja, sa čijim se pominjanjem u ovim "savremenim" vremenima, najčešće bude asocijacije koje planiranje vezuju za korene tzv. "istočnog greha". Otuda se poslednjih godina javlja neprimerena uzdržanost kako u praksi tako i u istraživačkim poduhvatima vezanim za ovu oblast. Ona u svom ekstremu ide dotle da uglavnom sve institucije plana i planiranja dezavuišu i stavljaju po strani. Takodje, ova uzdržanost u praksu ne uvodi teritorijalni i nadasve ekonomski pristup agrarnog i ruralnog razvoja. Zbog toga je neophodna svojevrsna reafirmacija pristupa makroekonomskom planiranju, međjutim, ona mora da ukaže na neophodnost izgradnje potpuno novog pristupa u saglasnosti sa perspektivnom orijentacijom zemlje i dostignućima koje su na ovom segmentu ostvarile zemlje sa razvijenim tržišnim privredama. Takodje, novi pristup je neophodno afirmisati i zbog toga što je među naučnicima i stručnjacima rasprostranjena dosta čudna i simplficirana formula, po kojoj, ako postoji tržište planiranje nije potrebno.

Orijentaciju na novi pristup planiranju podržava do sada ostvareni progres na segmentu ekonomske teorije, privredne statistike, nacionalnih računa, kvantitativnih metoda i modela i elektronske računarske tehnike koja sada stvara mogućnost da se izadje iz okvira statičkog posmatranja i omogući dinamički pristup planiranju društveno-ekonomskog razvoja na segmentu poljoprivrede. Dakle, pored makro i mikro statičke ravnoteže ekonomskih subjekata na temelju delovanja zakona slobodnog tržišta, ukupnom sistemu je dodata i dinamička dimenzija koja se sastoji u državnoj politici usmerenoj ka optimizaciji rasta i razvoja. To je praktično omogućavalo državi da postepeno unapređuje sistem izoštrenog intervencionizma u uslovima minimalnih ekonomskih fluktuacija i strukturno usmerava privredu, i to u uslovima dugoročnog rasta i afirmisanja novih makro ciljeva i koncepata privrednog razvoja, kao što je na primer koncept održivosti, ruralnog razvoja, i sl.⁹⁹

Savremena plaska funkcija ne samo da je obezbedjivala stimulisanje rasta već je bila i biva usmeravana na eliminisanje barijera koje ugrožavaju dugoročni razvoj. To je pre svega, bilo usmereno na regulisanje monopola, sektora državne svojine, odnosa između rada i kapitala, privrednih ciklusa. U tom smislu, država se transformisala u glavnog aktera društveno-ekonomskih procesa.

Dakle, nekada veoma zastupljeno indikativno planiranje, postepeno se transformisalo u oblik označen kao strateško strukturno planiranje. Takvo planiranje je veoma zastupljeno u mešovitim ekonomijama i integracijama zemalja. Ove grupacije su se vremenom morale orijentisati na strukturno planiranje kao element od značaja za tržište koje ima attribute na primer "organizovanog tržišta" ili "humanizovanog tržišta". Ovakav koncept je nastao kao odgovor na pitanje uspostavljanja dugoročne dinamičke privredne ravnoteže. On je svakako prisutan i u Evropskoj uniji koja je upravo iz tih razloga i nastala.

Samo planiranje predstavlja složen i kompleksan proces. Naime, da bi plan bio realan i ostvariv on mora biti naučno i stručno utemeljen. Postoji više oblika i vrsta planova. Prema sadržaju planovi mogu biti agregatni (kompleksni) i sektorski (parcijalni); zatim

⁹⁹ Treba napomenuti da praksa globalnog društveno-ekonomskog planiranja sa ciljem da se ostvari dugoročna dinamička ravnoteža društveno-ekonomskog sistema u svojoj ukupnosti, po pravilu ne korespondira sa tendencijom nižih nivoa (teritorijalnih - regiona, opština; i strukturnih - pojedinih privrednih segmenata) za uspostavljanjem iste takve ravnoteže na svom nivou. Dakle, jednostavnije bi se moglo reći da otimum celine *per se* ne dovodi do optimuma pojedinih delova, i obrnuto.

prema teritorijalnoj obuhvatnosti mogu biti nacionalni, regionalni, lokalni; u odnosu na vremenski period koji obuhvataju oni mogu biti kratkoročni (najčešće do jedne godine) i dugoročni (srednji period do pet godina i dugi period deset i više godina, što u principu može biti opciono određivano od slučaja do slučaja); u odnosu na način realizacije koji podrazumevaju planovi se dele na informativne, usmeravajuće i normativne, a s obzirom na stepen centralizovanosti, dele se na centralizovane i decentralizovane.

Kod planiranja razvoja poljoprivrede moraju se uzimati u obzir njene karakteristike i specifičnosti po kojima se ona razlikuje od ostalih delatnosti. Zbog toga je planiranje u oblasti poljoprivrede kompleksnije i složenije nego u drugim delatnostima. Doda li se ovom i neminovnost posmatranja poljoprivrede kao deo određenog prostora, dakle ukupnog ruralnog razvoja, održivo planiranje nameće vezu prirode i čovekovih aktivnosti koje na značajno mesto odmah postavljaju zahtev za zaštitom čovekove sredine.

Pitanja za proveru znanja

1. Osnovno ograničenje agrarne politike u Republici Srbiji
2. Ograničenja agrarne politike u Republici Srbiji koja proističu iz pogrešno koncipirane strategije razvoja
3. Ograničenja agrarne politike u Republici Srbiji nastala kao rezultat primene makroekonomske politike
4. Ograničenja agrarne politike u Republici Srbiji koja proističu iz neadekvatnih institucionalnih rešenja
5. Mere zemljišne politike
6. Agrarna reforma
7. Mere za zaštitu poseda od cepanja
8. Mere za poboljšanje kvaliteta zemljišta
9. Mere zaštite zemljišta
10. Oporezivanje u poljoprivredi
11. Politika cena agrarnih proizvoda
12. Oblici interventnih cena u poljoprivredi
13. Interni i eksterni pariteti i subvencije u poljoprivredi
14. Politika spoljnotrgovinske razmene
15. Planiranje u agroprivredi

Literatura

1. Božić, Lj. (1960): Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadrugarstva, "Veselin Masleša", Sarajevo
2. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): Ekonomika poljoprivrede, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Zemun
3. Bubula, A., Otker-Robe, I. (2002): The Evolution of Exchange Rate Regimes Since 1990: Evidence from de Facto Policies, IMF, WP/02/155.
4. Đekić, S. (2006): Ekonomika poljoprivrede, Ekonomski fakultet, Niš
5. Đurić, K. (2015): Ekonomika poljoprivrede-praktikum, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
6. Marković, K. (2006): «Poljoprivredni kredit kao mera podsticanja razvoja agrarnog sektora republike Srbije», Savremena poljoprivreda, br. 5.(2006), Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 51-56, ISSN: 0350-1205
7. Marković, P. i sar. (1980): Ekonomika poljoprivrede, Kulturni centar, Gornji Milanovac
8. Marković, R. (1995): Ustavno pravo i političke institucije, JP Službeni glasnik sa p.o., Beograd
9. Mc Connell, D., Dilon, J. (1997): Farm management for Asia: a system approach, Department of Agricultural and Resource Economics, University of New England, Armidale, New South Wales, Australia, FAO, Rome
10. Milanović, M. (1996): Politika cena poljoprivrednih proizvoda, Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije, Beograd
11. Mirković, M. (1940) Agrarna politika, Beograd
12. Mihalović, L. (1996): Metode mikroanalize i njihova primena u upravljanju agrarnom politikom i agrarnim razvojem, časopis Privredna izgradnja, broj 1-2 (1996), strane 57-69
13. Mihajlović, L., Arsenović, Đ. (2002): Ekonomika poljoprivrede sa zadrugarstvom, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
14. Njegovan, Z. (1997): Poljoprivreda srednjevekovne Srbije, Ekonomski institut, Beograd
15. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Principi ekonomije i agrarna politika, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
16. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maksimović, G. (2013): Ekonomika poljoprivrede, agrarna politika i ruralni razvoj, Monografija, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
17. Siklos, P. (2002): The changing face of central banking, Cambridge University Press
18. Stojanović, S. (2002): Zajednica prihoda u poreskom sistemu Srbije, Pravni fakultet, Beograd
19. Upton, M., Dixon, J.M. (1994): Methods of micro-level analysis for agricultural programmes and policies, A guideline for policy analysts, FAO, Rome
20. Vukadinović, A., Milić, B., Montelatici, G., Paštović, G. (2009): Priručnik za metodologiju participativnog učenja i delovanja (PLA/PRA), Ministarstvo poljoprivrede šumarstva i vodoprivrede i Mreža za podršku ruralnom razvoju Republike Srbije
21. Tünen H. J. (1921): Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, 2 Aufl., Berlin

22. Zakić, Z. (2001): Agrarna ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd
23. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): Ekonomika agrara, Ekonomski fakultet, Beograd

8. ZAJEDNIČKA AGRARNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE (CAP)

Savremeni razvoj agrarne privrede obeležavaju dva međusobno suprotstavljena koncepta agrarne politike. Jedan od njih se dominantno bazira na državnoj intervenciji i svojevrsnom agrarnom protekcionizmu dok je drugi usmeren na liberalizaciju, pre svega, trgovinskih odnosa među zemljama sveta.

Agrarni protekcionizam je vezan za tendenciju koja se još u devetnaestom veku ispoljavala kao pad konkurentnosti evropskih zemalja u odnosu na efikasniju vanevropsku proizvodnju i mogućnost da se savremenim dostignućima u oblasti saobraćaja obezbedi jeftin transport. Pored ovoga, kao uzroci protekcionističke politike pre svega u Evropi i Japanu se navode društveno-ekonomski uslovi koji su u njima naglašavali uticaj feudalnog nasledja, zatim velika razlika u veličini poseda i njihova različita tehničko-tehnološka opremljenost. Ovakva pozicija evropskih zemalja potiče još od XVIII pa sve do druge polovine XX veka. S druge strane, prodor industrijalizma menja ulogu i značaj poljoprivrede u privrednom razvoju što u nepovoljnim tehničko-tehnološkim uslovima takodje izaziva potrebu za državnom intervencijom i zaštitu domaće poljoprivrede. Pritom su argumenti pristalica protekcionizma u agraru i državne intervencije uglavnom pripisivali potrebi snaženja državnih celina i na toj osnovi uspostavljanja samodovoljnosti.

Postavlja se pitanje da li su ovi argumenti imali isključivo ekonomsku podlogu ili su se u njima krili i ideološki i emocionalni razlozi nije posebno značajno, tek postojanje protekcionizma davalo je i još uvek daje značajan pečat agrarno-ekonomskim odnosima savremene poljoprivrede. Iako je u agrarnim privredama pojedinih zemalja koje zagovaraju ovakav koncept došlo do dubokih promena, protekcionizmu se još uvek pridaje dominantna uloga i značaj. Stoga će se u nastavku analizirati agrarni protekcionizam evropskih zemalja – Evropske unije kao klasičan primer primene protekcionizma i državne intervencije u agrarnoj privredi.

8.1. Početni ciljevi i principi CAP

Zajednička agrarna politika rezultat je višegodišnje težnje da se u okviru Evropske Ekonomske Zajednice, na bazi sopstvene poljoprivredne proizvodnje, obezbedi zadovoljavajuća prehrambena sigurnost koja, pored ostalog, pretpostavlja i sigurno snabdevanje tržišta kvalitetnim poljoprivredno prehrambenim proizvodima, po prihvatljivim cenama. Kako značajan preduslov za ostvarivanje prehrambene sigurnosti, bez sumnje, treba tražiti i u većem stepenu integracije tržišta poljoprivredno prehrambenih proizvoda, izvesni pokušaji i aktivnosti u okviru evropske šestorice, u pravcu ostvarivanja toga preduslova, datiraju još iz perioda pre zvaničnog zaživljavanja CAP. U vezi s tim, treba istaći da je već 1950. godine tzv. Skupština evropskog veća pokrenula postupak za istraživanje mogućnosti organizacije zajedničkog poljoprivrednog tržišta evropskih država. Prvi predlog potekao je od francuskog delegata Charpentier-a, koji se zalagao za uspostavljanje tzv. Visoke uprave za poljoprivredu, koja bi se bavila

nadzorom proizvodnje, utvrđivanjem cena i rešavanjem trgovinskih sporova između zemalja članica. Prema ovom predlogu, cene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda bi se formirale u zavisnosti od troškova proizvodnje i bile bi nezavisne od stanja ponude i tražnje. Zemlje sa visokim proizvodnim troškovima, odnosno dohodak njihovih farmera, bi se štitio uvođenjem svojevrsnih «kompenzacionih taksi», koje bi predstavljale razliku između evropskih cena i domaćih cena svake zemlje. Charpentierov plan, naročito njegovi nadnacionalni aspekti, izazvali su, međutim, burne reakcije pojedinih evropskih zemalja, naročito Velike Britanije, koja u svom predlogu nije išla dalje od formiranja Uprave koja bi istraživala nacionalne agrarne politike i sugerisala načine za njihovu harmonizaciju i lakšu saradnju.

Uprkos protivljenju Velike Britaniji, čijim se stavovima pridružila i Danska, Charpentierov plan je bio usvojen od strane Posebnog odbora za poljoprivredu u januaru 1951. godine. Međutim, u svom nastojanju da se započet proces integracije u što većoj meri ubrza, Francuska je u martu 1951. godine iznela predlog pod nazivom Pflimlinov plan¹⁰⁰ koji se bazirao na principima Charpentierovog plana, a imao je za cilj uspostavljanje Evropske poljoprivredne zajednice. Istovremeno, Holandija je iznela svoj predlog u okviru tzv. Menšoltovog plana, u čijoj je osnovi bila ideja o formiranju zajedničkog tržišta za poljoprivredne proizvode unutar Evrope, s ciljem postizanja maksimalne efikasnosti proizvodnje putem većeg stepena proizvodne specijalizacije.

Podstaknuti navedenim predlozima, predstavnici šest evropskih država održali su od 1952. do 1954. godine u Parizu seriju sastanaka, posvećenih mogućnosti i potrebi organizacije zajedničkog poljoprivrednog tržišta. Tok pregovaranja i otvoreni sukob mišljenja predstavnika pojedinih evropskih država nesumnjivo su potvrdili da je proces uspostavljanja zajedničke agrarne politike i zajedničkog tržišta agrarnih proizvoda izuzetno složen. Naime, u toku pregovora došlo je do polarizacije između zemalja koje su se zalagale za zajedničko tržište i davanje prednosti trgovinskoj razmeni između zemalja članica i onih koje su bile zastupnici stanovišta da je takav pristup organizovanju tržišta agrarnih proizvoda u koliziji sa postojećom trgovinskom politikom. Takođe, postojale su bitne razlike i u stavovima vezanim za institucionalni okvir, naročito u vezi pitanja da li predloženu poljoprivrednu organizaciju vezati za Organizaciju za evropsku ekonomsku saradnju (OEEC) ili je osnovati kao samostalno – specijalizovano telo.

Član 48. Rimskog sporazuma, kojim je osnovana Evropska Ekonomska Zajednica, potvrđuje da se «zajedničko tržište odnosi i na trgovinu agrarnim proizvodima» i da takva organizacija tržišta treba da bude ostvarena uspostavljanjem CAP. Navedeni sporazum, usvojen 1957. godine, članom 39. definisao je sledeće glavne ciljeve Zajedničke agrarne politike:

1. Porast produktivnosti u poljoprivrednoj proizvodnji putem implementacije elemenata tehničko-tehnološkog progresa, uz obezbeđenje racionalnog razvoja poljoprivrede i optimalno korišćenje faktora proizvodnje, naročito radne snage;
2. Obezbeđenje fer životnog standarda za poljoprivrednu populaciju, naročito kroz povećanje dohotka profesionalnih poljoprivrednih proizvođača;
3. Stabilizacija tržišta;
4. Sigurnost u snabdevanju potrošača, kao i
5. Snabdevanje potrošača prehrambenim proizvodima po prihvatljivim cenama.

¹⁰⁰ Ovaj dokument je dobio ime po tadašnjem ministru poljoprivrede Francuske Pierre Pflimlin

Radi ostvarivanja navedenih ciljeva, članom 34. istog Sporazuma predviđeno je formiranje Zajedničke organizacije tržišta poljoprivrednih proizvoda (Common Organization of the Agricultural Markets – COM), koje bi, u zavisnosti od prirode samog proizvoda, trebalo da se organizuje u vidu:

- Zajedničkih pravila o konkurenciji;
- Obavezne saradnje između različitih nacionalnih tržišnih organizacija, ili pak
- Evropske tržišne organizacije.

Pravila Zajedničke organizacije tržišta uvedena su postepeno i danas se odnose na sve poljoprivredne proizvode, odnosno grupe proizvoda u okviru Evropske unije. Na taj način obezbeđeno je prevazilaženje prepreka u trgovini između zemalja članica kao i primena istih carinskih stopa u trgovinskim odnosima sa trećim zemljama.

U Strezi (Italija) je u julu 1958. godine održana konferencija kojoj su, pored ministara poljoprivrede svih šest zemalja članica, prisustvovali i predstavnici farmera i prerađivačko – prehrambene industrije. Primarni zadatak ove konferencije bio je da se kroz komparaciju nacionalnih agrarnih politika utvrde polazne osnove za pomirenje različitih interesa i uspostavljanje CAP. Na ovoj konferenciji stečena je, pored ostalog, i jasnija slika o ispoljenim razlikama među zemljama učesnicama. Naime, dok su Italija i Holandija insistirale na liberalizaciji trgovinskog režima, Francuska je, u nastojanju da se oslobodi svojih viškova poljoprivrednih proizvoda, insistirala na ideji organizovanja zajedničkog tržišta. Nemačka se, međutim, zalagala za korenite strukturne reforme, dok je Belgija bila preokupirana mogućnostima Evropskog budžeta da pokrije visoke troškove postojećih zaliha.

Zaključci Konferencije, definisani na njenom završetku, odnosili su se na:

- Potrebu unapređenja trgovine između zemalja članica;
- Ukidanje kvota u trgovini;
- Uspostavljanje uske veze između cenovne i strukturne politike;
- Uspostavljanje ravnoteže između ponude i tražnje poljoprivredno – prehrambenih proizvoda, u cilju sprečavanja pojave zaliha;
- Stvaranje uslova za fer konkurenciju između pojedinih regiona, kao i
- Očuvanje porodičnog gazdinstva kao osnovne proizvodne jedinice u poljoprivredi.

Iako, međutim, na konferenciji u Strezi nije došlo do usvajanja zvaničnog dokumenta, ova konferencija se smatra značajnim korakom u postupku uspostavljanja CAP, jer su u okviru nje definisani osnovni principi agrarne politike Evropske Ekonomske Zajednice. Suština tri fundamentalna principa, na kojima počiva CAP, sublimirana je u sledećem:

1. **Jedinstveno tržište** koje podrazumeva eliminisanje carinskih barijera i ostalih trgovinskih prepreka i slobodan protok roba između zemalja članica. Jedinstveno tržište, takođe pretpostavlja uspostavljanje zajedničkih cena i, kako je ranije već spomenuto, istih pravila konkurencije. U cilju obezbeđenja nesmetane razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda na jedinstvenom evropskom tržištu morao je biti ostvaren i visok stepen harmonizacije administrativnih odredbi, kao i standarda u oblasti sanitarne i veterinarske kontrole.

2. **Prioritetnost Zajednice (Unije)** čiju suštinu predstavlja nastojanje Evropske Ekonomske Zajednice (EU) da svoje tržište zaštiti od uvoza. U vezi s tim, sa nivoa država članica, preneti su ovlašćenja za utvrđivanje prioriteta koji se daje plasmanu domaćih proizvoda kroz jedno nacionalno tržište, na nivo Zajednice. Tako je, dakle, putem predominacije Zajednice omogućena zaštita domaćeg tržišta od prekomernog uvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda po niskim cenama iz trećih zemalja, a time je očuvan i dohodak evropskih poljoprivrednika. Takođe, primenom odgovarajućeg sistema instrumenata pri uvozu i izvozu obezbeđena je zaštita od fluktuacija cena na svetskom tržištu i uspostavljena je zadovoljavajuća stabilnost u snabdevanju.
3. **Finansijska solidarnost**, kao treći bazni princip na kome počiva CAP, pretpostavlja obezbeđenje potrebnih finansijskih sredstava na nivou Zajednice radi finansiranja operacionalizacije mera CAP. U vezi s tim, radi finansiranja svoje agrarne politike Evropska Ekonomska Zajednica je formirala fond, koji je alimentiran doprinosom svih šest zemalja članica, a čija su se sredstva koristila za pokriće nastalih rashoda u funkcionisanju CAP. Reč je, naime, o Evropskom fondu za garantovanje i usmeravanje poljoprivrede (The European Agricultural Guidance and Guarantee Fund – EAGGF), osnovanom 1960. godine.

Pošto su utvrđeni, i od strane svih šest zemalja članica EEZ bili prihvaćeni osnovni ciljevi, principi i mehanizmi finansiranja Zajedničke agrarne politike, ona je 1962. godine i zvanično stupila na snagu.

8.2. Razvoj CAP u periodu posle 1962. godine

U periodu od 1962. godine, nakon uspostavljanja politike CAP, nacionalni sistemi podsticaja zemalja članica su se putem cena konsolidovali na lokalnom nivou i koristili kao dominantni instrument u organizaciji zajedničkog tržišta za glavne poljoprivredne proizvode u većini zemalja EC. Alternativne forme intervencije kao na primer tzv. „deficiency payments“ koja su se koristila da bi kompenzovala farmerima razliku između tržišnih cena koji se ostvarivao kao niži od prethodno determinisanih nivoa, bile su mnogo veće od inicijalno formiranog budžeta EC. Osim toga, šest država nisu posedovale administrativnu infrastrukturu koja bi bila u stanju da obezbedi direktna plaćanja farmerima kao realnoj opciji koju su predvideli tvorci CAP. Zbog toga je u ranim 60-tim godinama EC uspostavila sistem zaštite tržišta za skoro sve poljoprivredne proizvode. On se bazirao na fiksnim (ciljnim) cenama - “target prices”. Ekonomski pritisak na potrošače je bio veliki i oni su skupo plaćali hranu.

Sistem podupiranja tržišnih cena je bio i ostao implementiran uz korišćenje tri osnovna instrumenta:

1. Oporezivanje uvoza, koje je bilo uređeno na bazi dnevnog variranja u zavisnosti od nivoa uvoznih cena. Ono je bilo usmereno na proizvođače van EC koji prodaju na tržištu zajednice iznad tzv. prag cene ili “threshold prices”. U osnovi, ovaj mehanizam je štitio EC od fluktuacije cena na svetskom tržištu koje su bile pod značajnim uticajem USA. Kao sledeći benefit ovakvog

instrumenta bi se mogao navesti efekat porasta novčanih sredstava koja omogućuju uspješniju podršku politici cena na tržištu EC.

2. Eksportna refundacija koja je, slično prethodnom mehanizmu, varirala u zavisnosti od uslova na tržištu. Na osnovu ovog mehanizma su bili zaštićeni EC izvoznici za razliku u ceni koja se postiže na svetskom tržištu i cena koje se postižu u EC. Razlika je išla u budžet EC kao osnova za nadoknadu za podbačaje u žetvi koji su se eventualno ostvarivali, kao i za promene kursa, s obzirom da je ovakve promene teško unapred predvidjati sa velikom izvesnošću.
3. Intervetne cene su predstavljale osnovu kupovine farmerskih proizvoda EC u slučajevima kada velika ponuda poljoprivrednih proizvoda izaziva potrebu pada cena ispod takozvanog interventnog nivoa. Cena ovakvih kupovina i skladištenja rezervi je takodje padala na EC budžet, pojačavajući politiku razmene izmedju izvoznih podsticaja i domaće intervencije.

Ovi instrumenti su bili uspostavljeni i funkcionisali su preko državnih carinskih organa i agencija za intervenciju i bili su finansirani preko EC budžeta.¹⁰¹

Stimulisano relativno izdašnim podupiranjem cena, ali i promenama u tehnologiji proizvodnje, došlo je do značajnijeg porasta u stočarstvu i biljnoj proizvodnji. Rast proizvodnje iznosio je 30% u desetogodišnjem periodu nakon uvođenja CAP 1962. godine. EC je postala samodovoljna u jednom broju poljoprivrednih proizvoda, dok je u proizvodima kao što su govedina, sveže voće i povrće za kojima je stalno rasla tražnja uslovljena porastom životnog standarda, ona još uvek bila deficitarna. Takodje, opšta tražnja za prehrambenim proizvodima je uslovlila brz porast EC izdataka za interventnu kupovinu i izvozne subvencije za pšenicu, mlečne proizvode i šećer.

Proces uspostavljanja cena na godišnjem nivou od strane EC, bio je pod stalnim pritiskom relativno limitiranih mogućnosti za povećanje budžeta i izdašno podupiranje agrara putem politike cena i zahteva agrarnog lobija da se takva politika sprovodi. U toj borbi, Agrarni fond je do 1972. godine iznosio dve trećine ukupnog EC budžeta dok je iznos od poreskih zahvatanja vezano za poljoprivredu bio na nivou manjem od polovine fondovskih izdataka. U prilog ovome je išla i činjenica da sistem glasanja u EC nije bio u saglasnosti sa odredjenjem koje je originalno planirano, već se za "veoma važne odluke" u periodu od 1965. do 1966. godine mogao koristiti nacionalni "veto". To

¹⁰¹ Ukupni obim sredstava koji se kumulirao na osnovu poreskih zahvatanja na uvezenu robu kao i od poreza od proizvođača je stalno rastao i to od jedne milijarde ECU u ranim sedamdesetim godinama do preko četiri milijarde u 1991 i 1992. godini, da bi nakon reforme CAP od 1992. godine i dalje, pao opet na oko 1.5 milijardi ECU. Takodje, izdaci pokriveni EAGGF (European Agricultural Guarantee and Guidance Fund) na godišnjem nivou, rastao je od tri milijarde ECU u 1974. godini (EC-9) na preko 30 milijardi ECU za EC-12 u 1990. godini. U realnim brojevima iskazano, prosečna stopa rasta je bila 7.6%. Dodatno, oko tri milijarde ECU je trošeno na mere strukturnog upravljanja i druge poljoprivredne izdatke. Tri osnovne komponente dela za pružanje garancija EAGGF-a su varirala po značaju od vremena do vremena. U realnim izrazima ECU iz 1985. godine to izgleda ovako:

(I) Troškovi skladištenja su se tokom 70-tih godina značajno povećavali sa jedne milijarde prvo na dve milijarde da bi u 1985. godini iznosili 5.5 milijardi ECU, pre no što su ponovo pali na tri milijarde ECU u 1988. godini.

(II) Eksportno refundiranje je raslo veoma brzo od 1974-1980 godina na osam milijardi ECU da bi 1988. godine iznosilo devet milijardi ECU.

(III) Tzv. ostala plaćanja, uglavnom direktna podupiranja cena kao što su npr. proizvođačke i potrošačke subvencije, fluktuirale su oko šest milijardi ECU u periodu od 1974-1983. godine da bi se u narednih osam godina duplirale na oko 13 milijardi ECU u kojima ponovo dominiraju navedene dve kategorije.

je komplikovalo efikasnije upravljanje zajedničkom organizacijom agrarnog tržišta i to u uslovima kada se dešava da zajedničko tržište biva pod uticajem nestabilnosti valutnih kurseva. Nestabilnost francuskog franka i nemačke marke iz 1969. godine uslovlila je pojavu tzv. "green exchange rates" za preračunavanje cenovnih podsticaja koji se ostvaruju iz CAP u nacionalne valute. Ovo je omogućavalo stabilizovanje nacionalnih cena poljoprivrednih proizvoda u odnosu na fluktuiranje valutnih kurseva. Ovakva politika je izazvala diferenciranu politiku podsticaja u pojedinim zemljama, dok je istovremeno trebalo obezbedjivati novčane sume za kompenzaciju u vidu carina i subvencija na granicama zemalja članica kako bi se sprečile distorzije u trgovini kao posledici primene ovakve politike. Zeleni kursevi i novčani iznosi za kompenzacije su predstavljali napuštanje principa jedinstvenog tržišta i uvele novi element nacionalnog diskrecionog prava u primeni CAP kao i značajne mogućnosti za arbitražu i obmanu.

Prema originalnom planu CAP, oko jedna trećina sredstava je bila predviđena za uspostavljanje i uvođenje strukturnih mera kako bi se šire primenjivao koncept ukрупnjavanja evropskog farmerstva i promovisao koncept efikasnijeg agrarnog privredjivanja i jačanja farmi. Proces je bio podržavan kroz fond CAP za doobuku i kapitalne investicije. Međutim, u početnoj fazi efekti su bili relativno ograničeni. Mansholtov plan, donet 1968. godine, kao pokušaj da se uspostavi fleksibilnija politika cena radi boljeg balansa između ponude i tražnje, promovisao je politiku izbacivanja oko pet miliona hektara zemlje iz poljoprivredne proizvodnje i isto toliko ljudi iz poljoprivrede EC-6 tokom sedamdesetih godina. Međutim, kao suviše radikalno, ovaj plan nije bio politički prihvatljiv.

Tek su 1972. godine prihvaćeni strukturni ciljevi i ugrađeni u socio-strukturne direktive izvedene iz Mansholtovog plana. One su obuhvatale neophodnost modernizacije farmi, prestanka bavljenja farmerstvom i realokacija zemljišta kao i sprovođenje upravljanja i obuke u novim veštinama. Ipak, subvencije za modernizaciju farmi kao najuspešniji deo direktiva su uglavnom preduzimane u bolje strukturiranim poljoprivrednim zonama severnog dela EC-a i tako pridodate problemima tržišnog disekvilibriruma.

8.3. Razvoj CAP u periodu 1973-1983. godine

U periodu 1973-83. godine propuštena je mogućnost za reformu CAP. Naime, u vreme kada je Zajednica proširena 1973. godine, postojala su bar tri razloga da se CAP reformiše. Prvi se vezuje za činjenicu da bi Velika Britanija kao neto uvoznik poljoprivredno-prehrambenih proizvoda bila neto gubitnik u budžetiranju EC, odnosno ne bi ostvarivala značajnije efekte od prihoda koji se zemljama članicama obezbeđuju po osnovu politike podrške agrarnih cena. A pošto je glasanje u EC na bazi većine još uvek bila neuobičajena praksa, za očekivati je bilo da će u takvim uslovima jedna zemlja biti u mogućnosti da sputava ostale. Drugi razlog za reformu CAP vezuje se za uvećanje Zajednice koje je u odredjenom smislu, uticalo na izmenu ekonomskih karakteristika njene poljoprivrede.¹⁰² I dok je uvećanje produktivne površine EC ostvareno za skoro 50%, broj gazdinstava je porastao za samo 15% što je povećalo veličinu prosečne farme za oko 30%. Ova nova situacija je svakako morala voditi u pravcu povećanja efikasnosti

¹⁰² Od 1. januara, 1973. godine Zajednici se priključuju Velika Britanija, Danska i Irska, a od 1. januara, 1981. godine i Grčka.

farmi što je dalo veći efekat uspehu poljoprivredi EC, veći nego što je ostvareno redistribucijom pretpostavki same politike CAP. Treći razlog za reformu CAP je također vezan za uvećanje Zajednice. Ono je naime učinilo da EC postane mnogo značajniji učesnik na svetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda nego što je prethodno bila. Tako je devet zemalja ostvarivalo učešće od gotovo jedne trećine svetske trgovine poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Sa aspekta uticaja CAP, treba istaći da je njen uticaj na dugoročne modele trgovine poljoprivrednim proizvodima bio jedan od osnovnih razloga koji je držao Ujedinjeno kraljevstvo kao značajnog uvoznika poljoprivrednih proizvoda, da ostane van originalne, odnosno prvobitno uspostavljene Zajednice. Eventualni pristup Velike Britanije u 1973. godini je zahtevao određeni broj značajnih ustupaka u cilju da prilagodi specijalne trgovinske relacije Velike Britanije sa članicama zemalja Commonwealth kao što je Novi Zeland, kada je u pitanju trgovina buterom i ovčijim mesom i sa afričkim, karibskim i pacifičkim zemljama, kada je u pitanju trgovina šećerom.

U samom startu, očekivalo se da će zbog svega navedenog, uvećanje EC izazvati izmenu politike CAP. Otuda je odmah po prijemu nove tri zemlje (Velika Britanija, Irska i Danska) od komisije Zajednice zatraženo da ponudi predloge za unapredjenje CAP. Ona je 1975. godine napravila izveštaj koji je nazvan "Stocktaking of the common agricultural policy" i koji je prezentiran Parlamentu i Savetu. Izveštaj je predstavljao veoma značajnu i sofisticiranu analizu pa se ocena efektivnosti različitih instrumenata CAP smatra vrednom praktično i danas.¹⁰³

Međutim, i pored sofisticiranih analiza umesto reforme dolazi do povećanja podrške i troškovi CAP stalno rastu. Stoga, predložene promene politike nisu bile tako dalekosežne kao što je bila rigorozna analiza u navedenom Izveštaju. Poljoprivredni sektori novopriključenih zemalja su značajno podstaknuti višim nivoom EC podrške cena¹⁰⁴, pri čemu je tržište Velike Britanije zatvoreno za mnoge snabdevače van EC. Kao rezultat, povećanje broja članova je samo privremeno uticalo na porast viškova pod dejstvom CAP. Politika je ostala praktično nepromenjena, a stepen EC samodovoljnosti, posmatran u širem smislu, značajnije je porastao.

Ovakva kretanja su uslovlila rast troškova CAP u 80-tim godinama, i to dvostruko u odnosu na sredinu 70-tih.(Grafikon 2.)

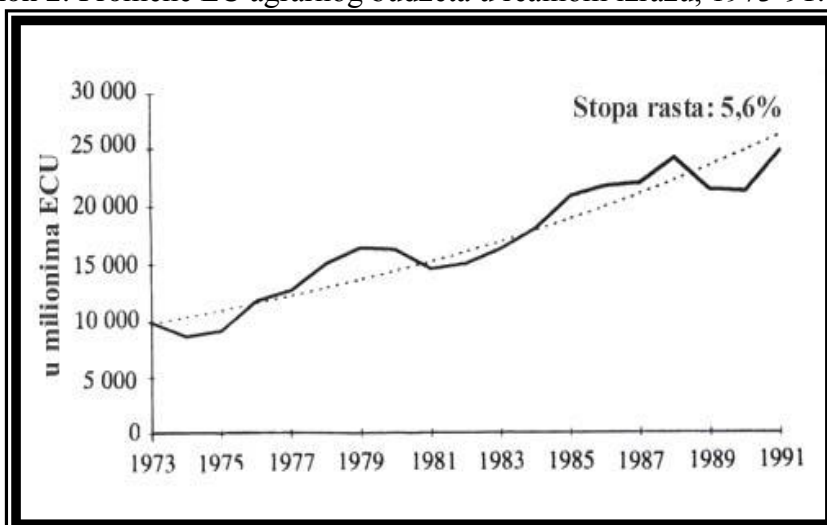
¹⁰³ Tačke 74, 75 i 76 Izveštaja su od posebne vrednosti. U tački 74, Intervencije postepeno udaljavaju farmere od potrošača na taj način što cene koje plaća potrošač u izvesnom smislu falsifikuju ekonomsku kalkulaciju omogućujući tako da sistem cena koji se primenjuje, praktično ne informiše proizvođače o preferencijama potrošača ali ni potrošača o relativnim troškovima različitih proizvoda. Pritom se korišćenje proizvodjačkih i potrošačkih subvencija ne može koristiti kao instrument snižavanja cena u odnosu na zarade ili troškove života osim u kratkom periodu sa ciljem da se izvrši korekcija efekta aksidentalnih viškova (za meso) ili manjka (šećera) u "unutrašnjem" sistemu snabdevanja za dati proizvod. Tačka 75, Proizvodne kvote koje ograničavaju konkurenciju između proizvođača i omogućavaju da se odvija proizvodnja i na farmama i u regionima u kojima su troškovi viši. Zaključak je svakako da se ostvaruju više cene za potrošače i bonus za bolje situirane proizvođače. Konačno, član 76, Subvencije za zarade, upućuju na zaključak da optimum korišćenja radne snage na farmama nije uspostavljen. On može samo biti verifikovan posmatrano u ekonomskim relacijama kao proviziono rešenje u još nedovoljno naglašenom procesu modernizacije farmi i koji upućuje farmere na ostale vrste aktivnosti.

¹⁰⁴ UK samodovoljnost u poljoprivrednim proizvodima je porasla sa 65% u srednjim 60-tim na 75% početkom 80-tih.

Takodje, dolazi do dodatnog pritiska na troškove usled povećanja izdataka izazvanim nestabilnošću valutnih kurseva, a posle 80-tih prijemom Grčke. Nivo realnih poljoprivrednih zarada je opao za 10% u periodu između 1978 i 1980. godine uprkos prosečnom opadanju broja farmi u EC od 3% godišnje. Šeme za napuštanje poljoprivrede od strane farmera nisu pomogle da se reše problemi prekomerne radne snage u poljoprivredi. Naime, usled visokog stepena nezaposlenosti, ove šeme su postajale permanentno neefikasne.

Ukupnu situaciju vezano za viškove su olakšavale relativno loše žetve 1978 i 1980. godine kao i kratkoročni efekti politike generalnog ekonomskog ozdravljenja. Dalje, određena pomoć je dolazila i sa terena obnove svetskog tržišta, delom i kao posledice snažnog rasta USD koji je povremeno snižavao troškove subvencioniranja izvoza.

Grafikon 2: Promene EC agrarnog budžeta u realnom izrazu, 1973-91. godine

Izvor: The Agricultural situation in the Community, različite publikacije

Kao rezultat, rešavanje strukturnih problem robnih viškova se odlagalo, a budžetski izdaci su bivali manje urgentni. Ipak, posle 1980-tih prethodni problem politike CAP za šest EC zemalja sada je proširen na deset zemalja.

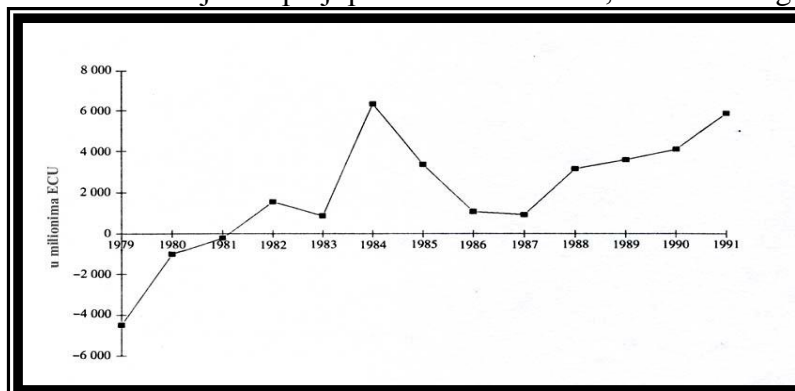
8.4. Period u razvoju CAP između 1983-1991. godine

Period u razvoju CAP između od 1983. do 1991. godine se najčešće naziva periodom eksperimentisanja, s obzirom da su se nerešeni problemi CAP još više uvećavali. To se pre svega odnosilo na:

- ubrzani rast budžetskih troškova interventnog otkupa viškova proizvoda i njihov subvencionirani izvoz,
- narastanje viškova u svim osnovnim proizvodima biljne i stočarske proizvodnje (Grafikon 3.), i
- raznolikost nekoordiniranih pokušaja da se destimuliše prekomerna proizvodnja.

Kako se budžetska kriza stalno produbljavala, Zajednica je bila u situaciji da u sve manjim iznosima povećava nominalnu podršku putem cena, izazivajući tako značajno smanjenje posmatrano u realnim parametrima. Pravila intervenisanja su se sužavala i slabila efektivnost tržišnog podupiranja agrara. Međutim, sa daljim padom svetskih cena nije došlo do očekivanog porasta nominalne zaštite tokom cele dekade, ali su rasli ostvareni poljoprivredni viškovi (Grafikon 18.). I pored toga, ipak se pokazao izvestan diskontinuitet u odnosu na proizvođače koji se ispoljavao tako što ih je gurao u neefikasnost s obzirom na ispoljeni rast troškova i stagnantne cene.

Grafikon 3.: Kretanja EC poljoprivrednih viškova*, 1979-1991. godine

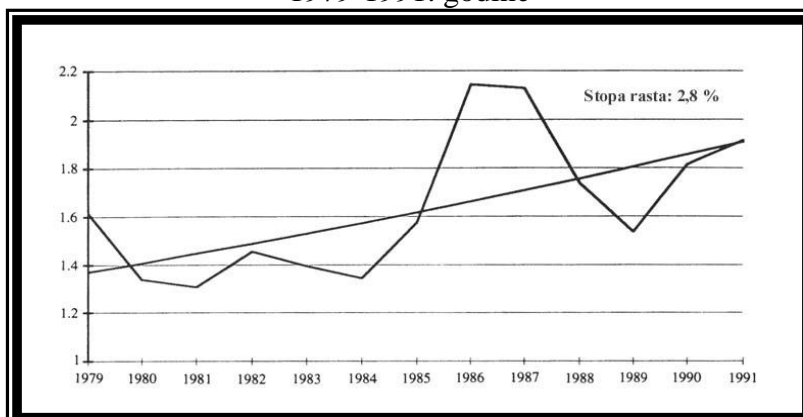
* Proizvodnja minus potrošnja proizvoda koji ulaze u obračun PSE po svetskim cenama (mill. ECU)

Izvor: OECD, PSE database, obračun u European Economy No 4, 1994. godine, str. 15

Jasno je bilo da rigorozna politika cena nije uticala na porast političkog pritiska kao i na budžet. U različito vreme, ali sa ubrzanim tempom, EC je uspostavila mehanizam različitih mera koje su imale za cilj da relativiziraju rastuće troškove i viškove.

Uvedeni su porezi sa karakterom zajedničke odgovornosti, gde je forma tržišnog oporezivanja proizvođača, koja je postojala od samog početka CAP režima za šećer, uvedena 1977. godine za mleko, a 1986. godine i za žita. Oni su ostvarivali određeni doprinos u pokriću troškova režima za mleko i žita – oko 20% u slučaju žita i oko polovine za šećer u periodu između 1989 i 1991. godine. Predlog Komisije za uvođenje ekstra poreza na mleko za visoko intenzivne farme nije bio prihvaćen. Ova vrsta poreza je vodila smanjenju proizvodnje i tako možda za nijansu povećavala nivo svetskih cena nakon pada izvoznih viškova. Međutim, u praksi su ovi porezi uglavnom konstituisani kao dodatni porezi na potrošače i kao mogućnost za evaziju i izbegavanje.

Grafikon 4.: Kretanje EC nominalne stope zaštite* za poljoprivredne proizvode, 1979-1991. godine

* Domaće cene proizvođača u relativnom odnosu sa svetskim cenama

Izvor: OECD, PSE database, obračun u European Economy No 4, 1994. godine, str. 16

Garantovani nivo cena je primenjivan za čitav niz proizvoda uključujući žita, neke vrste uljarica, i određene vrste voća. U okviru ovog sistema je bilo predviđeno da se podsticajne cene za nastupajuću godinu moraju redukovati automatski ako agregatna proizvodnja dostigne prethodno određeni nivo. Očigledno, uspostavljanje ovih nivoa je bilo uslovljeno efektivnošću i stepenom redukcije podsticajnih cena u slučaju ekscesnih situacija.

Stimulisanje domaće potrošnje je ostvareno na nekoliko proizvoda preko potrošačkih subvencija ili kroz marketing kampanje finansiranih od strane fondova Zajednice. Međutim, administrativni troškovi su često bili visoki kao i primeri lažnog prikazivanja. Takođe, nije bilo mnogo izvesnosti da subvencionirana tražnja neće zameniti normalnu potrošnju istih ili nekih drugih proizvoda.

Tržišne kvote su bile karakteristične za režim šećera od vremena njihovog uvođenja u 60-tim godinama i zajedno sa međusobnom poreskom odgovornošću, ograničavale su neto budžetske troškove samoga režima. Proširivanje sistema na ostale robe je opstalo dosta dugo uprkos svojoj kompleksnosti i neefikasnosti. Međutim, ubrzano pogoršavanje situacije u kompleksu mleka u ranim 80-tim godinama, dovelo je do primene kvota za individualne privatne farme mleka ili kooperative, koje je počelo u aprilu 1984. godine. U narednim godinama ovaj sistem je bio predmet velikog broja prilagodjavanja koja su proizilazila delom od originalnog nivoa kvota, a delom od pravnog regulisanja koje se odnosilo na posebne grupe proizvođača.

Diverzifikacija proizvodnje je bivala povremeno uspostavljana kao sredstvo smanjenja pritiska vezano za osnovne tržišne proizvode. Nekoliko šema je podsticalo preorijentaciju govedarskih preduzeća sa proizvodnje mleka na proizvodnju mesa, ali sa ograničenim uspehom. Kao posledica US embarga na izvoz soje, u EC je kao odgovor data snažna podrška proizvodnji uljarica kao supstitutu za žita s obzirom da je Zajednica bila veliki uvoznik proteinske hrane za potrebe stočarstva. Ali, režim baziran na subvencijama za preradivače i proizvođače je postao veoma skup i izvor osnovnih političkih neslaganja sa USA s obzirom da se Zajednica još 1962. godine obavezala na veoma male carine i/ili na nivou gotovo nula za uljarice i ostale proizvode, osim žita koja se koriste za ishranu stoke.

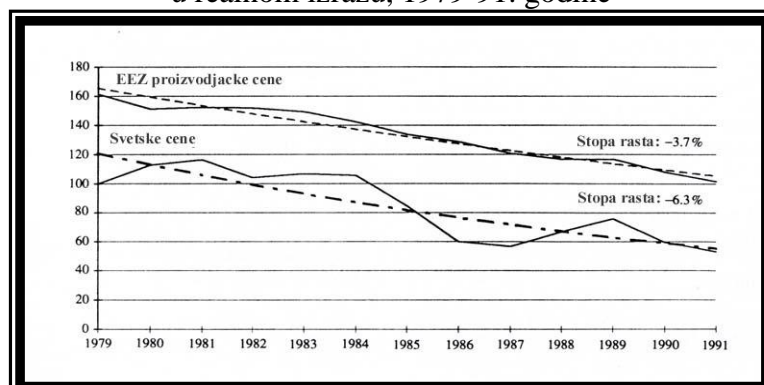
Uprkos veoma velikom broju primenjenih različitih mera, one nisu rešile fundamentalne probleme politike CAP. Zarade koje su se ostvarivale na farmama su ostale statične, a budžetski problemi su ostali i dalje, uprkos suši koja je zadesila USA u 1988. godini i uvođenju institucije ograničavanja izdataka od te godine pa nadalje. Uvođenje “zelenog ECU” u 1984. godini je bio pokušaj da se izbegnu određene teškoće u vezi sa monetarnim kompenzatornim plaćanjima, ali koje su verovatno ostavila mrlju na transparentnost ovakve politike. Slabi rezultati su ostvareni na svetskom tržištu u uslovima rastuće diferencijacije u pogledima između zemalja EC i svetskih cena tokom cele decade (Grafikon 4.).

Višak, koji je bio redukovao za vreme kasnih 70-tih, dostigao je hroničan nivo u nekim sektorima, pre svega žita, mleka i govedjeg mesa. Počev od 1988-89. godine, neto izvoz cerealija je narastao do 27.5 miliona tona dok je u ranim sedamdesetim EC bila neto uvoznik na nivou 10 miliona tona. Dalje, pristup Španije i Portugalije u 1986. godini, zahtevao je nove odgovornosti za politiku podsticaja u oblasti mediteranskih proizvoda. Na kraju, u 1990. godini u javnim skladištima se našlo čak 14.4 miliona tona cerealija, 600.000 tona mlečnih proizvoda i 530.000 tona govedjeg mesa.

Dok je samodovoljnost bila dostignuta u velikoj meri i tržište stabilizovano, narednih 30% porasta troškova politike CAP u periodu 1989-1991. godine nije zaštitilo farmere od pada farmerskih zarada, što je svakako usmeravalo značajan njihov broj ka napuštanju poljoprivrede. Tako je još jednom CAP bio izvor žalbi, prevara i neefikasnosti.

Do kraja decade, spoljni pritisci za reformu CAP su postali veoma intenzivni. Zajednica se suočila sa mišljenjem i utvrđenim jasnim zahtevom za promene i u pregovorima koji su se odvijali unutar GATT-a, u okviru Urigvajске runde pregovora.

Grafikon 5.: Kretanje cena proizvođača u EC i svetskih cena za poljoprivredne proizvode u realnom izrazu, 1979-91. godine

Izvor: OECD, PSE data base, obračun izvršen u European Economy No 4, 1994., str. 17

Pod pritiskom za smanjenje budžetskog opterećenja, Evropska Komisija je u februaru 1991. godine sačinila Primedbe na CAP u kojima se da uočiti da dostignuća postojeće politike nisu dalje održiva. Izvršena analiza i dalje preporuke Komisije nastale u julu 1991. godine, dovele su u maju 1992. godine do saglasnosti Saveta na tzv. “McSharry” paket reformi politike CAP.

8.5. Mekšerijeva reforma

Pored navedenih osnovnih nedostataka same politike CAP, što je izazivalo pritisak “iznutra” za njenom izmenom, treba navesti da je u novije vreme, potreba za njenim reformisanjem usledila i kao posledica pritisa “spolja”, odnosno približavanja zajedničkim rešenjima u pregovorima u okviru GATT-a, Urugvajске runde pregovora koja je završena 1994. godine. Stoga su nešto ranije pokrenute radikalnije reforme CAP-a kroz Mac Sharry reforms ili New CAP, u junu 1992. godine.¹⁰⁵ One su predstavljale značajno redizajniranje postojeće politike i rešenje za budžetsku krizu u EU, menjajući nadležnosti i ciljeve vezano i za svetsku trgovinu. Osnovu promena svakako čini uvođenje direktnih plaćanja i smanjenje cenovnih podsticaja što je svakako u relaciji sa dostignutom samodovoljnošću. Osnovne karakteristike nove politike, posmatrano po pojedinim bazičnim grupama proizvoda se mogu izraziti kao:

Biljna proizvodnja. Redukcija u oblasti cena žita za jednu trećinu, koja je trebalo da se ostvari do 1995-96. godine, na nivo od green ECU 100 za tonu, i to u tri koraka. Kao značajan instrument zaštite su zadržane prag cene (trashold prices) na nivou green ECU 155 za tonu. Takođe, predviđena je eliminacija cenovnih podsticaja za semena uljarica i proteinske kulture; kompenzacije putem direktnih plaćanja za isključivanje zemljišta (set-aside) bazirano na istorijskoj osnovi i regionalnim prinosima, 15% isključivanja zemljišta uz princip rotacije¹⁰⁶ za kulture koje gaje svi, osim malih farmera.

Stočarstvo. Redukcija na interventnim cenama za 15% od jula 1993. godine za kategoriju mesa beef, i to u tri faze. Takođe, predviđena je kompenzacija kroz direktna plaćanja premije za maksimalnu visinu koncentracije grla od dva uslovna grla, za hektar pod stočnom hranom, do 1996. godine; povećanje premije za mušku junad i telad koje su predmet pojedinačnog ograničavanja za gazdinstvo i regionalnih referentnih ograničavanja veličine stada, koja, ukoliko se dogodi da budu prevaziđena, moraju da se svedu na odgovarajući broj životinja po proizvođaču. Predviđeno je i postojanje posebne premije za ekstenzifikaciju ukoliko proizvođač redukuje broj grla do koncentracije 1.4 uslovna grla na hektar zemljišta pod krmnim biljem. Pored navedenog, u oblasti stočarstva predviđena je redukcija gornje granice za normalnu intervencijsku kupovinu od 750.000 tona na 350.000 tona, do 1997. godine.

Prateće mere. Implementacija programa pomoći farmerima za uvođenje proizvodnih tehnika koje su u funkciji zaštite čovekove okoline, pejzaža i prirodnih resursa. Njih moraju da prihvate zemlje članice i regioni u Uniji koji imaju odgovornost za njihovu primenu i koji se finansiraju sa 50% iz CAP budžeta. Osnovni cilj ovakvih mera je da se farmer ne oseća samo kao proizvođač, već i kao čuvar čovekove sredine, kulturnog i istorijskog nasleđa. U okviru pratećih mera, reformom je predviđeno uvođenje poljoprivredno-ekološkog paketa podsticaja koji su usmereni na ekstenzivniji način proizvodnje i zaštitu zemljišta i prirodnih resursa. Takođe, uvedena je i pomoć za

¹⁰⁵ Pod dejstvom unutrašnjih i spoljnih pritisa Evropska Komisija je u februaru 1991. godine sačinila dokument koji je nazvan *Reflections on the CAP*, u kome je zaključeno da dotadašnja politika nije više održiva. Nakon toga je u julu 1991. godine usledio odgovarajući predlog, da bi do 12. maja 1992. godine bio uspostavljen dogovor o MacSharry reformama.

¹⁰⁶ U 1993. godini uvedeno je bilo isključivanje zemljišta u obimu 18% ili 21% na opcionalnim osnovama i bez primene principa rotacija.

investiranje u šumarstvo i upravljanje ovim resursom koja podrazumeva kompenzacije za izgubljenu zaradu u periodu od 20 godina, kao i različite forme kompenzacije za prevremeno penzionisanje, bilo isplatom jednokratno ili u godišnjim iznosima, za farmere ili radnike na farmama u starosnoj dobi preko 55 godina.

Uvodjenje kompenzacionih plaćanja kao sasvim novog instrumenta CAP, uvedeno je sa ciljem da obezbedi efikasniji agrar i tako utiče na ukupnu ekonomiju Unije.

Mogući efekti ovog instrumenta se mogu iskazati na više načina:

- povećanje zarada i blagostanja farmera (zemljovlasnika);
- izmena strukture poljoprivredne proizvodnje;
- izmena uslova za strukturno prilagodjavanje;
- povećanje vrednosti zemljišta i tražnje za kreditima;
- smanjivanje ponude radne snage na poljoprivrednim gazdinstvima;
- uticaj na konkurentsku poziciju;
- uvodi "političku" neizvesnost u vezi sa budućim nivoima zarada;
- povećava tražnju korisnika kompenzacionih plaćanja za uslugama i robama; i
- utiče na ekonomske uslove u ostalim privrednim sektorima i makroekonomsku stabilnost.

Generalno posmatrano, ovo je svakako najradikalnija reforma CAP od vremena kada je ona uvedena. Na nju su uticali navedeni interni i eksterni pritisci, međutim, treba istaći i činjenicu da je u svemu, značajan uticaj imalo i političko opredeljenje. Naime, ocenjeno je da snaga agrarnog lobija, koji je sve vreme sprovođenja CAP imao veoma značajan uticaj, u međuvremenu opao. Na to su pre svega, ukazivale činjenice da je relativno učešće poljoprivrede u kreiranju ukupnog GDP u EU opalo na oko 2% (E-15), a da je učešće zaposlenih u poljoprivredi na nivou od oko 5% ukupno zaposlenih. S druge strane, orijentacija na dalje uvećanje broja članica, takodje je faktor koji utiče na neophodnost reformisanja CAP. Međutim, ovaj proces reformisanja se nije pokazao kao jednovremen, već je nužno zahtevao dinamički pristup, odnosno modeliranje i to na osnovu monitoringa i evaluacije u toku realizacije mera CAP. To je dovelo do dalje orijentacije na smanjivanje cenovnih podsticaja i ozbiljnijeg pristupa regionalnom, ruralnom razvoju u uslovima sprovođenja politike očuvanja čovekove sredine.

8.6. Agenda 2000

Nezadovoljna efektima McSharry-ieve reforme, WTO nije napuštala stav o izrazito protekcionističkom karakteru CAP i potrebama njenog daljeg reformisanja. Nezadovoljstvo zemalja izvoznica hrane je narastalo i posle završetka Urugvajске runde pregovora i usvajanja Sporazuma o poljoprivredi. Novo uvećanje EU, bilo je još jedan od razloga za uvodjenje novih reformskih zahvata u okviru evropske agrarne politike.

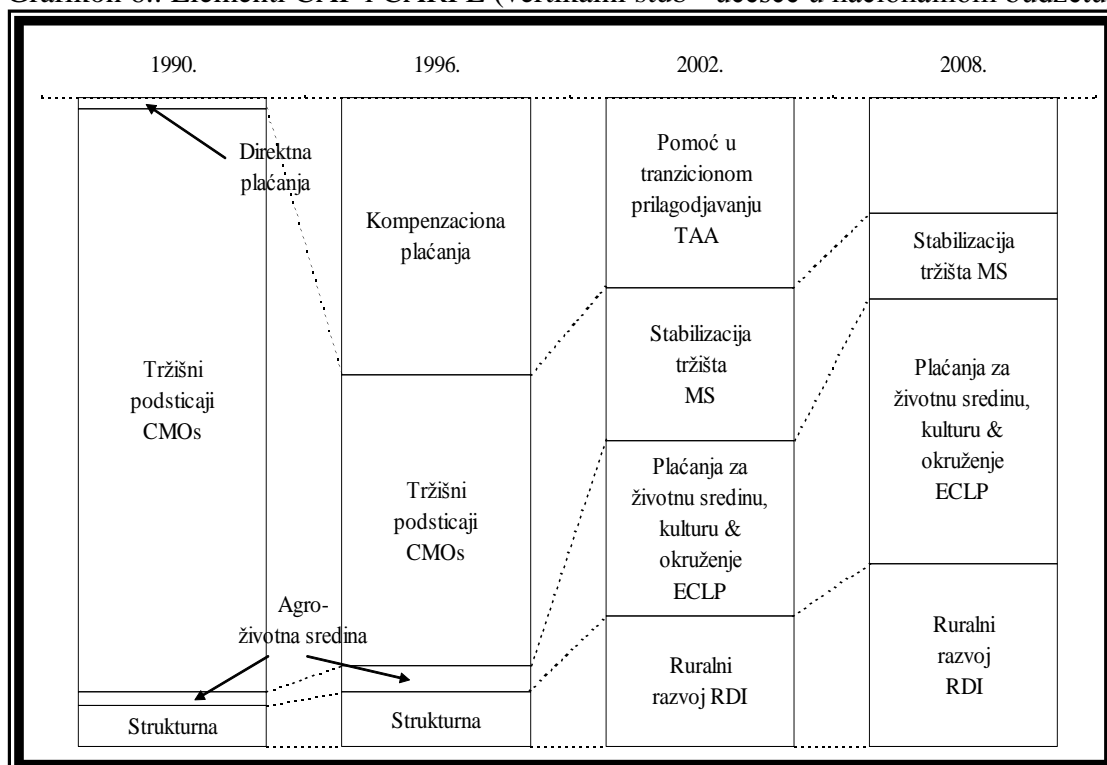
Akcionni program Evropske komisije pod nazivom Agenda 2000, usvojen je 1999. godine na Berlinskom samitu. Doneta za period od 2000. do 2006. godine, Agenda 2000 se

odnosila na sve ključne makroekonomske segmente EU. Jedan od tih segmenata bila je i CAP. Pritom su kao prioritetni ciljevi reforme CAP definisani:

- Redukcija cena poljoprivrednih proizvoda, kako bi se izašlo u susret zahtevima međunarodnih trgovinskih sporazuma;
- Redistribucija podrške agraru, kako bi se otklonile evidentne razlike između pojedinih regiona i proizvođača;
- Kreiranje CAP koja bi bila prihvatljiva za građane, odnosno potrošače;
- Uvodjenje decentralizovanog modela upravljanja agrarnom politikom, zbog novog proširenja EU, odnosno priključenja zemalja CIE;
- Pojednostavljenje mera upravljanja tržištem poljoprivrednih proizvoda, što se naročito odnosilo na nove članice;
- Kreiranje modela multifunkcionalne poljoprivrede i obezbedjenje ruralnog razvoja.

Na osnovu navedenih ciljeva može se pouzdano zaključiti da se Agendom 2000 pokušalo nastaviti ono što je 1992. godine započeto McSharry-jevom reformom: snižavanje interventnih cena, povećanje kompenzacionih-direktnih plaćanja farmerima, a sve u cilju jačanja tržišnih mehanizama.

Grafikon 6.: Elementi CAP i CARPE (vertikalni stub - učešće u nacionalnom budžetu)

Izvor: The Agricultural situation in the Community, različite publikacije

S obzirom na izraženu heterogenost mehanizama tržišne i cenovne podrške za pojedine proizvode u okviru CAP, Agendom 2000 pokušano je da se ovi mehanizmi pojednostave primenom sledećih mera:

- Jednom od najznačajnijih segmenata – proizvodnji žita, uljarica i proteinskih useva (COPs - Cereals, Oilseeds, Protein crops) posvećena je posebna pažnja. Naime, redukcija interventnih cena za žita, kao nastavak McSharry-jeve reforme, primenjuje se i dalje, uz postepeno povećanje direktnih naknada, koje bi trebalo da se izjednače sa podrškom u proizvodnji uljarica. Za proizvodnju proteinskih useva predviđeno je smanjenje direktne podrške;
- «Set aside» - sistem izuzimanja obradivih površina iz upotrebe još je jedna od mera preuzetih iz prethodnih reformskih zahvata, s tim što se efektivna stopa ovakvih površina određuje na nivou od 10% do 2006/07. godine, uz mogućnost izmene u skladu sa tržišnim okolnostima;
- Smanjenje cenovne podrške u proizvodnji goveđeg mesa i to za 20%;
- Smanjenje cena butera i obranog mleka, uz istovremeno povećanje proizvodnih kvota, s tim što su ove mere počele da se realizuju od 2005. godine, i
- Povećanje premije za ekstenzifikaciju stočarske proizvodnje, odnosno za proizvođače koji tokom sezone ispaše praktikuju ishranu na pašnjacima.

Značajna izmena u odnosu na sve do tada sprovedene reforme CAP je ostvarena u segmentu vezanom za ruralni razvoj. Ruralni razvoj je prema odredbama Agende 2000 postavljen kao «drugi noseći stub» nove agrarne politike EU. Iako se za potrebe unapređenja ruralne sredine iz zajedničkog budžeta izdvaja tek 10% sredstava, planirani su brojni programi usmereni ka novoproklamovanom multifunkcionalnom konceptu poljoprivrede. Ovaj koncept podrazumeva kontinuirano investiranje u razvoj poljoprivrednih gazdinstava i unapređenje radne snage u poljoprivredi, zatim pružanje podrške regionima sa ograničenim mogućnostima za razvoj, kao i sveobuhvatno angažovanje proizvođača hrane i drugih subjekata u cilju očuvanja prirodnih resursa.

Očekivano proširenje EU i priključenje deset novih članica, zahtevalo je smanjenje postojećih troškova CAP. Za prilagodjavanje njihovih agrarnih sektora politici EU bilo je potrebno izdvajanje dodatnih sredstava iz zajedničkih fondova. Novim članicama sredstva su usmeravana za: strukturne promene, podršku tržištu i podršku poljoprivrednom dohotku.

Reformom CAP, zasnovanom na dokumentu Agenda 2000, dolazi do suštinskih promena u mehanizmu podrške agrarnom sektoru. Naime, sistem mera podrške poljoprivrednim cenama se postepeno napušta, a njegovo mesto zauzima direktna podrška dohotku farmera u vidu kompenzacijskih plaćanja. Na ovaj način, umesto potrošača, koji su kroz više cene poljoprivrednih proizvoda snosili teret podrške poljoprivredi, poreski obveznici, koji alimentiraju zajednički budžet, postaju zaduženi za subvencionisanje poljoprivrede. Drugim rečima, izdaci za direktna plaćanja farmerima, kao budžetski izdatak, više opterećuju stanovništvo sa većim dohotkom. U slučaju kada je podrška poljoprivredi bila zasnovana na cenama, koje su povećavale ukupne izdatke za hranu, praktično su za subvencionisanje poljoprivrede najviše izdvajale kategorije stanovništva sa nižim dohotkom, kojima izdaci za hranu imaju visoko učešće u ukupnim izdacima. Ovakve promene bi, prema tome, trebalo da vode ka uspostavljanju sistema podrške koji se može okarakterisati kao pravedniji, što je, pored ostalog, i bio jedan od ciljeva definisanih novom reformom CAP.

Politika strukturnog prilagodjavanja u okviru CAP o kojoj je prethodno već bilo reči, vremenom prerasta u politiku ruralnog razvoja. U ovom segmentu CAP bile su takodje sprovedene izvesne konkretne reformske mere:

- investicije u farme;
- podrška razvoju ljudskih potencijala;
- podrška farmerima u oblastima sa nepovoljnim karakteristikama i ograničenim mogućnostima za razvoj;
- podrška unapredjenju šumarstva;
- podrška unapredjenju prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda;
- mere vezane za poljoprivredu i očuvanje životne sredine i prirodnog bogatstva, kao i
- mere za sveobuhvatni razvoj ruralnih oblasti.

Ono što Agendu 2000 čini jednom od radikalnijih reformi evropske agrarne politike, od njenog nastanka do danas, je i činjenica da je ovaj reformski zahvat predstavljao bitnu prekretnicu u evoluciji CAP od koncepta integralnog ruralnog razvoja ka konceptu multifunkcionalnog razvoja poljoprivrede.

8.7. Politika EU za 21. Vek – CARPE

Uzimajući u obzir gornju analizu i efekte CAP, određeno nezadovoljstvo njom, zatim međunarodni kontekst evropske poljoprivrede u narednih par decenija, kao i prioritete u vezi sa doprinosom poljoprivrede ruralnom okruženju i razvoju, postalo je veoma brzo jasno da se CAP mora dalje menjati. Postao je jasan i pravac u kome se ona mora menjati. Naime, poljoprivredna politika ne sme više ostati sektorska politika koja podstiče zarade farmera kroz tržište poljoprivrednih proizvoda. Ona se mora usmeravati kao jedna integrisana politika koja doprinosi ostalim elementima društvene politike, u pravcu razvoja ruralnih područja.

U traženju osnovnih principa i elemenata ovakve politike, jasno se uočava da se mora uključiti koordinacija mnogih standarda društvene politike kao što su regionalni aspekti, sobračajni, aspekti stanovanja, zaštite čovekove sredine i socijalni. To podrazumeva da podrška CAP kroz tržište roba i cene poljoprivrednih proizvoda mora sve više da se usmerava na direktna plaćanja u oblastima definisanih kulturnih, regionalnih i ekoloških standarda. Otuda je osnovni slogan politike CARPE da obezbedi ekonomski efikasnu i ekološki održivu poljoprivredu u uslovima stimulisanja integralnog razvoja ruralnih područja u EU.

Generalno posmatrano politika koja se na ovaj način zagovara, zahteva sistematizaciju i vremensko programiranje sledeća četiri elementa:

- Stabilizaciju tržišta (Market stabilisation – MS)
- Nadoknade za ekološki i kulturni ambijent (Environmental and cultural landscape payments – ECLP)
- Inicijativu za ruralni razvoj (Rural development incentives – RDI)

- Izdvajanja za pomoć u prilagodjavanju tokom tranzicionog perioda (Transitional adjustment assistance – TAA).

Relacija između navedena četiri elementa i postojeće strukture CAP prikazana je na Grafikonu 20.

Prvi element (MS) vraća politiku zajedničkog tržišnog organizovanja svojim bazičnim opredeljenjima, uglavnom sa razlogom da obezbedi sigurnosnu mrežu za proizvode u slučaju nekontrolisanih tržišnih fluktuacija.

Drugi element (ECLP) bi trebalo da zaštiti ruralne resurse i kulturno okruženje u ruralnim predelima i podstakne razvoj ovih resursa. To su plaćanja za usluge jer se plaćaju iz javnih izvora onima koji ugovore da obezbede neku od ekoloških usluga koje imaju javni karakter. Pošto se plaća usluga, to podrazumeva da ECLP mora biti objektivno procenjen i verifikovan, u relaciji sa specificiranim ciljevima i mora uključivati odgovarajući monitoring.

Treći element (RDI) se odnosi na sve aspekte ruralnog razvoja, uključujući i razvoj poljoprivrede, ali je naglasak na stimulisanje mogućnosti za nepoljoprivredno korišćenje za resurse na farmama, odnosno mogućnosti da se resursi više ne koriste za poljoprivredne potrebe. Ovo je u korelaciji sa dosadašnjim strukturnim merama CAP.

Svrha četvrtog elementa (TAA) jeste da podpomogne tranziciju poljoprivredne u ruralnu politiku, dakle iz CAP u CARPE.

8.8. Reforma CAP iz 2003. godine

Poslednja reforma CAP takodje predstavlja logičan nastavak evolucionog procesa koji je započeo 1992. godine McSharry-jevom reformom i njenog daljeg dogradjivanja nastavljenog 1999. godine na osnovu prezentirane Agende 2000. Ideja vodilja pri osmišljavanju mera nove poljoprivredne politike EU bila je da se agrarni sektor EU učini konkurentnijim na svetskom tržištu i da se, istovremeno, usvoje standardi u oblasti zaštite životne sredine, kvaliteta hrane i dobrobiti životinja. Nova CAP, prema svojoj suštini i funkcijama, trebalo bi da preraste u CARPE – Zajedničku evropsku agrarnu i ruralnu politiku.

Na sprovođenje nove reforme CAP delovalo je više faktora. Pre svega, složeni mehanizmi CAP u sve većoj meri su opterećivali budžet, odnosno fondove EU. S obzirom da se CAP zasniva na principu finansijske solidarnosti, visoki troškovi predstavljali su poseban problem za zemlje članice koje su neto davaoci sredstava za finansiranje poljoprivrede. Pored toga, na predložene reformske zahvate uticao je ostvarila i odluka o proširenju Unije sa deset novih članica, koja je usvojena 2002. godine. Poljoprivredna politika EU, kao najznačajnijeg svetskog uvoznika, odnosno izvoznika poljoprivrednih proizvoda, nalazila se na udaru sve oštrijih kritika od strane Svetske trgovinske organizacije. Takodje, ne treba zanemariti ni promene u navikama i zahtevima većine evropskih potrošača, koje su danas usmerene ka zdravstveno bezbednim i visokokvalitetnim prehrambenim proizvodima. Navedene promene bitno su doprinosile kreiranju reforme u cilju uspostavljanja nove agrarne politike EU.

Suštinska promena, sprovedena Reformom CAP iz 2003. godine, predstavlja nastavljanje prelaska sa cenovne podrške na direktna plaćanja farmerima. Ključ promena u okviru CAP odnosi se na sistem podrške, kako poljoprivrednoj proizvodnji, tako i ruralnoj sredini uopšte.

Nova CAP treba da omogući ostvarivanje sledećih ciljeva:

- stvaranje balansa između podrške proizvođačima hrane i zaštite interesa potrošača;
- očuvanje ruralne ekonomije i životne sredine;
- održavanje budžetskih rashoda na prihvatljivom nivou i stvaranje sistema za adekvatnu kontrolu tih rashoda, kao i
- pružanje podrške u okviru međunarodnih trgovinskih pregovora pod pokroviteljstvom Svetske trgovinske organizacije i odgovaranje na razvojne zahteve poljoprivrede i društva EU.

Na osnovu primene odredbi nove reforme CAP očekuje se postizanje:

1. Veće tržišne orijentacije koja bi se u paksi operacionalizovala kroz uvođenje šema pojedinačnog plaćanja po farmi (Single Farm Payment - SFP),
2. Jačanja, odnosno afirmisanja politike ruralnog razvoja koje bi trebalo da ide u pravcu zadovoljenja standarda EU vezanih za očuvanje životne sredine i potenciranje brige o dobrobiti životinja, kao i
3. Revizije elemenata tržišne podrške CAP ostvarene kroz reforme interventnih mehanizama u sektorima, kao što su: proizvodnja pirinča, butera, ječma; prilagođavanje mehanizama podrške u ostalim sektorima, kao što su: proizvodnja durum pšenice, korenasto – krtolastih useva, stočne hrane i sl. Takođe, planiralo se i uvođenje takvih mehanizama kontrole i principa finansijske discipline, koji bi omogućili da se planirani nivo budžeta ispoštuje u narednom periodu do 2013. godine.

Sistem jednokratnih plaćanja ili pojedinačna plaćanja po farmi primenjuje se od 2005. godine. Predviđeno je da se jednokratna plaćanja zasnivaju na proseku subvencija po pojedinim grupama proizvoda u referentnom baznom periodu od 2000. do 2002. godine. Osnovni cilj uvođenja SFP bio je podsticanje tržišne orijentacije farmera i unapređenje njihovog preduzetničkog potencijala. Metod za izračunavanje visine pojedinačnih plaćanja po farmi, zasnovan je na jednom od sledeća četiri rešenja:

- deljenjem iznosa prosečnih subvencija iz baznog perioda sa ukupnim brojem hektara po gazdinstvu odnosno farmi;
- deljenjem ukupnog iznosa subvencija u datom regionu sa ukupnim brojem hektara poljoprivrednog zemljišta;
- utvrđivanjem različitih nivoa direktnih plaćanja za obradivo zemljište i za pašnjake, kao i
- uvrđivanjem kombinacije jedinstvenog iznosa direktnih plaćanja za dati region sa direktnim plaćanjem po farmi u zavisnosti od vrste proizvoda.

Kako bi ostvarili pravo na korišćenje subvencija, farmeri EU su u obavezi da se povinuju standardima o zdravstveno bezbednoj hrani, dobrobiti domaćih životinja, kao i zaštiti

životne sredine i očuvanju prirodnih resursa. U slučaju nepoštovanja navedenih standarda, predviđene su određene sankcije i uskraćivanje direktne podrške.

Kreatori reforme CAP iz 2003. godine predvideli su da zemlje članice EU imaju diskreciono pravo da svoje farmere, pored utvrđene standardne podrške na nivou Unije, subvencionišu i vlastitim budžetskim sredstvima. Međutim, to pravo su mogle da iskoriste najkasnije do 2008. godine, kada su bile obavezne da pređu na sistem SFP – jedinstven za čitavu EU. Dakle, za razliku od prethodnih reformskih zahvata u okviru CAP, zemlje članice imale su trogodišnji period predviđen za prilagođavanje novim merama agrarne politike.

Reforma CAP iz 2003. godine dovela je i do promena u politici ruralnog razvoja. Promene se, pre svega, odnose na naglašavanje značaja ruralne politike u okviru CAP i uvažavanje potreba potrošača za zdravstveno bezbednom hranom. U saglasnosti sa tim, planirano je značajno povećanje troškova za finansiranje politike ruralnog razvoja u periodu od 2007. do 2013. godine. Kao najvažniji ciljevi reformisanja ovog segmenta evropske poljoprivredne politike definisani su:

- kreiranje strategije ruralnog razvoja EU;
- finansiranje politike ruralnog razvoja EU iz sredstava EAGGF-a;
- uspostavljanje efikasnog sistema kontrole, ocene postignutih rezultata i izveštavanja u oblasti ruralnog razvoja, kao i
- jačanje tzv. bottom-up pristupa, odnosno postizanje većeg stepena participacije zemalja članica, regiona i lokalnih akcionih grupa u kreiranju programa ruralnog razvoja.

Za uspešno realizovanje programa ruralnog razvoja EU, reformom iz 2003. godine predviđene su i odgovarajuće mere. U skladu sa sve izraženijim zahtevima tržišta za prehrambenim proizvodima vrhunskog kvaliteta, farmerima koji primenjuju odgovarajuće standarde i unapređuju kvalitet svojih proizvoda, EU obezbeđuje direktna plaćanja. Odgovarajuće podsticajne mere predviđene su i za proizvodjačka udruženja koja promovišu nove standarde o kvalitetu i zdravstvenoj bezbednosti hrane. Izdvajanje sredstava iz EAGGF-a za potrebe sistema savetodavne pomoći farmerima, upućuje na zaključak da do značajnijeg napretka u oblasti implementacije ruralne politike ne može doći bez adekvatne edukacije ruralnog stanovništva. Korišćenje usluga savetodavnih službi u oblasti ruralnog razvoja za sada je dobrovoljno. Maksimalni iznos sredstava koje gazdinstvo može dobiti za plaćanje savetodavnih usluga je 1.500 eura na godišnjem nivou. Sredstva u iznosu od 500 eura po uslovnom grlu, kao mera podsticaja, isplaćuju se farmerima koji primenjuju nove standarde u sistemima za uzgoj stoke u kojima se vodi računa o dobrobiti životinja. Takođe, planirano je i povećanje iznosa sredstava za pomoć mladim farmerima u realizaciji programa ruralnog razvoja.

Kao što se može videti, primena politike koja je reformisana 2003. godine zahteva postepeno napuštanje esencijalnih mehanizama koji su važili više decenija, omogućavajući farmerima jedan sasvim drugačiji pristup u zaštiti njihovih zarada putem podsticanja efikasnosti i u okruženju koje stimuliše lokalne kulturne vrednosti i ispoljavanje jedinstvenog stila življenja. U tom smislu, EU će je kreirati fondove za pomoć svojim članicama, ali i novim, iz Centralne i Istočne Evrope.

8.9. Tranzicija i evropske integracije

U novijoj historiji se pad berlinskog zida obeležava kao početak suštinskih promena u praktično svim zemljama Centralne i Istočne Evrope (CEEC). Pri tom su tranzicija i reforme koje su se u međuvremenu dogodile uslovile značajne promene. U inicijalnom periodu dolazi do pada društvenog proizvoda u svim zemljama u tranziciji što predstavlja njihovu zajedničku karakteristiku, međutim, ono po čemu su se razlikovale sve ove zemlje jeste proces oporavka, njegov kvalitet i brzina daljeg razvoja i rasta. Neke od zemalja u tranziciji su uspele da u roku od gotovo deset godina naprave značajne rezultate u reformi svojih ekonomija i društva u celini tako da su već posle relativno kratkog vremena postale članovi Evropske unije kroz tzv. uvećanje sa Istoka¹⁰⁷.

Poljoprivreda u ekonomijama ovih zemalja ima veoma značajnu ulogu pa su one morale da izvrše prilagodjavanje svojih agrarnih sistema kako bi bile u stanju da udju u konkurenrsku borbu unutar EU i da svoje agrarne politike učine kompatibilnim sa CAP. Otuda je poljoprivreda i poljoprivredna politika bila veoma značajno pitanje vezano za pristup ovih zemalja i obrnuto, za EU i to iz nekoliko razloga: Prvo, dok su trgovinske barijere između zemalja CEEC i EU u gotovo svim sektorima privrede bile uklonjene, u sektoru agrara one su i dalje igrale značajnu ulogu. Drugo, agrar zemalja CEEC je bio u situaciji da mora da se integriše u kompleksnu agrarnu politiku EU, veterinarske, fitosanitarne i komercijalne politike koje izazivaju specifične i politički osetljive aspekte pristupa EU. Treće, u dve najveće zemlje CEEC koje su bile u postuku pristupanja, Poljska i Rumunija, poljoprivreda još uvek ostvaruje značajan udeo u zaposlenosti. Tako su ove dve zemlje zajedno imale ukupan broj farmera kao polovina EU-15. Istovremeno, poljoprivrede ovih zemalja se odlikuju relativno malom produktivnošću i skrivenom nezaposlenošću, indikujući tako mogućnost izbijanja ozbiljnih društvenih i ekonomskih problema nakon pristupanja EU.

Da je situacija vezano za priključenje ovih zemalja bila veoma složena, ukazuje i činjenica da je paralelno sa procesom priključenja i sama CAP bila izložena značajnim pritiscima. Naime, još od vremena uspostavljanja, CAP je bila izložena permanentnim reformama, da bi od 1992. godine u vreme kada se mogao sagledati kraj pegovora u okviru GATT, bila pokrenuta ozbiljnija reforma Zajedničke agrarne politike - McSharry reforma. Takodje, nakon berlinskog sastanka 1999. godine doneta je konačna odluka o izradi reformskog dokumenta Agenda 2000, i već ubrzo nakon toga, Franc Fišler, evropski komesar zadužen za poljoprivredu, ruralni razvoj i ribarstvo podvrgao je Agendu 2000 rigoroznoj evaluaciji i predložio novi set reformi tzv. srednjoročne reforme. U vezi sa tim, agrarna politika EU je bivala veoma živa, a različitost pristupa i zahteva za reformama koje su dolazile iz različitih izvora, činile su ovu debatu ekstremno kompleksnom – i njen konačni rezultat teškim za predviđanje.

Sve ovo ukazuje da su pitanja vezana za poljoprivredu politički veoma osetljiva u međunarodnim pregovorima pa otuda nije bio drugačiji ni slučaj sa istočnim uvećanjem Evropske unije. U stvari, istovremeno su bila kreirana očekivanja, ali i odgovarajuća zabrinutost kako na strani kreatora politike tako i na strani farmera na istoku i zapadu. Niže cene i troškovi radne snage u zemljama CEEC prouzrokovale su zabrinutost u EU-

¹⁰⁷ Eastern Enlargement (Slovenija, Madjarska, Poljska, Češka, Slovačka, Litvanija, Letonija i Estonija, Malta i Kipar kao i Rumunija i Bugarska koje su u EU primljene nešto kasnije).

15 ne samo zbog potencijalne konkurencije sa CEEC farmi već i zbog mogućeg uticaja na CAP. Prilagodjavanje visokim CAP cenama u CEEC prilikom prisajedinjenja su se sagledavale kao mogući značajan porast produktivnosti, ali i kao mogući dramatični porast budžeta za CAP. Zbog toga će u nastavku biti prvo diskutovani mogući pritisci za reformama CAP, a onda i promene koje su nastale u poljoprivredama zemalja CEEC. Takodje, biće govora o sudbini direktnih plaćanja u vezi sa pristupanjem zemalja CEEC, o Pro- i Anti- reformskim koalicijama kao i lekcijama koje se mogu naučiti iz istorije CAP reformi, odnosno, suštini Mekšerijeve reforme, Agende 2000 i Reforme iz 2003. godine.

8.10. Razvoj CAP u periodu od 2014. do 2020. godine

Nakon trogodišnjih pregovora, koji su počeli velikom javnom debatom o ulozi, značaju i očekivanjima od CAP, kreirana je nova poljoprivredna politika za period od 2014. do 2020 godine. Ona počiva na tri dugoročna cilja CAP za ovaj period:

1. Održiva proizvodnja hrane,
2. Održivo upravljanje prirodnim resursima, i
3. Uravnotežen teritorijalni razvoj.

Realizacijom navedenih ciljeva poželjno je postići veću konkurentnost agrarnog sektora Evropske unije, unaprediti primenu koncepta održivog razvoja i povećati efektivnost. Da bi navedeni ciljevi bili postignuti, neophodno je menjati, odnosno prilagoditi postojeće instrumente CAP. Kada je u pitanju finansiranje, planirani obim sredstava, namenjen za finansiranje CAP u predstojećem periodu, iznosi 37,8% od ukupnog budžeta Unije. To predstavlja smanjenje u odnosu na prethodni obračunski period. Rast konkurentnosti agrarnog sektora već se u reformi iz 2003. godine pojavljuje kao jedan od prioriteta. Napuštanjem sistema subvencija čija je visina određena obimom proizvodnje, omogućeno je poljoprivrednicima da svoju proizvodnju planiraju na osnovu zahteva tržišta. Najnovijom reformom se ide i korak dalje s obzirom da je predviđeno ukidanje proizvodnih ograničenja za šećer, mleko i vino, i dozvoljava se proizvođačima da odgovore na rastuću svetsku tražnju za ovim proizvodima. Jačanje proizvođačkih kooperativa, pružanje systemske podrške za mlade proizvođače i uvođenje instrumenata za zaštitu od rizika u proizvodnji u cilju povećanja konkurentnosti, takođe predstavljaju novine u okviru politike CAP koje su počele da se primenjuju od 2014. godine.

S obzirom na veliki pritisak koji intenzivna poljoprivredna proizvodnja ostavlja na prirodne resuse, orijentacija nove CAP je na postizanje dugoročno održivog razvoja kroz unapređenje sistema zaštite životne sredine. S tim u vezi, od 2015 godine, uvodi se novi instrument CAP u okviru njenog prvog stuba, a to su tzv. Zelena direktna plaćanja. Za finansiranje ovih plaćanja je opredeljeno 30% od ukupno predviđenih sredstava za direktna plaćanja. Pored osnovnih plaćanja, zelenih direktnih plaćanja, podrške područjima sa ograničenim prirodnim uslovima i pomoći mladim poljoprivrednicima (samo 14% poljoprivrednika Evropske unije je mlađe od 40 godina), zemljama članicama se ostavlja i mogućnost za primenu šeme redistributivnih plaćanja. Šema redistributivnih plaćanja namenjena je jačanju malih i srednjih gazdinstava kako bi se smanjile razlike u nivou dohotka između pojedinih kategorija gazdinstava, ali i pojedinih regiona unutar Unije. Budući da se sa novim proširenjima Evropske unije bitno pojačava heterogenost

agrarne strukture, uravnotežena, transparentna i pravedna raspodela sredstava za direktna plaćanja, trebalo bi da doprinese smanjivanju razlika u nivou životnog standarda proizvođača iz različitih delova Unije.

Drugi stub CAP, politika ruralnog razvoja za period od 2014. do 2020. godine usmerena je na ostvarivanje sledećih ciljeva:

1. Omogućavanje uspešnog transfera znanja i inovacija u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim područjima;
2. Ostvarivanje održivog razvoja poljoprivrednih gazdinstava i unapređenje njihove konkurentnosti;
3. Jačanje aktivnosti iz oblasti prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda, dobrobiti životinja i upravljanja rizikom u poljoprivredi;
4. Obnavljanje, čuvanje i poboljšanje kvaliteta životne sredine sa aspekta poljoprivrede i šumarstva;
5. Promovisanje efikasnosti resursa, i
6. Promovisanje socijalne inkluzije, redukcija siromaštva i ekonomski razvoj ruralnih područja.

Na kraju, moglo bi se reći da reforma CAP iz 2013 godine, potencijalno predstavlja jednu od najznačajnijih reformi od nastanka evropske poljoprivredne politike. Zemlje članice imaju zadatak da kreiraju svoje nacionalne programe ruralnog razvoja za predstojeći sedmogodišnji period, kao i da osmisle šemu odnosno način korišćenja sredstava namenjenih direktnim plaćanjima koja će početi sa primenom januara 2015 godine.

Pitanja za proveru znanja

1. Početni ciljevi i principi CAP
2. Razvoj CAP u periodu posle 1962. godine
3. Razvoj CAP u periodu od 1973. do 1983. godine
4. Period u razvoju CAP između 1983. i 1991. godine
5. Mekšerijska reforma
6. Agenda 2000
7. Politika EU za 21. Vek – CARPE
8. Reforma CAP iz 2003. godine
9. Tranzicija i evropske integracije
10. Razvoj CAP u periodu od 2014. do 2020. godine

Literatura

1. Acrill, R. (2000): "The Common Agricultural Policy", Sheffield Academic Press Ltd., Sheffield
2. Anakiev, B., Peševski, M. Ilić, B. (2003): «Harmonizacija agrarne politike zemalja kandidata za članstvo u Evropskoj uniji sa Zajedničkom agrarnom politikom – CAP», Zbornik radova pod nazivom: Poljoprivreda i ruralni razvoj u evropskim integracijama, Poljoprivredni fakultet, Beograd – Zemun
3. Banse, M. (2000): "Macroeconomic Implications of EU Accession", In: Tangerman, S., Banse, M., Central and East European Agriculture in an expanding European Union, CAB International, Wallingford, UK
4. Barroso, J. M. (2005): "The Lisbon strategy – a key priority of the European Commission", Speech of president of the European Commission, ETUC Conference, Brussels
5. Bogdanov, N., Božić, D., Munćan, P. (2004): "Ocena efekata integracije u STO i EU na poljoprivredu Srbije", Ekonomika poljoprivrede, god. LI, broj 3-4, str.249-256, Beograd
6. Bogdanov, N. (2004): "Poljoprivreda u međunarodnim integracijama i položaj Srbije", monografija, Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije, Beograd
7. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): Ekonomika poljoprivrede, Poljoprivredni fakultet, Zemun
8. Davidova, S., Buckwel, A. (2000): "Transformation of CEEC Agriculture and Integration with EU: Progress and Issues". In: Tangerman, S., Banse, M., Central and East European Agriculture in an expanding European Union, CAB International, Wallingford, UK
9. Đurić, K. (2015): Ekonomika poljoprivrede - praktikum, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
10. European Commission, Directorate – General for Economic and Financial Affairs (2002): Analysis of the Impact on Agricultural Markets and Incomes of EU Enlargement to the CEECs, Brussel
11. European Commission (2001): The Institutions and bodies of the European Union – Who is who in the European Union? – What difference will the Treaty of Nice make? – A guide for European citizens, Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg
12. European Commission (2003): Common organisation of the agricultural markets/Reforms and reviews of the Common Agricultural Policy, Single Farm Payment, Legal notice, www.europa.eu.int/scadplus/leg/en/lvb
13. European Commission, Directorate – General for Agriculture (2004): The Common Agricultural Policy explained, Brussel, www.europa.eu.int/comm/agriculture/publi/cap_en.pdf
14. Fischer Boel, M. (2005): "Taking the CAP Forward", National Farmers Union – Annual Conference, Birmingham, UK
15. Gajić, M., Lovre, K., Trkulja, Đ., Zekić, S. (2003): «Razvoj poljoprivrede zemalja u tranziciji – ostvareni rezultati i potencijalni efekti pristupa EU», Ekonomika poljoprivrede, god. br. 4, Beograd
16. Grbić, V. (2004): "Poljoprivreda i budžet Evropske unije", Ekonomika poljoprivrede, god. LI, broj 3-4, str. 269-277, Beograd

17. Kelch, D., Normile, M. A. (2004): "CAP Reform 2003-04", USDA, Electronic Outlook Report from the Economic Research Service www.ers.usda.gov/publications/WRS0407/wrs0407.pdf
18. Lovre, K., Gajić, M., Trkulja, Đ., Zekić, S. (2003): «Principi i implikacije prilagođavanja poljoprivrede Srbije institucionalnim normativima Svetske trgovinske organizacije i Evropske unije», Zbornik radova pod nazivom: Kompatibilnost agrarne politike SCG i Zajedničke agrarne politike EU, str. 111-120, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Ekonomski fakultet, Beograd
19. Lovre, K., Gajić, M., Zekić, S. (2004): «Reforma agrarne politike Evropske Unije 2003. godine», Zbornik: Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji», sveska 3., str. 49-55, CID, Ekonomski fakultet, Beograd
20. Marković, K. (2005): «Reforma Zajedničke agrarne politike i moguće implikacije na fizionomiju agrarne politike Srbije», Tematski zbornik pod nazivom: Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, str. 142-151, Beograd
21. Marković, K. (2008): «Mere budžetske podrške poljoprivredi u Srbiji i Evropskoj uniji – komparacija i mogućnosti usklađivanja», Tematski zbornik pod nazivom «Evropska unija i Zapadni Balkan – izazovi za agroprivredu Srbije: Šta nam je činiti?», Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Regionalna privredna komora, Beograd, Novi Sad, str. 49-55
22. Marković, K. (2009): «Zaštita osnovnih poljoprivrednih proizvoda u Evropskoj uniji sa osvrtom na Srbiju», Agroekonomika br. 41-42, Vol. 41-42, str. 24-36, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
23. Marković, K., Njegovan, Z., Pejanović, R. (2012): "Former and future reforms of Common agricultural policy of the European Union", Ekonomika poljoprivrede, br. 3 (2012), Vol. LIX, str. 483-498, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd
24. Marković, P. i sar. (1980): Ekonomika poljoprivrede, Kulturni centar, Gornji Milanovac.
25. Njegovan, Z. (2003) Tranzicija i evropske integracije: implikacije na agrar i tržište agrarnih proizvoda, politiku i trgovinske pregovore, zbornik: Evropske integracije Srbije, Savez ekonomista Srbije, Kopaonik.
26. Njegovan, Z. (2003) Okviri za evropsku integraciju Srbije, zbornik: Poljoprivreda i ruralni razvoj u evropskim integracijama, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
27. Njegovan, Z. (2002) Održivost zajedničke agrarne politike Evropske unije (CAP) u uslovima sprovođenja procesa priključenja zemalja Centralne i istočne Evrope (CEEC), časopis Ekonomist, broj 3, SEJ, Beograd.
28. Njegovan, Z. (2001) Evolucija zajedničke agrarne politike Evropske unije kao osnova za redefinisavanje agrarne politike Jugoslavije, zbornik: Jugoslovenska privreda i Evropska unija – izazovi i mogućnosti, SEJ, Beograd.
29. Paunović, S. (2003): «Efekti poljoprivredne politike Evropske unije na Srbiju i Crnu Goru», Zbornik radova pod nazivom: Kompatibilnost agrarne politike SCG i Zajedničke agrarne politike EU, str. 121-127, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Ekonomski fakultet, Beograd
30. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Principi ekonomije i agrarna politika, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
31. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maksimović, G. (2013): Ekonomika poljoprivrede, agrarna politika i ruralni razvoj, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
32. Tangermann, S., Swinnen, J.F.M. (2000): «Conclusions and Implications for Food and Agricultural Policy in the Process of Accession to the EU». In: Tangerman,

- S., Banse, M., Central and East European Agriculture in an expanding European Union, CAB International, Wallingford, UK
33. Vasiljević, Z., Ševarlić, M. (2005): «Finansiranje multifunkcionalne poljoprivrede i ruralnog razvoja u Evropskoj uniji – iskustva za Srbiju», Tematski zbornik pod nazivom: Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, str. 152-163, Beograd
 34. Volk, T. (2004): „Uticaj agrarne politike na razvoj poljoprivrede Slovenije u periodu tranzicije i uključenja u Evropsku uniju“, Društvo agrarnih ekonomista Slovenije i Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Ljubljana, Beograd
 35. Ševarlić, M. (2002): «Jugoslovenska poljoprivreda i evropske integracije s posebnim osvrtom na Evropsku uniju», u: «Prilagođavanje realnog i finansijskog sektora priključenju Evropskoj uniji», Palić, 19.-20. nov.2002., tematski broj časopisa Ekonomist, br. 3, Vol. 38, Savez ekonomista Jugoslavije, Beograd, str. 211-218
 36. Zakić, Z. (2001): Agrarna ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd
 37. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): Ekonomika agrara, Ekonomski fakultet, Beograd
 38. Zekić, S., Gajić, M., Lovre, K. (2005): « Multifunkcionalnost i ruralni razvoj – nova paradigma za reformu Zajedničke agrarne politike Evropske unije», Tematski zbornik pod nazivom: Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, str. 135-142, Beograd

9. LIBERALIZACIJA TRGOVINE AGRARNIM PROIZVODIMA

Drugi, veoma značajni koncept razvoja agrarne privrede u svetu je uglavnom vezan za nastojanje prekomorskih zemalja kao što su USA, Kanada, Australija, Novi Zeland da svetske tokove u oblasti agrarne privrede u značajnijoj meri liberalizuju i na taj način obezbede potpunije delovanje ekonomskih zakona na tržištu roba i usluga. U takvoj svojoj inicijativi ove zemlje su našle i svoje sledbenike u jednom broju zemalja sveta. Naime, u okviru pregovora koji su se više od 50 godina vodili u okviru GATT-a¹⁰⁸, ove zemlje su sve vreme pokušavale da svoju povoljniju startnu poziciju u rasporedu faktora proizvodnje i veću tehnološku nadmoć, realizuju kroz politiku liberalizma koju sve vreme zagovaraju. Otuda će se u nastavku izvršiti detaljniji prikaz ovog koncepta i njegova evolucija kako bi se na potpuniji način shvatili njegovi postulati, ciljevi, aktivnosti i efekti.

9.1. Nužnost uspostavljanja liberalizacije svetske trgovine

Odvijanje međunarodne trgovine na osnovama multilateralizma¹⁰⁹ i nediskriminacije bila je ideja kojom su se institucije u oblasti međunarodne ekonomske saradnje vodile pri iniciranju prvih trgovinskih pregovora neposredno po završetku Drugog svetskog rata. U osnovi ovih pregovora je ideja o liberalizaciji međunarodne trgovine, odnosno pokušaju da se negativni efekti protekcionizma¹¹⁰ svedu na najmanju moguću meru. Iako protekcionizam u najdrastičnijem obliku pogađa nerazvijene zemlje, pregovori o liberalizaciji nastali su kao odgovor Sjedinjenih Američkih Država i drugih razvijenih zemalja na protekcionizam koji su forsirale zemlje Evropske Ekonomske Zajednice (kasnije Evropske unije) i Japan.

Havansku povelju o Međunarodnoj trgovinskoj organizaciji je ratifikovalo pedeset zemalja učesnica. Godinu dana kasnije, kao rezultat pregovora o liberalizaciji trgovine i snižavanju carinskih stopa, stupio je na snagu jedinstveni dokument pod nazivom Opšti sporazum o carinama i trgovini (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT). Pri usvajanju ovog sporazuma, bilo je izričito naglašeno da se carine izdvajaju kao jedini dopušteni instrument zaštite privrede od inostrane konkurencije, a da svi ostali vidovi zaštite budu potpuno eliminisani. Međutim, od nastanka GATT pa do danas predviđano je postojanje značajnih razlika u pravilima primenjivanim u trgovini primarnim poljoprivrednim proizvodima u odnosu na industrijske proizvode. S obzirom na sve svoje specifičnosti, poljoprivreda je od nastanka GATT-a bila predmet nesuglasica između zemalja članica.

¹⁰⁸ U Havani je 1947. godine održana «Konferencija o trgovini i zaposlenosti» čiji je rezultat bila Povelja o Međunarodnoj trgovinskoj organizaciji. Ona je bila osnova za godinu dana kasnije donešen opšti sporazum o carinama i trgovini (*General Agreement on Tariffs and Trade – GATT*).

¹⁰⁹ Multilateralan – koji ima više strana, višestran, mnogostran. Bilateralan – dvostran, obostran.

¹¹⁰ Protekcionizam je sistem mera ekonomske politike kome je cilj zaštita domaćih proizvoda od inostrane konkurencije, pre svega putem uvođenja visokih carina na uvezenu robu.

Međunarodni trgovinski pregovori odvijali u okviru osam rundi. Hronološki, pregovori su se odvijali sledećim redom: Ženeva (1947.), Annecy (1949.), Torquay (1950-1951), Ženeva (1955-1956), Dilonska runda (1960-1962), Kenedijeva runda (1963-1967), Tokijska runda (1973-1979). Međutim, konkretni pomaci ka liberalizaciji svetske trgovine poljoprivrednim proizvodima nisu ostvareni sve do 1994. godine, kada je okončana Urugvajska runda.

9.2. Urugvajska runda trgovinskih pregovora

Urugvajska runda multilateralnih trgovinskih pregovora započeta je 1986. godine potpisivanjem deklaracije u Urugvajskom gradu Punta del Este. Trajala je do 1994. godine kada je u Marokanskom gradu Marakešu potpisan Finalni akt otelotvorenja njenih rezultata¹¹¹.

Početak Urugvajске runde obeležen je polarizacijom stavova pregovarača podeljenih u dve grupe. SAD i petnaest zemalja neto izvoznika hrane okupljenih u vidu CAIRNS¹¹² grupe zastupale su radikalni pristup u liberalizaciji tržišta. Ovaj pristup podrazumevao je potpunu eliminaciju izvoznih subvencija u implementacionom periodu od pet godina, kao i redukciju domaće podrške za čak 75% od postojećeg nivoa. Znatno blažu reformu u vidu redukcije domaće podrške do nivoa koji zahteva uspostavljanje stabilnog svetskog tržišta favorizovao je drugi pregovarački blok, koga su činile Evropska Ekonomska Zajednica (EU), EFTA i Japan.

Uprkos tako ispoljenoj razlici u mišljenjima, do izvesnog kompromisa došlo se tek 1992. godine kada je ostvarena Mekšerijeva reforma Zajedničke agrarne politike Evropske unije. Usvajanjem ove reforme tok pregovora Urugvajске runde bitno je izmenjen. Naime, u decembru 1992. godine između EU i SAD-a potpisan je «Blair House sporazum» kojim su donekle usaglašena rešenja u vezi sa tri ključna pitanja pregovora. Usaglašena rešenja odnosila su se na:

- pristup tržištu;
- izvozne subvencije, i
- smanjenje domaće podrške.

Kao sastavni deo Finalnog akta otelotvorenja rezultata Urugvajске runde multilateralnih trgovinskih pregovora, 1. januara 1995. godine stupio je na snagu Sporazum o poljoprivredi. Primenom njegovih odredbi u praksi, Sporazum o poljoprivredi trebao je da obezbedi:

- uspostavljanje pravednijeg tržišnog sistema u međunarodnim okvirima;
- redukciju protekcionizma, uspostavljanje većeg stepena discipline i efikasnijih pravila, kao i

¹¹¹ Final Act Embodying the Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations.

¹¹² CAIRNS grupa – grupa zemalja neto izvoznika hrane, formirana 1986. godine u Cairnsu (Australija). Članice su: Argentina, Australija, Brazil, Kanada, Čile, Kolumbija, Fidži, Indonezija, Malezija, Novi Zeland, Paragvaj, Filipini, Južna Afrika, Tajland, Urugvaj. Ove zemlje, odnosno grupa, nastupaju kao jako čvrsta kolacija u multilateralnim trgovinskim pregovorima u WTO.

- definisanje pravila po kojima će se odvijati dalja liberalizacija svetskog tržišta poljoprivredno – prehrambenih proizvoda.

Prema odredbama Sporazuma o poljoprivredi, razvijene zemlje su prihvatile obavezu da u implementacionom periodu od šest godina smanje svoje carine za prosečno 36% u odnosu na bazni period (od 1986. do 1988. godine), sa minimalnom stopom smanjenja od 15% po proizvodu. Za zemlje u razvoju predviđeno je prosečno smanjenje od 24%, odnosno 10% po proizvodu u periodu od 10 godina. Po pitanju izvoznih subвенicija, Sporazum je predvideo da razvijene zemlje tokom šestogodišnjeg prelaznog perioda smanje svoje troškove na izvozne subвенicije za 36%, kao i obim subвенicionisanog izvoza za 21% u odnosu na bazni period. Od zemalja u razvoju očekivano je smanjenje troškova subвенicionisanog izvoza za 24% odnosno smanjenje obima subвенicionisanog izvoza za 14% u periodu od deset godina.

Međutim, brojne nedorečenosti i izražena fleksibilnost u tumačenju odredbi Sporazuma o poljoprivredi u sva tri njegova segmenta, doprineli su da se visoki ciljevi, postavljeni po pitanju eliminisanja distorzija na svetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda, ipak ne realizuju. To se posebno odnosi na sam početak primene. Naime, u samom startu, Urugvajaska runda je dovela manje liberalizacije nego što je očekivano. Pritom su umesto tendencije smanjenja protekcionizma, mnoge protekcionističke bariere na uvoz velikog broja poljoprivrednih proizvoda ostale dosta visoke kao što su i prethodno bile, čak je u mnogim slučajevima došlo do povećanja nominalnog stepena zaštite. Zemlje, veliki izvoznici, koristeći se izvoznim subвенicijama kao osnovnim sredstvom protekcionizma i zaštite svog učešća na tržištu, dakle uz korišćenje tzv. "prljave tarifkacije", povećale su nominalni stepen zaštite sa 41% u 1979-81. na 74% u 1992. godini, što je za oko 15 puta više nego u industriji¹¹³.

I pored značajnih promena koje je Sporazum promovisao u samom početku, očekivanja su bila i pokazala da će nivo zaštite još uvek biti značajan. Međutim, to ne umanjuje njegov značaj. Svakako, Sporazum je predstavljao solidnu polaznu osnovu, pošto je izradjen čitav niz novih pravila u cilju jačanja trgovinskog sistema i dovodjenja poljoprivrede u okvire multilateralne discipline.

9.3. Svetska trgovinska organizacija

Usvajanjem finalnog akta urugvajske runde multilateralnih trgovinskih pregovora, 15. aprila 1994. godine, potpisan je i sporazum o osnivanju Svetske trgovinske organizacije (WTO)¹¹⁴. Nakon što joj je pristupilo 120 zemalja članica, WTO je počela sa radom 1. januara 1995. godine, sa sedištem u Ženevi. Inače, WTO je međunarodna multilateralna organizacija osmišljena sa ciljem da nadgleda i liberalizuje međunarodnu trgovinu.

Kao ključni ciljevi zbog čijeg je ostvarivanja formirana WTO iskristalisali su se: unapređenje međusobnih odnosa zemalja članica u domenu trgovine, porast životnog standarda, zaposlenosti, postojan rast realnog dohotka, kao i optimalno korišćenje

¹¹³ Ingco D. Melinda (1995) *Agricultural liberalization in the Uruguay Round*, Finance and Development, September.

¹¹⁴ Svetska trgovinska organizacija – World Trade Organization (WTO)

svetskih proizvodnih resursa. Takođe, zemlje članice su prihvatile uspostavljanje WTO u cilju ostvarivanja tzv. održivog razvoja, zasnovanog na očuvanju životne sredine. Očekivanja su išla u pravcu povećanja učešća zemalja u razvoju u porastu međunarodne trgovine, i to onom dinamikom koja bi odgovarala potrebama njihovog ekonomskog i socijalnog razvoja.

Da bi svojim radom ostvarila navedene ciljeve, WTO je preuzela obavezu da:

1. pripremi zajednički institucionalni okvir za uspostavljanje trgovinskih odnosa između zemalja članica;
2. pripremi i operacionalizuje zakonske instrumente, uključene u sporazume i anekse, označene pod nazivom multilateralni trgovinski sporazumi, koji su obavezujući za sve zemlje članice, kao i da
3. pripremi i operacionalizuje sporazum i skup zakonskih instrumenata u vidu aneksa 4, koji je označen kao pluralni trgovinski sporazum, kao deo globalnog sporazuma, obavezujući zemlje članice koje su njime obuhvaćene, ali ne i ostale članice.

Osnovne funkcije WTO su unapređenje i implementacija multilateralnih trgovinskih sporazuma, upravljanje poslovima i mehanizmima trgovinske politike kao i saradnja sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF), Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj (IBRD), Svetskom bankom (WB) i drugim finansijskim institucijama¹¹⁵.

9.4. Mere trgovinske politike

Posebno mesto u strukturi aktivnosti WTO ima trgovina poljoprivrednim proizvodima. U terminologiji WTO, mere trgovinske politike podeljene su u tzv. kutije. Postoje četiri kutije mera trgovinske politike: Crvena kutija (Red box), Zelena kutija (Green box), Plava kutija (Blue box) i Čilibarska kutija (Amber box).

Crvena kutija (Red box). U ovoj kutiji mera trgovinske politike se nalaze mere koje značajno doprinose pojavi distorzivnih elemenata na međunarodnom tržištu. U ovu grupu mera se ubrajaju:

- kvantitativne uvozne restrikcije (kvote);
- varijabilni nivoi uvoza;
- minimalne izvozne cene;
- netarifne mere koje se realizuju kroz državna izvozna preduzeća; i
- dobrovoljna izvozna ograničenja.

Zelena kutija (Green box). Zelena kutija sadrži mere trgovinske politike koje ne deluju ili imaju simboličan nivo dejstva na pojavu distorzija u međunarodnoj trgovinskoj razmeni. Mere zelene kutije podeljene su u sledeće grupe:

¹¹⁵ Međunarodni monetarni fond – International Monetary Found (IMF – MMF), Međunarodna banka za obnovu i razvoj – International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), Svetska banka – World Bank (WB)

- podrška opštim uslugama (istraživanje, savetodavne službe, programi edukacije, marketing, infrastruktura);
- socijalni program, i
- direktna plaćanja (podrška dohotku proizvođača, programi ranog penzionisanja, programi za zaštitu životne sredine, investicije u cilju racionalnog korišćenja regionalnih i komparativnih prednosti).

Značajno je napomenuti da direktna plaćanja, koja su svrstana u Zelenu kutiju, nisu vezana za ostvareni nivo proizvodnje ili cene. To je osnovni razlog zbog koga ove mere ne deluju na povećanje poremećaja na svetskom tržištu agrarnih proizvoda.

Plava kutija (Blue box). Osnovni uslov za primenu mera iz Plave kutije je da limitiraju obim proizvodnje. U ovu grupu mera ubrajaju se direktna plaćanja vezana za programe kojima se ograničava proizvodnja. To su, na primer, kompenzaciona plaćanja u okviru CAP, uvedena reformom 1992. godine, kao i deficitarna plaćanja farmerima u USA.

Ćilibarska kutija (Amber box). Ova kutija mera sadrži mere koje, sprovedene u vidu domaće podrške proizvodnji, mogu imati distorzivan uticaj na međunarodnu trgovinsku razmenu poljoprivrednih proizvoda. Mere su podeljene u dve grupe:

- cenovna podrška tržištu, i
- podrška direktno vezana za obim proizvodnje.

9.5. Odlučivanje i postupak pristupanja Svetskoj trgovinskoj organizaciji

Navedeni set mera sprovode organi u okviru WTO. Jedan od glavnih organa WTO je ministarska konferencija koju čine predstavnici svih država članica i koja se sastaje najmanje jednom svake druge godine¹¹⁶. Ministarska konferencija je ovalšćena za donošenje svih odluka o pitanjima od interesa za multilateralne trgovinske sporazume. Između sednica ministarske konferencije, glavne poslove WTO koordinira generalni savet, sastavljen od predstavnika zemalja članica. Generalni savet održava sednice po potrebi, vršeći zapravo funkcije ministarske konferencije, kao i funkcije koje su njemu posebno delegirane. U okviru generalnog saveta WTO posebno su formirani: Savet za trgovinu dobrima, Savet za trgovinu uslugama kao i Savet za trgovinu vezanu za aspekte intelektualnih prava. Svaki od navedenih saveta raspolaže svojim operativnim telima preko kojih se vrši nadgledanje funkcionisanja multilateralnih trgovinskih sporazuma dobrima, uslugama, odnosno pravima intelektualne svojine. Administraciju WTO čini sekretarijat, na čijem se čelu nalazi Generalni direktor¹¹⁷. U skadu sa odlukama i zakonskom regulativom koje su usvojene na ministarskoj konferenciji, Generalni direktor postavlja osoblje sekretarijata.

¹¹⁶ Ministarske konferencije WTO održane su: 1996. godine u Singapuru, 1998. godine u Ženevi, 1999. godine u Sijetlu, 2001. godine u Dohi, 2003. godine u Kankunu i 2005. godine u Hong Kongu.

¹¹⁷ Na funkciji Generalnog direktora GATT/WTO bili su: Sir Eric Wyndham-White (UK) 1948-68.; Olivier Long (Switzerland) 1968-80.; Arthur Dunkel (Switzerland) 1980-93.; Peter Sutherland (Ireland) 1993-94.; Renato Ruggeri (Italy) 1995-99.; Mike Moore (New Zealand) 1999-2002.; Supachai Panitchpakdi (Thailand) 2002-2005.; Pascal Lamy (France) 2005- do danas.

Odluke u WTO donose se na osnovu konsenzusa¹¹⁸. Kada takvu praksu zbog prirode odluka nije moguće primeniti, pristupa se glasanju. Naime, na sednicama ministarske konferencije i generalnog saveta može se odlučivati većinom glasova osim u slučajevima predviđenim u sporazumu o osnivanju WTO. Kvalifikovana većina može biti tročetvrtinska u slučaju interpretacije multilateralnog trgovinskog sporazuma s tim što na isti način ministarska konferencija može odlučivati o eventualnom zahtevu članica u vezi sa napuštanjem nekog multilateralnog trgovinskog sporazuma. To važi u slučaju kada se do saglasnosti ne može doći konsenzusom. Usvajanje godišnjeg budžeta WTO i druge finansijske regulative vrši se glasanjem. Odluka se smatra donetom ukoliko za nju glasa dvotrećinska većina članova generalnog saveta.

Prednosti koje određena zemlja ostvaruje na osnovu članstva u WTO su brojne. Članstvo u WTO, pre svega, predstavlja jedan od ključnih koraka integracije u međunarodne ekonomske tokove. To se smatra veoma bitnim segmentom u razvojnim strategijama zemalja u tranziciji kao i zemalja u razvoju. Osnovne prednosti članstva u WTO ogledaju se u postojanju mogućnosti za pristup tržištima drugih zemalja kao i mogućnosti za ulazak stranih investicija u datu zemlju. Naime, sam status članice WTO daje pozitivan signal za strane investitore o stabilnosti i predvidljivosti ekonomskog sistema, odnosno znatnom smanjenju faktora rizika za potencijalne strane ulagače. Pored toga, potpisivanjem multilateralnih trgovinskih sporazuma svaka zemlja stiče pravo na zaštitu interesa u slučaju eventualnih sporova u okviru međunarodnih trgovinskih transakcija.

Pristupanje WTO je proces čija je vremenska dinamika u najvećoj meri određena efikasnošću ekonomskih reformi koje zemlja u postupku pristupanja sprovodi. Nakon pregovora koji traju oko tri godine, odluku o pristupanju donosi Ministarska konferencija dvotrećinskom većinom. Postupak za ulazak u članstvo regulisan je odredbama Sporazuma o osnivanju WTO i podrazumeva sledeće faze:

- dostavljanje zahteva za članstvo;
- osnivanje Radne grupe za pristupanje WTO;
- podnošenje Memoranduma o spoljnotrgovinskom režimu zemlje u postupku pristupanja;
- pitanja država članica WTO i odgovor zemlje u postupku pristupanja;
- održavanje sastanaka radne grupe WTO za pristupanje date zemlje;
- podnošenje ponude za robu i usluge;
- bilateralni i multilateralni pregovori;
- priprema finalnog dokumenta – Nacrta protokola o pristupanju, i
- prijem u članstvo.

Prema utvrđenim pravilima, rad na pripremi pregovora podeljen je u tri celine, pa se u skladu sa tim određuju tri radne grupe. Prva je Radna grupa za robu, odnosno industrijske i poljoprivredne proizvode. Zadatak ove radne grupe je pripremanje ponude zahteva za određivanje stepena osetljivosti određenih industrijskih proizvoda na smanjenje carinske zaštite. Pitanje liberalizacije sektora usluga i usaglašavanje propisa u toj oblasti zadatak je Radne grupe za usluge. I najzad, neophodno je formiranje Radne grupe za poljoprivredu u čijoj je nadležnosti priprema inicijalne ponude za pregovore koji se tiču agrarnog sektora.

¹¹⁸ *Konsenzus* je jednostrana odluka do koje se došlo dogovorom svih zainteresovanih strana («Veliki rečnik stranih reči i izraza», I. Klajn, M. Šipka)

Vezno za mogućnost opoziva odnosno napuštanja WTO, predviđena je mogućnost da se svaka zemlja članica može povući s tim što će o tome doneta odluka stupiti na snagu šest meseci od dana kada je o njoj, odnosnoj članici uručeno pismeno obaveštenje od strane Generalnog direktora WTO.

Danas WTO ima 151 zemlju članicu, dok se u procesu pregovaranja za članstvo nalazi 31 zemlja. Multilateralni trgovinski sistem 2008. godine obeležava 60 godina postojanja. U tom kontekstu, u Generalnom izveštaju WTO učinjen je osvrt na aktivnosti, GATT i WTO od njihovog osnivanja do danas. Posebna pažnja je posvećena aktuelnom sporazumu iz Dohe koji se smatra najnaprednijim dokumentom koji je do sada usvojen kao rezultat višedecenijskih multilateralnih trgovinskih pregovora. Ipak, realno se konstatuje da ni od strane GATT a ni od WTO nije do sada učinjeno sve što je bilo moguće da bi bio ostvaren jedan od temeljnih ciljeva osnivanja ovih organizacija, a to je poboljšanje ekonomskog položaja ZUR. Pored sagledavanja dosadašnjih dostignuća multilateralnog trgovinskog sistema, važno je i pitanje šta WTO namerava da učini u narednom periodu.

Jedan od najvažnijih izazova sa kojima je suočena WTO se odnosio na finalizaciju runde iz Dohe i operacionalizaciju odredbi njenog sporazuma. S obzirom da je oblast međunarodne trgovine dinamična kategorija koja je podložna brojim uticajima i promenama, u budućnosti se očekuje da i druga pitanja stignu na red za rešavanje. U saglasnosti sa opštim svetskim trendovima, očekuje se da u skorijoj budućnosti WTO fokusira pažnju i na pitanja odnosa globalnog zagrevanja i trgovine na jednoj strani kao i odnosa trgovine i izvora energije na drugoj.

9.6. Republika Srbija i Svetska trgovinska organizacija

Zahtev za članstvo u WTO podnet je još u vreme kada je Republika Srbija bila u sastavu Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), u januaru 2001. godine. Već narednog meseca, kao odgovor na taj zahtev, Generalni Savet WTO doneo je odluku o osnivanju Radne grupe za pristupanje. Kao prvi korak u procesu pristupanja sačinjen je Memorandum o spoljnotrgovinskom režimu SRJ, koji je u februaru 2002. godine podnet Sekretarijatu WTO. Evropska komisija, SAD, Švajcarska, Australija i Hrvatska kao zemlje članice, u toku 2002. godine uputile su svoja pitanja u vezi sa dostavljenim Memorandumom.

I pored obrazovanja Komisije za koordinaciju, u procesu pregovora za pristupanje WTO došlo je do značajnog zastoja. Njega je prouzrokovala ustavna rekonstrukcija zemlje kao i pregovori o harmonizaciji ekonomskih sistema Srbije i Crne Gore. Ipak, Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom Republike Srbije, kao nadležno za saradnju sa WTO, pripremilo je odgovore na pitanja koji su, nakon usvajanja od strane Saveta ministara Srbije i Crne Gore, u julu 2004. godine dostavljeni Sekretarijatu WTO. Prve reakcije na dostavljene odgovore nisu bile pozitivne a kao ključni nedostaci navedeni su nepostojanje jedinstvenog spoljnotrgovinskog režima Srbije i Crne Gore, kao i efikasnih mehanizama za sprovođenje obaveza koje proističu iz članstva u WTO.

U cilju obezbeđenja dinamičnijeg procesa evropskih integracija i članstva Srbije i Crne Gore u WTO, Savet ministara Evropske unije je u oktobru 2004. godine doneo zaključke o razvoju modela «dvostrukog koloseka» u procesu pregovaranja. Posmatrano suštinski,

model «dvostukog koloseka» oslobodio je zemlje članice Državne zajednice Srbije i Crne Gore obaveze o harmonizaciji ekonomskih sistema.

Republika Srbija je u svojstvu autonomne carinske teritorije, 10. decembra 2004. godine podnela zahtev za članstvo u WTO. Na sednici Generalnog Saveta WTO 15. februara 2005. godine, prihvaćeni su posebni zahtevi Republike Srbije, odnosno Crne Gore, za početak procesa pregovora. Naredni korak u procesu pristupanja bilo je formiranje Radne grupe, a zatim i dostavljanje opširnog Memoranduma o spoljnotrgovinskom režimu Republike Srbije, kao i niz drugih informacija i dokumenata koja su potrebna za početak pregovora.

Prvi sastanak Radne grupe za pristupanje Republike Srbije WTO održan je 7. oktobra 2005. godine. Delegacija Republike Srbije obavila je posebne pregovore sa visokim predstavnicima WTO kao i sa predstavnicima pojedinih država članica. Tom prilikom istaknuto je da članstvo Srbije u WTO predstavlja neizostavan uslov za unapređenje konkurentnosti srpske privrede i njeno uključivanje u svetske ekonomske tokove. Pored Memoranduma, na prvom sastanku Radne grupe Republika Srbija dostavila je i odgovore zemljama članicama, akcioni plan za primenu Sporazuma o trgovinskim aspektima prava industrijske i intelektualne svojine svojine (TRIPS)¹¹⁹, kao i informacije o nivou i oblicima domaće podrške i izvoznih subvencija u poljoprivredi.

Inače, od zemlje u postupku pristupanja očekuje se potpuna harmonizacija sa propisima i pravilima WTO. Harmonizacija pravila i zakonskih propisa u praksi se realizuje u vidu postizanja većeg stepena liberalizacije spoljnotrgovinskog režima. Između ostalog, neophodno je usklađivanje propisa u oblasti:

- carina i rada carinskih organa;
- necarinskih propisa koji se odnose na pitanja uvoza i izvoza;
- usluge, kao i
- druga ekonomska pitanja koja utiču na trgovinu.

Budući da još uvek nije članica WTO, Republika Srbija nije pretrpela duboke reforme u oblasti liberalizacije cena i trgovine, no, izvesni pomaci su u tom pravcu ipak učinjeni. Prvi korak ka liberalizaciji cena preduzet je u jesen 2000. godine, kada je ukinuta kontrola cena za većinu proizvoda¹²⁰.

U zvaničnom dokumentu o spremnosti Srbije za pregovore o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i asocijaciji sa Evropskom Unijom ističe se sledeće:

- uprkos postojanju relativno visoke zaštite poljoprivredno–prehrambenih proizvoda, carinske stope su generalno snižene i pojednostavljene;
- na značajan broj poljoprivrednih i određenih industrijskih proizvoda, ukupan broj premašuje 200, primenjuju se dodatne dažbine, kao na primer varirajući prelevmani;

¹¹⁹ Sporazum o trgovinskim aspektima prava industrijske i intelektualne svojine – Agreement on trade-related aspects of intellectual property rights (TRIPS).

¹²⁰ Kontrola cena nije ukinuta za pojedine prehrambene atikle, lekove, električnu energiju i javne usluge. («Izveštaj o spremnosti Srbije i Crne Gore za pregovore o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom», str. 20).

- početkom 2004. godine stepen zaštite vraćen je na nivo koji je važio pre 2001. godine.

Opšti zaključak Evropske Komisije u okviru «Studije izvodljivosti» je bio da se u pravcu dalje tržišne liberalizacije u Srbiji moraju doneti odgovarajući zakonski propisi koji moraju da budu usaglašeni sa standardima WTO kako bi dalji tok liberalizacije trgovine bio izvestan.

Na četvrtom sastanku radne grupe za pristup Republike Srbije WTO, koji je održan 27. novembra 2007. godine, zemlje članice su analizirale režim spoljne trgovine Srbije i ocenjivale progres koji je do tada postignut u okviru bilateralnih pregovora o pristupu roba i usluga srpskom tržištu. Tri godine kasnije, 5. marta 2010. godine WTO članice ponovo su ocenjivale izveštaj o spoljnotrgovinskom režimu Republike Srbije, nakon sprovedenih reformskih zahvata, kao i učinjeni napredak na polju otvaranja tržišta. Iste godine, 20. oktobra podržan je napredak Republike Srbije koji se ogleda u primeni nove legislative koja je usaglašena sa pravilima WTO. Na narednom sastanku radne grupe za pristup Srbije Svetskoj trgovinskoj organizaciji, koji je održan 17. marta 2011. godine, ocenjeno je da je postignut adekvatan napredak u postupku priprema Srbije za članstvo, s obzirom na intenzifikaciju napora u procesu prilagođavanja pravilima WTO. Predsedavajući radne grupe za prijem Srbije u članstvo WTO pozvao je 13. juna 2013. godine na završetak bilateralnih pregovora i usvajanje pravnih propisa kao završnog koraka Srbije na putu pridruživanja Svetskoj trgovinskoj organizaciji.

9.7. Runda pregovora o liberalizaciji trgovine iz Dohe

Neophodni nastavak pregovora najavljen je 1999. godine u Sijetlu (USA) a zvanično je počeo na Ministarskoj konferenciji WTO u Dohi (Katar) 14. novembra 2001. godine. Kao što je bio slučaj i u prethodnim rundama pregovora i Doha runda otpočela je iznošenjem stavova zemalja učesnica o pravcima koje bi trebalo slediti ka ostvarivanju većeg stepena liberalizacije trgovine. U ovoj fazi, naročito je bilo izraženo nezadovoljstvo zemalja u razvoju koje su i nakon Urugvajске runde na svetskom tržištu trpele posledice visokog stepena agrarnog protekcionizma sadržanog u agrarnim politikama razvijenih zemalja. Kako bi se izašlo u susret zahtevima zemalja u razvoju, WTO je obezbedila sporazum o specijalnom tretmanu za ove zemlje. Povoljniji uslovi u praksi bi trebali da se realizuju u vidu dužeg perioda za implementaciju odredbi o redukciji podrške i izvozne zaštite kao i u vidu izvesnih izuzetaka od pravila koja važe za ostale učesnice u međunarodnoj trgovini agrarnih proizvoda.

Na početku Doha runde pregovora, USA, EU i zemlje CAIRNS grupe iznele su polazna stanovišta i svoje predloge u vezi sa pitanjima ključnim za liberalizaciju svetske trgovine. Iako su po pitanju carina i mera u okviru Zelene kutije USA u EU zastupale dosta ujednačene stavove, postojala su i mimoilaženja mišljenja u pojedinim bitnim segmentima. Primena sigurnosne klauzule, stepen redukcije izvoznih subvencija, kao i mera podrške poljoprivredi u okviru Plave i Žute kutije bile su oblasti u kojima se nije nazirala mogućnost lakog postizanja kompromisnog rešenja.

Prva verzija Sporazuma o poljoprivredi ugledala je svetlost dana dve godine nakon otpočinjanja pregovora, u martu 2003. godine. Dokument pod nazivom Harbinsonov

predlog¹²¹. iako je sadržavao izvesne ustupke za obe strane, izazvao je negodovanje kako USA tako i EU. Svoje primedbe EU je, pre svega, usmerila ka «nedovoljnoj izbalansiranosti predloženih rešenja» dok su USA i CAIRNS grupa zahtevali veće redukcije carina i izvoznih subvencija. Budući da je Harbinsonov predlog stavio akcenat na potrebe zemalja u razvoju i povećanje njihove zaštite na svetskom tržištu, ovaj dokument je bio blagonaklono prihvaćen od strane navedenih zemalja. Međutim, s obzirom na izražene negativne kritike od strane razvijenih država, predloženi sporazum je doveo do još većeg produbljanja neslaganja učesnika u pregovorima.

Uprkos navedenim neslaganjima reformski zahvati unutar Zajedničke agrarne politike, koji su počeli da se kreiraju tokom 2003. godine, doprineli su da se između EU i USA kao ključnih pregovarača, ipak uspostavi izvesni stepen dogovora. Kao rezultat takvog usaglašavanja stavova nastao je Okvir za najvažnija pitanja, koga su prihvatile i druge zemlje učesnice u pregovorima. Odredbe ovog sporazuma poslužile su kao okvirni plan za nastavak pregovora.

U Meksičkom letovalištu Kankun od 10. do 14. septembra 2003. godine održana je peta Ministarska konferencija WTO na kojoj je učestvovalo 148 zemalja. S obzirom na složenost pitanja i veliki broj predloga datih od strane zemalja učesnica u oblasti liberalizacije trgovine agrarnim proizvodima, nažalost, nije postignut željeni efekat. Kako konsenzus nije postignut, dalji pregovori su privremeno obustavljeni. Generalni direktor WTO, nakon Konferencije u Kankunu je naglasio potrebu da se pregovori nastave jer bi u suprotnom najveće gubitke podnele zemlje u razvoju.

Nakon Konferencije u Kankunu pregovori su nastavljeni, ali ne u uobičajenoj formi već su relevantna pitanja bila predmet razgovora između zainteresovanih grupa država. Finalni dokument Doha runde pregovora usvojen je u julu 2004. godine. «Okvir za postavljanje modaliteta u poljoprivredi» (Framework for Establishing Modalities in Agriculture) ili Anex A definiše mere koje bi trebalo da budu sprovedene u cilju progresivne redukcije podrške i zaštite. Konkretna pitanja na koja se odnosi Anex A su:

- izvozne subvencije i konkurentnost;
- pristup tržištu;
- domaća podrška;
- klauzula mirovanja, kao i
- netrgovinska pitanja.

Pored toga, polazeći od sve glasnijih zahteva manje razvijenih zemalja za eliminisanjem diskriminacije u svetskoj trgovini poljoprivrednih proizvoda, posebna pažnja u ovom dokumentu posvećena je specijalnom tretmanu za zemlje u razvoju, zemlje u tranziciji, kao i nove članice WTO.

Naredna Ministarska konferencija WTO održana je od 14. do 19. decembra 2005. godine u Hong-Kongu. Prihvatanjem odluka donetih u okviru dotadašnjeg toka Doha runde pregovora, Konferencija je imala za cilj preciznije definisanje koraka odnosno postavljanje modaliteta koji će omogućiti da se pregovori što uspešnije okončaju u predviđenom roku.

¹²¹ Predlog je dobio ime po Stuartu Harbinsonu, koji je predsedavao pregovorima.

U segmentu koji se odnosi na pitanja redukcije domaće podrške poljoprivredi koja na međunarodnom tržištu dovodi do niza distorzija, ponovo je prihvaćen dogovor iz Doha Ministarske Deklaracije, kao i stavovi iz Okvira prilagođenog od strane generalnog saveta 1. avgusta 2004. godine. U okviru globalnog snižavanja distorzija u trgovini prouzrokovanih domaćom podrškom poljoprivredi definisane su tri grupe redukcija. Grupe su utvrđene prema visini ukupne podrške poljoprivredi. U prvoj grupi sa najvišim stepenom zaštite nalaze se, po pravilu, najrazvijenije zemlje sveta. U trećoj grupi uglavnom su zemlje u razvoju, u kojima je stepen podrške, meren relevantnim indikatorima, relativno nizak. Analogno navedenom, u drugoj grupi su, prema stepenu zaštite poljoprivrede, svrstane zemlje koje se nalaze između prve i treće grupe. U slučaju da zbir smanjenja u okviru zbirnih mera podrške (AMS – Aggregate Measurement Support) i plaćanja iz odeljka Plave kutije u određenoj zemlji bude niži od celokupnih predviđenih redukcija, dalje snižavanje podrške smatra se neophodnim. Sa druge strane, zemlje u razvoju biće oslobođene redukcija po principu *de minimis*, kao i ukupnih snižavanja domaće podrške.

Kao i u dotadašnjem toku trgovinskih pregovora, pitanje redukcije izvoznih subvencija i drugih vidova izvoznih podsticaja bilo je razmatrano i na Konferenciji u Hong-Kongu. Naime, postignuta je saglasnost da se sprovede paralelna eliminacija svih oblika izvoznih subvencija s tim da se kao krajnji rok za potpuno ispoljavanje efekata ovih mera odredi kraj 2013. godine. Ovaj cilj je trebao da bude postignut primenom efikasnih metoda redukcije, preciziranih u okviru očekivanih modaliteta.

Kada je u pitanju prisup tržištu i redukcija postojećih tarifnih ograničenja, većina zemalja se složila da je rešavanje ovog problema od presudne važnosti za uspešno okončanje pregovora. Utvrđene su četiri grupe za razvrstavanje proizvoda u cilju dalje redukcije tarifa. Jedan od najvećih izazova svakako je prilagođavanje ovih grupa uslovima zemalja u razvoju. Naime, polazeći od kriterijuma zdravstvene bezbednosti hrane, zaštite životne sredine i ruralnog razvoja, zemljama u razvoju je omogućena veća fleksibilnost u primeni tarifnih redukcija za pojedine proizvode.

Pregovori WTO posle Dohe.

9.8. Liberalizacija trgovine agrarnim proizvodima posle runde iz Dohe

Na osmoj Ministarskoj konferenciji 2011. godine usvojen je novi pristup i odlučeno je da članice moraju izabrati ona pitanja oko kojih bi se mmogle dogovoriti brže nego oko ostalih, pod uslovom da se kasnije ostvari dogovor o ostatku paketa iz runde pregovora iz Dohe. Na osnovu ovog zaključka, na devetoj Ministarskoj konferenciji, održanoj u decembru 2013. godine na Baliju izabrana su određena pitanja iz oblasti trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima u cilju postizanja bar delimičnih dogovora. Konačno, na desetoj Ministarskoj konferenciji održanoj od 15. do 18. decembra 2015. godine u Najrobiju (Kenija) postignut je dogovor na osnovu programa usvojenog na Baliju.

Na Ministarskoj konferenciji u Najrobiju usvojene su četiri nove odluke o poljoprivredi, koje se odnose na:

- izvozna konkurentnost,
- čuvanje robnih rezervi u cilju sigurnog snabdevanja,
- trgovinu pamukom, i
- mehanizam posebne podrške zaštite za ZUR.

Izvozna konkurentnost. Ovom odlukom obuhvaćene su izvozne subvencije, kao i sve ostale mere zaštite kojima se mogu izazvati distorzije, odnosno narušiti slobodno funkcionisanje tržišta. Pored izvoznih subvencija, u okviru ove odluke obuhvaćeni su i izvozni krediti, kao i izvozna državna trgovinska preduzeća. Od razvijenih zemalja se očekuje ukidanje izvoznih subvencija. Ova odluka bi trebalo da se sprovede odmah, s tim što bi izvozne subvencije za prerađene proizvode trebalo da budu ukinute do 2020. godine. ZUR takođe bi trebalo da ukinu sve izvozne subvencije, s tim pto se njima ostavlja implementacioni period do 2030. godine. U vezi tzv. izvoznih kredita, sporazum predviđa da bi najduži period otplate trebalo da bude osamnaest meseci za razvijene zemlje, odnosno 36 meseci za ZUR. Takođe, članice WTO su pozvane da učine sve što je u njihovoj moći kako bi garantovale da se eventualnim monopolom na izvoz državnih trgovinskih preduzeća neće narušiti trgovinska razmena.

Čuvanje robnih rezervi u cilju sigurnog snabdevanja hranom u ZUR. Pod pritiskom G33, na Ministarskoj konferenciji na Baliu 2013. godine članice WTO su se složile da neće pravno osporavati ove programe, sve dok se u ovoj oblasti ne pronađe novo rešenje trajnog karaktera.

Pitanja vezana za trgovinu pamukom. S obzirom da u okviru runde u Najrobiju nije bilo pregovora o domaćoj zaštiti poljoprivrede, konačnim sporazumom predviđaju se mere u pogledu pristupa tržištu i izvozne konkurentnosti. Novim sporazumom se propisuje da su razvijene zemlje u obavezi da pri uvozu pamuka iz ZUR ne primenjuju carine i kvote počevši od 1. januara 2016. godine. Slične obaveze predviđene su kasnije i za ZUR i Kinu.

Mehanizam posebne podrške za ZUR. Zemlje koje izvoze poljoprivredne proizvode, kao što su Australija, Brazil ili SAD, i dalje se protive čak i privremenom povećanju carinskih ograničenja ZUR kao odgovor na nagla povećanja uvoza ili snižavanje cena. Novom odlukom je propisano da će te zemlje imati pravo da primenjuju mehanizam posebne zaštite čija su osnova granične vrednosti koje se zasnivaju na uvezenim količinama i cenama.

Osim toga, sporazum iz Najrobija omogućio je značajan napredak u ostalim delovima koji se odnose na ZUR. Pojednostavljena su pravila o poreklu proizvoda za najmanje razvijene zemlje i produženo je postojeće izuzeće za usluge tih zemalja do 31. decembra 2030. godine.

Na Konferenciji u Najrobiju potvrđena je promena pristupa u trgovinskim pregovorima na taj način što je data prednost formi tzv. delimičnih dogovora. Naime, u ministarskoj deklaraciji potvrđuje se da članice WTO ne dele mišljenje o tome da li žele da nastave trgovinske pregovore u okviru strukture iz Dohe. S obzirom na takvo nepodudaranje stavova u pojedinim segmentima pregovora iz Dohe, postavlja se pitanje daljeg funkcionisanja WTO kao pokrovitelja multilateralnih trgovinskih pregovora. Ovo pitanje posebno dolazi do izražaja posmatrano sa aspekta drugih velikih globalnih procesa tokom

2015. godine, kao što su definisanje ciljeva održivog razvoja UN do 2030. godine i usvajanje sporazuma iz Pariza o klimatskim promjenama.

Stav Evropske unije. Tokom 2012. i 2013. godine Evropska unija je smanjila iznos podrške za mere iz žute i plave kutije i klauzule de minimis na oko 10 milijardi eura, što je ispod praga predviđenog zadnjim predlogom postupaka za ukupnu domaću podršku s efektima tržišnih distorzija (koja iznosi 22 milijarde eura). Pored toga, Unija je prihvatila predlog za prosečno smanjenje carina za 60% u kontekstu pristupa tržištima, što je nesumnjivo bila najosetljivija tema za poljoprivredu Evropske unije.

Stav SAD. SAD su na predlog WTO smanjile podršku poljoprivredi na manje od 15 milijardi USD godišnje. SAD nisu uvažile prethodne kritike koje su se odnosile na protivciklična plaćanja, već su povećale domaću podršku, što je dovelo do narušavanja trgovine u okviru najnovijeg zakona o poljoprivredu iz 2014. godine.

Stav CAIRNS grupe. CAIRNS grupa se sastoji od 17 zemalja izvoznica koje se zalažu za smanjenje mera koje izazivaju distorzije na tržištu agrarnih proizvoda. Ova grupa zemalja se i dalje suprotstavlja razvijenim zemaljama, odnosno njihovom stavu o zadržavanju visokog stepena agrarnog protekcionizma.

Stav ZUR. Zemlje u razvoju predstavljaju tri četvrtine država članica WTO i imaju za cilj da stanu o odbranu svoje poljoprivrede i pitanja netržišnog karaktera, kao što su sigurnost hrane, sredstva za život, siromaštvo, zapošljavanje u ruralnim područjima. Kako bi što uspešnije ostvarivale svoje ciljeve, ZUR su se grupisale u sledeće saveze:

- na inicijativu Indije i Kine, 2006. godine osnovana je G20, grupa zemalja koja ima za cilj da zaštiti milione svojih malih poljoprivrednika od prekomernog snižavanja carina;
- Afrička unija, zemlje AKP¹²² i najmanje razvijene zemlje (G90) osnovale su novi savez 2003. godine kako bi u okviru trgovinskih pregovora zastupale zajedničke stavove u oblasti poljoprivrede, pristupa tržištima nepoljoprivrednih proizvoda i tzv. Singapurskim pitanjima¹²³.
- Savez ZUR (G33) osnovan sa ciljem promovisanja strateških proizvoda za zemlje u razvoju i mehanizma posebne zaštite za ovu grupu zemalja.

Pitanja za proveru znanja

1. Nužnost uspostavljanja liberalizacije svetske trgovine
2. Urugvajaska runda trgovinskih pregovora
3. Svetska trgovinska organizacija – ciljevi osnivanja, funkcije i zadaci
4. Mere trgovinske politike
5. Način odlučivanja i postupak pristupanja Svetskoj trgovinskoj organizaciji
6. Republika Srbija i Svetska trgovinska organizacija
7. Runda pregovora o liberalizaciji trgovine iz Dohe

Literatura

1. Bogdanov, N. (2004): Bogdanov, N. (2004): "Poljoprivreda u međunarodnim integracijama i položaj Srbije", monografija, Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije, Beograd
2. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011): Ekonomika poljoprivrede, Poljoprivredni fakultet, Zemun
3. Gorton, M., Buckwell, A., Davidova, S.(2000): "Transfers and Distortions Along CEEC Food Supply Chains" in: Tangerman, S., Banse, M.: "Central and East European Agriculture in an expanding European Union", CAB International, Wallingford, UK
4. Grupa autora (2013): Komparativna analiza agrarnih politika razvijenih zemalja, Ekonomski fakultet, Subotica
5. Đurić, K. (2015): Ekonomika poljoprivrede - praktikum, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
6. Marković, K., Zekić, S. (2006): «Liberalizacija trgovine kao preduslov za integraciju Republike Srbije u međunarodne ekonomske tokove», Monografija: Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u tranzicionom periodu, Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 35-45
7. Marković, K. (2007): «Reforma trgovinske politike zemalja centralne i istočne Evrope – moguće pouke za Republiku Srbiju», Monografija: Međunarodna iskustva u tranziciji agrarnog sektora i ruralnih područja, Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 73-80, ISBN: 978-86-86087-06-5
8. Marković, K. (2008): «Mere budžetske podrške poljoprivredi u Srbiji i Evropskoj Uniji – komparacija i mogućnosti usklađivanja», Tematski zbornik pod nazivom «Evropska unija i Zapadni Balkan – izazovi za agroprivredu Srbije: Šta nam je činiti?», Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Regionalna privredna komora, Beograd, Novi Sad, str. 49-55, ISBN 978-86-86087-10-2
9. Marković, K. (2009): «Zaštita osnovnih poljoprivrednih proizvoda u Evropskoj uniji sa osvrtom na Srbiju», Agroekonomika br. 41-42, Vol. 41-42, str. 24-36, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
10. Marković, K. (2009): «Liberalizacija trgovine poljoprivrednim proizvodima u procesu tranzicije – primer Republike Srbije», tematski zbornik pod nazivom: «Poljoprivreda i ruralna područja Srbije – Osetljive tačke tranzicije i komparacija sa drugim zemljama», str. 117-132, ISBN 978-86-86087-18-8, COBISS.SR-ID 171544588
11. Marković, P. i sar. (1980): Ekonomika poljoprivrede, Kulturni centar, Gornji Milanovac
12. Mihajlović, L., Andrić, Lj. (1999): «Multilateralni trgovinski pregovori o liberalizaciji svetske trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima – geneza, koraci, dometi», Privredna izgradnja, god. XLII, broj 3 – 4, str. 111-124, Novi Sad
13. Mihajlović, L., Arsenović, Đ. (2002): Ekonomika poljoprivrede sa zadrugarstvom, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
14. Nelson J. F. (1999): "Producer Subsidy Equivalents (PSE) for Dairy", Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture, Washington D.C.

15. OECD (2004): «Agricultural Support: How is it Measured and What does it Mean?», The OECD Policy Briefs, www.oecd.org/publications/Pol_brief
16. OECD (2004): «Methodology for the measurement of support and use in policy evaluation», www.oecd.org/agr/policy
17. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Principi ekonomije i agrarna politika, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
18. Pejanović, R., Njegovan, Z., Maksimović, G. (2013): Ekonomika poljoprivrede agrarna politika i ruralni razvoj, Društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd
19. Prekrajac, Z. (2001): Tretman poljoprivrede u okviru Svetske trgovinske organizacije – geneza, stanje i perspektive, Selekcija i semenarstvo, Vol. 8, broj 1-4, str. 7-17
20. Prekrajac, Z. (2005): Poljoprivreda i zemlje u razvoju u novoj rundi pregovora u okviru STO, Privredna izgradnja, XLVIII, broj 1-2, str. 53-70
21. Reed, M.R. (2001): «International Trade in Agricultural Products», Prentice – Hall, Inc., Upper Saddle River, New Jersey
22. Swinbank, A., Tanner, C. (1996): «Farm Policy and Trade Conflict: The Uruguay Round and CAP Reform», Ann Arbor, The University of Michigan Press
23. US Department of Agriculture (1994): «Impact of the GATT Uruguay Round on Agricultural Trade», Washington D.C
24. Volk, T. (2004): „Uticaj agrarne politike na razvoj poljoprivrede Slovenije u periodu tranzicije i uključenja u Evropsku uniju“, Društvo agrarnih ekonomista Slovenije i Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Ljubljana, Beograd
25. Zakić, Z. (2001): Agrarna ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd
26. Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2008): Ekonomika agrara, Ekonomski fakultet, Beograd

10. RURALNI RAZVOJ

U konceptualizaciji kojom su se u dosadašnjem periodu nastojale objasniti i razumeti promene u životu i radu na selu, dominira pre svega, nužnost integracije seljaštva u globalno društvo. Pri tom se važan sistem međusobno povezanih promena na selu stvorio i stvara oko procesa prodora savremenih tehnika i tehnologija koje osvajaju poljoprivredu. Rad u poljoprivredi na kome se baziraju seosko društvo i kultura se u tom procesu preobražava tehnički, ekonomski, društveno i kulturno. Naravno, ovi procesi nisu ni jednosmerni ni neprotivrečni, a uvek ni progresivni jer iz globalnog društva i u vezi sa globalnim društvom, ne dolaze samo pozitivni uticaji i podsticaji, pogotovo kada se proces kapitalnih, privrednih, društvenih i političkih promena odigrao u vremenskom periodu koji se može omedjiti životom jedne generacije. Stoga, pojave teškoća u privredi i društvu uvek iniciraju rasprave o uzrocima koji su ih izazivali, uz istovremeno traganje za putevima koji vode rešenju.

Obuhvat i dimenzije ukupnog problema se lako mogu sagledati ukoliko se navede procena da oko jedne četvrtine svetske populacije svoju sudbinu, odnosno profesionalnu aktivnost vezuje za bavljenje poljoprivredom. Seoska područja zahvataju i do dve trećine ukupnog geografskog prostora, a seljačka populacija obuhvata same margine svetskog ekonomskog sistema. Zbog toga, neki ističu da se seljačka društva, posmatrano u vremenu, nužno menjaju i adaptiraju. Međutim, selo nije i ne sme biti poligon za presadjivanje svih gradskih tekovina. Selo, odnosno posmatrano šire, ruralni prostor, mora se posmatrati kompleksno, kao način življenja jednog društvenog segmenta koji je u osnovi inferioran u odnosu na druge oblike života i rada ostale populacije.

10.1. Odnos selo – grad i ruralno urbani konflikt

Postoji još uvek veoma snažno uverenje koje potvrđuje praksa i nerazvijenih i razvijenih zemalja, da se ukupni i nacionalni razvoj i rast koji sobom nosi kompleksnu i sveukupnu promenu društvenih i ekonomskih odnosa, ne može izvesti bez oslanjanja na neiscrpne snage seljačkog naroda. Ovo uverenje je posledica, na prvom mestu, činjenice da se napred ne može ići ukoliko se narušava tradicionalni kontinuitet nacionalnog stvaranja. U tom kontekstu, poslednjih decenija više puta izrican slogan "natrag na selo", dobija naročiti značaj. Međutim, umesto vraćanja na primitivne, odnosno tradicionalne oblike rada i života zaostalog sela i njegovog tretiranja kao zanimljivog ostatka iz prošlih vekova, selu je potrebno prići kao novoj istorijskoj snazi i modelu ljudskog življenja koji sve više zaokuplja mlade ljude, rukovodioce i intelektualce, umorne od grada i gradskog života. Stoga se selo i problemi sela ne mogu i ne smeju tretirati kao problemi vezani isključivo za poljoprivredu i poljoprivrednu proizvodnju. Selo se ne može tretirati jednostrano i zato nije i ne sme biti sinonim isključivo za poljoprivrednu delatnost. Ono nije ni poligon za presadjivanje svih "gradskih" tekovina, jer su ove tekovine za selo često nepotrebne, a ponekad i opasne. Selo se mora posmatrati kompleksno, kao način življenja jednog društvenog segmenta. Njegov društveno-ekonomski i kulturni život treba proučavati, a zatim i razvijati kao organizam u kome su sve funkcije dobro i skladno razvijene.

Postoje razlike u načinu rada, u mentalitetu i shvatanju života uopšte. Iako između grada i sela danas nema suprotnih interesa, kao što je to bio slučaj u ranijoj historiji, ipak su to u neku ruku dva dosta različita sveta. To diktira raznolikost položaja i uslova života koji dalje uslovljavaju i raznolikost mentaliteta gradskog i seoskog stanovništva. Međutim, i pored toga, ne treba ukazivati na postojanje antagonizma sela i grada, jer njega u osnovi i nema. Postoje raznolike potrebe sela i grada koje zahtevaju posebno staranje za njihovo ostvarenje. Selo i grad su u organskoj celini i međusobno se uslovljavaju i dopunjuju. Dakle, nema grada bez sela i obrnuto. Dosadašnji odnos prema razvoju grada i sela kao i obezbeđivanju potrebne proporcije njihovog rasta i razvoja, isključivale su ovakav pristup. Šta više, slobodno se može reći da je selo po pravilu ostajalo na margini društvenih događanja, a problemi sela nedovoljno izučeni.

Činjenica je da su događaji nakon velike svetske ekonomske krize 1929. godine kao i tekovine industrijske revolucije, promenili život nekadašnjeg sela tako da se ono posle gotovo jednog veka nalazi u stanju beznadja, učmalosti i inferiornosti. Ovo stanje osetno pogoršava i opšta privredna kriza u kojoj se trenutno nalazi svetska zajednica na prvim decenijama 21. veka. U takvim uslovima, nevolje sela su se vremenom uvećavale, a jedan od osnovnih uzroka takvog stanja vezuje se za vreme kada je selo usled neraspodavanja potrebnom i dovoljnom akumulacijom i usmeravanja na pretežno sirovinsku privrednu delatnost, uglavnom služilo kao baza privrednog razvoja i rasta. Njemu je mnogo oduzeto a malo dato, pa nije ni čudo što je seljak gubio poverenje i bivao manje-više ravnodušan prema svemu što mu je sa strane dolazilo.

10.2. Poimanje sela i seljaštva

Kada je u pitanju poimanje sela kod nas i odnosa u njemu, treba istaći da se još u starim spomenicama mogu naći pojmovi koji bliže određuju karakter osnovnih privrednih odnosa srednjovekovnog sela. Tako se često susreću nazivi zemljoradnik, zemljodolac i poljoprivrednik; zatim Vuk Karadžić u svom rečniku koristi naziv težak, radnik (onaj koji radi poljske radove), rataj (u Crnoj Gori), ratar, sebar (naziv koji se zadržao u Dubrovniku), paor (u Vojvodini, od nemačkog *der Bauer*); a u novijoj literaturi kao savremen, koristi se termin individualni poljoprivredni proizvođač. Međutim, svi ovi pojmovi su vrlo često i uglavnom, ustupali mesto nešto novijem nazivu koji se formirao od naziva za mesto stanovanja, od sela. Tako je postao naziv seljak koji u suštini ne obeležava zanimanje, jer je seljak svako ko živi u selu makar se ne bavio poljoprivrednim zanimanjem, dakle i učitelj, i zanatlija, i sveštenik, i trgovac, itd. Ovo nije slučajno, već je posledica svojevremenog postojanja nadređenog položaja feudalca, a zatim i buržoazije nad agrarnim društvom. Kako navodi autor Henri Mendras, kao posledica, dolazi do transformacije tamošnjih stanovnika u seljaštvo. Zato mu je u tom kontekstu bilo moguće da definiše idealni tip seljačkog društva koristeći se sledećim obeležjima:

1. Relativna autonomija seljačkih kolektiviteta u odnosu na globalno društvo, koje nad njima dominira, ali istovremeno toleriše njihove originalnosti;
2. Strukturna važnost domaćinske grupe u organizaciji ekonomskog i socijalnog života kolektiviteta;
3. Ekonomski sistem relativne autarkije, koji ne ralikuje potrošnju i proizvodnju, i koji održava odnose sa globalnom ekonomijom;

4. Lokalni kolektivitet koji karakterišu odnosi unutrašnjeg međusobnog poznavanja i slabi odnosi s lokalnim kolektivitetima; i
5. Odlučujuća uloga posredovanja uglednika između seljačkih kolektiviteta i globalnog društva.

Ovaj idealni model u različitim sredinama ima različiti ponder pojedinih obeležja koji su uslovljeni istorijskim, etnološkim, kulturnim i sociološkim prilikama.

Poljoprivreda u takvom selu još uvek ima značajan ponder i predstavlja jedan od osnovnih izvora zarade domaćinstava, odnosno ukupnog nacionalnog bogatstva. S druge strane, ukoliko proces industrijske revolucije više napreduje, poljoprivreda sve manje biva osnovna delatnost i izvor nacionalnog bogatstva. Međutim, iako je to u izvesnom smislu paradoks, poljoprivreda u takvim uslovima postaje razvijenija. Poljoprivreda počinje da se tretira na kvalitativno nov način. Ona postaje profesija, a zemljoradničko gazdinstvo, pored toga što se u većoj meri specijalizuje, usvaja i sasvim novi način života i rada. Stoga, da bi se rešili mnogobrojni suštinski problemi sela i u okviru seljačkog porodičnog gazdinstva kakvo prevladjuje, i koje pored ekonomskih ima i određene socijalne osobenosti, nije dovoljno posmatrati selo samo kroz prizmu poljoprivrede. Potrebno je permanentno pratiti njegov kompleksan razvoj, sve uticaje, sva prožimanja, a zatim projektovati elemente društveno-ekonomskog razvoja ove sredine. U tom smislu, u problematiku treba uvesti pojam ruralnog razvoja i ruralne transformacije koja bi u ovaj proces trebalo da unese komponentu menadžmenta, kao novu koncepciju kojoj je pre svega imanentna višedimenzionalnost. Za ove potrebe, ruralni razvoj se može okarakterisati kao sistematičan redosled inovativnih promena i društvenog prilagođavanja u odnosu na bazični identitet zajednice, odnosno ekonomska, kulturna, socijalna i druga obeležja celine.

Nove potrebe za život, nove navike, novi pogledi na svet i društveni život, kao posledica tehnološkog razvoja i u ovoj sredini, sve više prisiljavaju seljaka i na nove oblike borbe za život. Seljak je u situaciji da postepeno traži i ekonomska i politička sredstva za svoju borbu ili da odustane, odnosno da se preseli u grad. Međutim, kao što se može videti na primerima nekih razvijenih zemalja, seljaci su boreći se za svoj subjektivitet polako isti gubili i postajali deo organizma u kome njihov značaj nije više tako veliki i u kome ni njihov dojučerašnji naziv - seljak, više nije imao svoje prvobitno značenje. Ono što će ostati i čega se neće osloboditi seljak - zemljoradnik ili kako ga već zvali, jeste potreba da za svoju proizvodnju crpi snagu zemljišta i očekuje konačnu odluku prirode o uspehu svojih napora. Ostaje samo pitanje u kojoj će relativnoj srazmeri ova njegova aktivnost graditi njegov ukupni seoski entitet.

Treba istaći da se u savremenom dobu prekida koegzistencija seljačkog i globalnog društva pod uticajem naučno-tehnološkog koji je negde potpuno, a negde manje, obuhvatio ne samo sve pore privrednog već i kulturnog i socijalnog života. Seljačko društvo kao model života i rada isčezava i biva utopljeno u tokove dominirajuće civilizacije. Pritom, ukoliko je naučno-tehnološki razvoj u manjem stepenu zahvatio sve oblike života i rada društva, utoliko je društvo još uvek blisko seljačkom društvu. U takvim društvima manje ili više, još uvek postoji ravnoteža između stanovništva i prirodnih resursa. Ona je karakteristična za agrarna društva, odnosno nedovoljno razvijene ekonomije u kojima se zadržava koncept intenzifikacije poljoprivrede kao osnovne oblasti privredjivanja.

U postupku raskida sa tradicionalnim društvom, mnogo energije, umeća i novca potrošilo se i na afirmisanje koncepta zadrugarstva koje je ovakvo kako egzistira u Srbiji, bilo

organizovano od strane države i nametnuto seljaku kao organizaciona forma preko koje će biti uključen u reprodukcione tokove i u konačnom biti "podruštvljen". Zaboravljalo se da seljak prema mestu koje njegova proizvodnja zauzima u procesu reprodukcije biva tehnički posmatrano, "uklješten" u proces društvene reprodukcije i da je ukoliko se izuzme seljačka pijaca, bivao potpuno "podruštvljen" i bez ikakve uloge zadruga i zadrugarstva.

Selo u Srbiji još uvek ima veliki ponder i prosto je neprihvatljivo da se ovaj segment, gde se vrše raznovrsna društvena, privredna i kulturna prelamanja, ne izučava i tako ne obezbedjuje kontinuitet organizovane društvene akcije u pogledu njegovog razvoja i rasta.

Obuhvatnijom analizom moglo bi se sa više pouzdanosti razjasniti pitanje koliko obim i oblici poseda zavise od veličine seljačke porodice i obrnuto; u čemu se i kako manifestuje specifičnost seljačkog života i rada; da li je kapital najvažniji faktor njegove proizvodnje ili ne; kakav je odnos, preplitanje i šansa za uspešno poljoprivredno preduzetništvo u okviru ukupnog društvenog bića.

Činjenica je, da dok je seljak patrijarhalne zadruge još u skoroj prošlosti radio i borio se za tu zadrugu, dotle današnji seljak ne može da živi u ovakvoj zadruzi ni sa bližim rođacima jer slabije oseća potrebu požrtvovanja za ma koga, sem za svoju najužu porodicu. Otuda je danas gotovo iščezlo patrijarhalno zadrugarstvo na selu i dolazi do podele u kojoj svako živi oblikom najuže porodice. S druge strane, prirodna plodnost tla, položaj u odnosu na saobraćajnice, različita posedovna struktura i individualnost zemljoradnika kao organizatora rada i življenja na selu čine momente koji ubrzavaju ili usporavaju pod određenim privrednim, socijalnim i mentalnim uslovima, proces racionalizovanja, odnosno proces rada i življenja po principu rentabilnosti i ekonomije. Zato ono što ostaje i čega se neće osloboditi seljak - zemljoradnik, jeste potreba da za svoju proizvodnju crpi snagu zemljišta i očekuje konačnu odluku prirode o uspehu svojih napora. Međutim, ostaje pitanje u kojoj će relativnoj srazmeri ova njegova aktivnost graditi njegov ukupni seoski entitet.

10.3. Pojam i značaj ruralnog razvoja

Ruralni razvoj predstavlja relativno novu koncepciju kojoj je pre svega imanentna višedimenzionalnost. Za naše potrebe, možemo ga definisati kao sistematičan redosled inovativnih promena i društvenog prilagodjavanja u odnosu na bazični indetitet zajednice, odnosno njena ekonomska, kulturna, socijalna i druga obeležja.

Proučavanje ruralnog razvoja se mora shvatiti kao problemski orijentisano, primenjeno i interdisciplinarno, pri čemu se društvene promene analiziraju u svetskom kontekstu, ali uz uvažavanje istorijskih, ekonomskih, kulturnih, ekoloških i ostalih karakteristika.

U ovom smislu, konstituisanje proučavanja ruralnog razvoja počiva na sledeće tri pretpostavke:

1. na shavatanju sveta kao totaliteta ("Global Village"),
2. na interdisciplinarnosti kao osnovnoj odrednici ruralnog razvoja, koja se zbog suštine samoga pristupa ne može smatrati klasičnim već sasvim novom disciplinom, i

3. na primenjenom karakteru razvojnih programa bez obzira da li se ovi odnose na makro sferu (vladini programi) ili mikrosferu, odnosno kao pristup koji objedinjuje teorijske i praktične aspekte ukupnog ili pojedinih problema.

U suštini, ovde se radi o potrebi revalorizacije kompleksa ruralnih područja, odnosno efikasnijeg korišćenja, pre svega programskih ekonomskih potencijala ruralnih područja u okviru sistema tržišne ekonomije razvijenih zemalja, ali i značajne baze koju ovakva područja pružaju u procesu tranzicije zemalja u razvoju.

Ruralna ekonomija predstavlja integralnu, teritorijalno zaokruženu, seosku privredu koju čini skup brojnih međusobno povezanih delatnosti. Pored primarne poljoprivredne proizvodnje, značajne su i sledeće delatnosti i aktivnosti: preradivačka industrija (najčešće agro smera), rudarstvo, šumarstvo, trgovina, turizam, zanatske usluge, prostorno uređenje, organizacija stanovanja, korišćenje slobodnog vremena, ekologizacija svih navedenih i brojnih drugih delatnosti koje se mogu uklopiti u sistem ruralne ekonomije. Logično je da upravljanje multisektoralno-integralnom ruralnom ekonomijom zahteva nove pristupe u razvoju određenih geografskih područja.

Treba istaći da se danas prekida koegzistencija seljačkog i globalnog društva uticajem naučno-tehnološke revolucije koja je negde potpuno, a negde manje, prodrta ne samo u sve pore privrednog već kulturnog i socijalnog živora. Seljačko društvo kao model života i rada iščezava i biva utopljeno u tokove dominirajuće civilizacije.

Ruralna područja u današnje vreme nude veliki broj razvojnih mogućnosti, pa se otuda u sve oštrijoj formi ispoljava potreba novog pristupa izgradnji strategije ruralnog razvoja, adekvatne politike i efikasnog upravljačkog sistema u čemu bitan element predstavlja razvoj edukativne komponente koja bi trebalo da zahvati nivo lokalnog društvenog odlučivanja.

10.4. Dosadašnja iskustva o ruralnom razvoju

Ruralni razvoj u nerazvijenim zemljama. Pojava koncepta integralnog ruralnog razvoja (IRR) se vezuje za 1970-te godine kada se po prvi put uvodi ovaj termin kao i termin osnovne potrebe. Posmatrano istorijski, temelji za uopšte njegovo nastajanje datiraju od ranije i vezuju se prvo za pokret "Životni standard" koji je nastao nakon velike svetske ekonomske krize 1929. godine. Ovaj pokret obeležava završetak primene koncepta *laissez faire*a i početak primene koncepta državne intervencije vezano za privredne tokove. Nakon toga, već 1950-tih godina se pojavljuje intervencija međunarodnih institucija u zemljama tzv. Trećeg sveta¹²⁴, usled nagomilanih razvojnih problema, gladi i siromaštva¹²⁵. Osnovni mehanizam delovanja se odvijao preko razvojnih programa sa ekonomskom i političkom dimenzijom, koji su trebali da uvedu dobre prakse ruralnog razvoja. Prvi projekat ove vrste pod nazivom „Community Development Programme“ je lansiran u Indiji (Uter Pradeš) uprkos činjenice da je predstavljao dobru zamisao nije dao ozbiljnije rezultate. Osnovna ograničenja ovog programa se mogu sistematizovati kao: nizak obrazovni nivo lokalnog stanovništva, nerazvijene lokalne uprave, preveliko oslanjanje na složenu administraciju koja je predstavljala balast, i sl.

¹²⁴ Nedovoljno ili ekstremno nerazvijene zemlje.

¹²⁵ Poznati problem sistematizovan kao "hrana-siromaštvo-populacija".

Nakon ovoga, 1960-tih godina se javljaju nove inicijative koje su imale zadatak da podignu nivo tehnološkog razvoja nerazvijenih zemalja. Ceo program se nazivao "Zelena revolucija" i pored određenih ograničenja, dao je značajne rezultate u podizanju znanja, veština i tehnološkog nivoa seljačkih gazdinstava.

Od 1971. godine se lansira UN FAO i IBRD Program "Poljoprivredne institucije za integralni ruralni razvoj". Kao pilot program se izvodi program u Bangladešu (1973. godine pod rukovodstvom Academy for Rural Development, Comilla). Ovakvi programi, pored razvoja poljoprivrede uključuju još razvoj saobraćajne infrastrukture, obrazovanje poljoprivrednika, ruralne industrije, planiranje porodice, zdravlja, itd. Ne može se reći da ovi programi nisu imali određeni domet, međutim, njima nisu bila rešavana pitanja zaposlenosti u ruralnim područjima, kao ni dovoljna proizvodnja hrane. Zbog toga je na temu gladi i siromaštva nastavljeno da se radi pa je organizovan i novi krug tzv. programa "Osnovne potrebe" nakon konferencije FAO 1974. u Rimu; 1976. godine u Ženevi, i konačno, 1995. godine u Kopenhagenu.

Ruralni razvoj u razvijenim zemljama. Kada je reč o iskustvima industrijski razvijenih zemalja u upravljanju ruralnom ekonomijom, treba istaći činjenicu da je ovaj koncept novijeg datuma. On je posledica svojevrsnog egzodusa koji je nastao usled relativno brzog odliva stanovništva iz ruralnih područja i smanjivanja broja porodičnih farmi. Tako su zemlje OECD-a počele ozbiljnije da se interesuju za sopstveni ruralni razvoj tek od sredine 1980-tih godina. Brojni su razlozi za sazrevanje svesti u ovim zemljama da se probelemi ruralnih područja mogu rešavati na posebni način koji se ne bi bazirao na sektorima, već na integralnom pristupu. Naime, shvaćeno je da ni najbolji programi razvoja primarne poljoprivredne proizvodnje ne mogu u dovoljnoj meri dotaći većinu ekonomsko - socijalnih problema ruralnih područja, naročito onih u oblasti zapošljavanja članova seljačkih domaćinstava.

Sve ovo je uticalo da vlade industrijskih razvijenih zemalja počnu da se ozbiljnije bave programima ruralnog razvoja. Neposredni razlozi za jače povezivanje svih delatnosti ruralnih područja obično se svode na pet najznačajnijih: demografski, ekonomski, institucionalno upravljački, socijalni i ekološki.

Kada se govori o početnim iskustvima razvijenih zemalja u podršci sitnih porodičnih gazdinstava, bez sumnje, iskustvo Evropske unije nije bez značaja. Savremeni koncept ruralnog razvoja predstavlja antipod konceptu industrijalizacije. Javljaju se pokušaji definisanja integralnog ruralnog razvoja kao kompleksnog razvoja ruralnog područja na osnovi raspoloživih prirodnih, materijalnih, infrastrukturnih i ljudskih resursa kojima se upravlja na održivim osnovama. Ovakav pristup je postepeno dovodio do tzv. Evropskog modela – koncepta integralnog ruralnog razvoja. Njegovo formiranje je išlo praktično paralelno sa reformama koje su se odvijale vezano za Zajedničku agrarnu politiku EU.

Na prvom mestu tu je Mansholtov plan, koji se praktično sukobljavao sa neophodnošću da se veliki budžetski izdaci za podsticanje poljoprivrede smanje i da se stabilizuje potrošnja. Naime, ovo je zahtevalo da se ubrza proces adaptacije agrarne strukture novom načinu subvencionisanja kao i utvrđivanje postojećih regionalnih razlika kako bi se mogla formulisati politika za podršku i manje razvijenim, pretežno ruralnim područjima. To je, između ostalog, zahtevalo veliko smanjenje broja porodičnih farmi i uvećanje optimuma farme npr. na 120 ha zemljišta u proizvodnji ratarskih kultura, 40-60 muznih krava po farmi i 150-200 tovnih grla junadi kako bi se ostvario veći stepen konkurentnosti.

Nakon toga, u sledećem krugu reformi CAP, nakon 1992. godine dolazi do tzv. renesanse ruralnog koncepta jer se tada pokušava sa lansiranjem koncepta samorevitalizovanja ruralnih područja i rediversifikacije lokalne socijalne strukture koja ne može biti posmatrana samo u okviru njenog odnosa prema poljoprivrednoj proizvodnji kao jednodimenzionalnog razvojnog koncepta. Dakle, suština ide ka tome da se evropski ruralni model ne može posmatrati kao jednoobrazna šema. Na to navodi ne samo stanje unutar EU već i pomenuti spoljni pritisak nakon osnivanja WTO 1994. godine i daljeg pritiska za liberalizacijom međunarodnih trgovinskih tokova i u saglasnosti sa tim neophodnosti da se domaće politike reformišu.

10.5. Ruralni razvoj i smanjenje siromaštva

U ruralnom području Srbije smanjenje siromaštva¹²⁶ i eliminisanje gladi predstavlja fundamentalni izazov s obzirom da u njemu živi gotovo polovina ukupnog stanovništva¹²⁷ i da on zahvata gotovo tri četvrtine nacionalnog prostora. Uzroci siromaštva koje se u ruralnim područjima Srbije u poslednjoj deceniji ispoljavaju u oštrijoj formi nego u urbanim sredinama, brojni su i višedimenzionalni. Oni se uglavnom vezuju za proces privrednog i društvenog razvoja i rasta koji u proteklom dužem periodu nije uspeo da stvori adekvatnu osnovu za rešavanje pitanja siromaštva, već je naprotiv ruralno siromaštvo dalje kreirao i reprodukovao. Istina, agrarna prenaseljenost i snažan demografski pritisak koji je bio karakterističan u prvoj polovini dvadesetog veka usled dominantno agrarne strukture u ruralnim područjima, u međuvremenu se značajno smanjio. Depopulacija ruralnih područja kao posledica procesa industrijalizacije je za oko pola veka, učinila de se učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu značajno smanji. U gradove odlaze vitalniji slojevi stanovništva koji se zapošljavaju u najrazličitijim delatnostima dok selima ostaje poljoprivreda i uglavnom staro i radno manje sposobno stanovništvo. To je vremenom uticalo na pogoršavanje kvalitativnih karakteristika ruralnog stanovništva. Povećava se stepen njegove aktivnosti, a takodje, beleži se i stalni porast učešća starog stanovništva. Danas, oko 60% aktivnog stanovništva u poljoprivredi je starije od 60 godina, a nešto više od 15% nema aktivnog člana na gazdinstvu. Takodje, preko 53% aktivnog stanovništva su žene. Kao rezultat ovakvih tendencija treba navesti da je od 159 opština Centralne Srbije i Vojvodine, 147 opština u kategoriji duboke demografske starosti što je svakako značajan uzrok ruralnog siromaštva.

Na pojavu ruralnog siromaštva značajno utiče i raspored faktora proizvodnje. Posedi poljoprivrednog stanovništva, kao dominantnog stvaraoca dohotka u ruralnim područjima, su veoma usitnjeni i sa tendencijom daljeg ozbiljnijeg usitnjavanja. Prosečni posed u Srbiji je oko 3 ha i to sa pet do sedam odvojenih delova, što značajno utiče na karakter proizvodnje koja je uglavnom sitnorobna ili što je još gore, naturalna, dakle obavlja se samo za potrebe sopstvenog domaćinstva.

Prema svetskim standardima, godišnji nivo prihoda koji je ispod jedne trećine njihove prosečne vrednosti, smatra se dodatnim kriterijumom za iskazivanje relativno ekstremnog

¹²⁶ Prilikom definisanja ruralnog siromaštva, njega treba posmatrati kao nivo ukupnog kvaliteta života a ne samo kao meru na kojoj dohodak stanovništva uzima određenu – prihvaćenu meru.

¹²⁷ U Centralnoj Srbiji i Vojvodini, u seoskim naseljima živi 48% stanovništva – 17% poljoprivrednog i 31% ostalog. (prema popisu iz 1991. godine).

siromaštva. U tom smislu, u Republici Srbiji bi ruralno siromašne predstavljali su svi poljoprivredni proizvođači u kategoriji gazdinstava do 2 ha, kao i sitni zakupci, napoličari, nadničari i ostali radnici koji su bez poseda i to zajedno sa njihovim porodicama.

Prema aktuelnim podacima, u Republici Srbiji u kategoriji onih koji poseduju poljoprivredno zemljište nalazi se 27% ukupnog broja gazdinstava. Agrarna produkcija ostvarena na ovakvim gazdinstvima je mešovita. Ukupan broj specijalizovanih gazdinstava je jako mali, a stil života koji neguju ova mešovita gazdinstva izaziva ekstremno siromaštvo.

Zbog svega, negativna spirala privredne i kulturne atrofije sa kojima se ruralna područja susreću, utiče da se drastično povećava ruralno siromaštvo. Mogućnosti za radno angažovanje u vanprivrednim delatostima su veoma ograničene, posebno kada se radi o dobro plaćenim poslovima. To dovodi do relativno niskog nivoa u per capita dohotku, a time i do niskog nivoa usluga i kvaliteta života čime se specifična spirala vraća na problem još izraženijeg privrednog zaostajanja ruralnih područja i to ne samo u odnosu na urbana, već mnogo više unutar samih ruralnih područja.

Danas se procenjuje da oko jedne trećine ukupnog ruralnog stanovništva spada u kategoriju ekstremnog ruralnog siromaštva, te njihove probleme treba sagledavati kompleksno i u međusobnoj zavisnosti i uslovljenosti. Sam ruralni prostor treba posmatrati prvenstveno u kontekstu sopstvenih karakteristika i mogućnosti, a ne kao faktor od sekundarnog značaja u okviru nacionalne privrede, što je do sada bio slučaj. To pretpostavlja izgradnju jedinstvenog pristupa u koncipiranju strategije za otklanjanje siromaštva u ruralnim područjima sa integrisanim politikama i programima koji bi bili delotvorno usmereni na razrešavanje celine problema.

Osnovu strategije smanjenja ruralnog siromaštva trebalo bi da čini orijentacija ka uspostavljanju održivog razvoja i rasta kako bi se uspostavio novi kvalitet života ruralnog stanovništva. Stoga se prilikom koncipiranja strategije smanjenja siromaštva u ruralnim područjima ne treba isključivo orijentisati na izgradnju posebnih mehanizama odbrane i zaštite od globalnih trendova i njihovih negativnih implikacija, već je neophodno baviti se integrisanjem ruralne strategije i politike u generalni makroekonomski i društveni koncept razvoja kako bi se eliminisao uzrok današnjeg stanja.

Ciljevi ovako formulisane strategije smanjenja ruralnog siromaštva bi bili:

- Obezbeđivanje što adekvatnije pomoći ruralnom siromašnom stanovništvu, odnosno obezbeđivanje kvalitetnije ishrane za najsiromašnije, kao i unapređenje socijalne, zdravstvene i penzione zaštite ruralnog siromašnog stanovništva;
- Razvoj ekonomskih performansi siromašnih ruralnih gazdinstava / domaćinstava i stvaranje uslova za povećanje zapošljavanja;
- Obezbeđenje IRL i ostalim ugroženim grupama učešće u programima samopomoći;
- Jačanje kapaciteta lokalnih zajednica;
- Unapređenje društvenog i kulturnog života putem jačanja lokalne inicijative, i
- Jačanje pristupa integralnom ruralnom razvoju kao osnove razvojnog planiranja na osnovu unapređenja lokalne infrastrukture, jačanje kapaciteta i organizacije lokalne samouprave.

Sama strategija bi se sastojala u pokrivanju tri veoma značajna segmenta:

Prvo, razvoj ruralnog društva - razvoj lokalne zajednice koji pretpostavlja poboljšanje kvaliteta života podsticanjem demokratskih procesa kroz inicijative društvenih grupa, sa posebnim fokusom na uključivanje žena i mladih. Aktivnosti ovog segmenta podrazumevaju osnivanje i osnaživanje udruženja kao i realizaciju projekata u lokalnim mikrozajednicama i podsticanje njihovih inicijativa.

Drugo, razvoj poslovnog sektora - stvaranje okruženja koje omogućava privredni rast i osposobljavanje sredine da prepozna i iskoristi poslovne mogućnosti. U ovom segmentu potrebno je realizovati razvoj malih i srednjih preduzeća i jačanje preduzetništva, osnivanje poslovnih centara, privatizacija i razvoj poljoprivrede.

Treće, razvoj lokalne infrastrukture koja podrazumeva komunalnu infrastrukturu - vodovod, kanalizacija, električna energija, gas, alternativni izvori energije, saobraćajnice, telekomunikacije (izrada infrastrukturnog master plana na lokalnom nivou) i razvoj društvene infrastrukture. U ovom delu razvoja ruralnih zajednica neophodno je unapređenje lokalne - opštinske uprave u efikasnu, formiranje demokratske i potrebama orijentisane službe za pružanje usluga građanima, kao i razvoj sistema informisanja građana organizovanjem media centara.

Treba istaći da bi redosled sprovođenja strateških postavki trebalo fleksibilno postaviti. To bi zavisilo od konkretnog stanja ruralnog siromaštva na određenom području, odnosno u lokalnoj zajednici. Pritom, osnovnu vodilju za kreiranje i implementaciju ovakve strategije sačinjavala bi ideja o transformisanju strategije na određenom segmentu u održiv projekat koji treba da zadovolji sledeće zahteve:

1. da deluje u pravcu smanjivanja siromaštva,
2. da podspešuje ekonomski rast i razvoj,
3. da obezbeđuje jednakost polova i učešće mladih,
4. da omogućava zaštitu životne sredine, i
5. da promoviše demokratičnost.

Činjenica je da svi koncepti ruralnog razvoja ne doprinose podjednako smanjenju ruralnog siromaštva i povećanju kvaliteta života. Naprotiv, neki od njih doprinose daljoj degradaciji prirodnih resursa sa kojima raspolaže ruralno područje.

10.6. Definisane nivoa ruralnosti

Jedan od ključnih elemenata uravnoteženog razvoja većine zemalja je razvoj ruralnih područja. Za ove namene se nakon devedesetih godina dvadesetog veka izdvajaju značajna sredstva. To je delom posledica nagomilanih sopstvenih problema u razvoju svake zemlje, a delom deo pritiska koji na pojedine zemlje, posebno zemlje Evropske unije kao izrazito protekcionistički orijentisane, vrši Svetska trgovinska organizacija. Naime, ona zabranjuje zemljama članicama da direktno podstiču poljoprivredu i zbog toga one traže nove načine za davanje stimulansa razvoju, ali ovoga puta ne samo poljoprivredi već i drugim vidovima aktivnosti u ruralnom području. Stoga ona zahteva da se utvrdi lista indikatora na međunarodnom nivou koji će omogućiti bolje praćenje

situacije. Međunarodne organizacije, a pre svega OECD¹²⁸, EU, FAO i Svetska banka, uložile su veliki napor da sačine metodologiju sa minimalnim setom indikatora koji će pomoći zemljama da na standardizovan način odrede pre svega ruralna područja. Na taj način one dolaze u poziciju da definišu stanje u tim područjima i odrede pravce u kojima bi bila usmerena politika razvoja, ali i da prate rezultate sprovođenja ove politike.

Indikatore, kao statističke promenljive, koje omogućavaju da se podaci transformišu u korisne informacije, treba uvek posmatrati u okviru definisanog konceptualnog okvira i tako ih treba i tumačiti. Indikatori su moćno sredstvo za analizu, planiranje i praćenje pojava koje oni reprezentuju. Za to je kao neophodan uslov potrebno uspostaviti ravnotežu između prednosti indikatora da smanjuju složenost, odnosno olakšavaju shvatanje kompleksnih pojava i njihove slabosti da previše uprošćavaju stvari. U svakom slučaju, oprezna interpretacija je neophodan preduslov za svaku razumnu upotrebu indikatora. Često se indikator može adekvatno tumačiti samo kao deo složenijeg seta indikatora. Bez povezivanja sa specifičnom analitičkom namenom, indikatori su kategorije bazirane na statističkim podacima koji obezbeđuju samo potencijalno korisnu informaciju.

Neophodno je da indikatori ruralnog razvoja budu bazirani na objavljenim statističkim podacima koji se konzistentno prikupljaju za uporedive teritorije upotrebom istih jedinica mere i koji su zasnovani na jasnim definicijama. Dakle, ovi indikatori treba da se zasnivaju na zvaničnoj statistici, jer su upravo navedene karakteristike njeni glavni atributi.

Pojam ruralno odnosi se na geografska područja koja mogu biti rangirana polazeći od kompletnih regiona različitog hijerarhijskog nivoa, odnosno veličine, pa do malih lokalnih jedinica, na primer opština ili naselja. Za potrebe analize ruralnog razvoja, geografske jedinice se moraju na osnovu svojih karakteristika grupisati u različite vrste ili tipove. U tom procesu od suštinske važnosti je jasno razlikovanje dva logička koraka:

1. Identifikovanje predmeta posmatranja, odnosno utvrđivanje ruralnih područja, i
2. Prikazivanje stanja i razvoja ruralnih područja.

Za utvrđivanje ruralnih područja koristi se samo manji broj izabраниh indikatora, a ponekad i samo jedan. Pošto se pojam ruralno odnosi na teritoriju i stanovništvo, gustina naseljenosti, izračunata kao broj stanovnika po kvadratnom kilometru, predstavlja najznačajniji i najpraktičniji kriterijum za identifikovanje ruralnih područja na nivou lokalne zajednice. To je ujedno i početna tačka za utvrđivanje ruralnih područja na nivou regiona.

Za drugi korak, prikazivanje stanja i razvoja ruralnih područja, koriste se svi raspoloživi indikatori ruralnog razvoja, u različitim kombinacijama, zavisno od cilja same analize. Pri tom se preporučuje da sistem indikatora ne pokriva samo ruralna područja, već kompletnu teritoriju, kako bi se omogućila poređenja ne samo između ruralnih područja, već i između ruralnih i urbanih područja.

¹²⁸ Međunarodna organizacija za ekonomsku kooperaciju i razvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD) je osnovana 30.09.1961. godine.

Ako se za standarde međunarodnih organizacija u oblasti praćenja ruralnog razvoja može reći da nisu potpuno usklađeni, za praksu na nacionalnom nivou se može reći da je različita u znatno većoj meri. Između pojedinačnih zemalja postoje značajne razlike u praksi, kako u pogledu identifikovanja ruralnih područja, tako i u analizi ruralnih područja. To je posledica objektivno različite situacije ruralnog razvoja u različitim zemljama i njihovih različitih analitičkih potreba. Stoga, postojanje u tako velikoj meri različite nacionalne prakse otvara mogućnost loše interpretacije i pogrešnih zaključaka u međunarodnim poređenjima.

10.7. Utvrđivanje ruralnih područja primenom metodologije OECD i EU

Pojam ruralno opisuje određene delove pojedine države sa relativno niskom gustom naseljenosti i/ili određenim društveno-ekonomskim karakteristikama. Stoga je u praćenju ruralnog razvoja izuzetno značajno prvo jasno utvrditi na koja se geografska područja primenjuje pojam ruralno. U tom smislu treba navesti neka od značajnijih iskustava.

Metodologija OECD. OECD metodologija pruža jedinu međunarodno prepoznatljivu definiciju ruralnih područja. Pritom, treba istaći da se u postupku utvrđivanja ruralnih područja razlikuju dva hijerarhijska nivoa geografskih jedinica: lokalne zajednice i regioni.

Na nivou lokalnih zajednica teritorijalna mreža je veoma detaljna i sastoji se od malih, mada ne uvek najmanjih mogućih, osnovnih administrativnih ili statističkih jedinica. Ruralna analiza se obično zasniva na ovim lokalnim jedinicama (obično opštinama) kada se odnosi na karakteristike „homogenih“ područja koje se mogu klasifikovati ili kao ruralne ili kao urbane.

Na nivou regiona teritorijalna mreža je manje detaljna i sastoji se od većih administrativnih jedinica ili funkcionalnih područja, kao što su na primer pokrajine. Na ovom nivou ruralna analiza je usmerena na funkcionalne odnose i širi kontekst u kome se odvija ruralni razvoj. Ovim nivoom se obično bave državne administracije i međunarodne organizacije. Regioni obično mogu biti označeni samo kao više ili manje ruralni.

Polazeći od ova dva hijerarhijska nivoa geografskih jedinica, u metodologiji OECD pojam ruralno se definiše u dva koraka.

Prvo, lokalne teritorijalne jedinice se definišu kao ruralne ako je njihova gustina naseljenosti ispod 150 stanovnika po kvadratnom kilometru. Dakle, kriterijum razvrstavanja na nivou lokalnih jedinica je gustina naseljenosti, a kvantitativna granica je 150 stanovnika po kvadratnom kilometru. Koncept gustine naseljenosti je istovremeno jasan korisnicima i jednostavan za obračun. Njegova prednost je što je politički neutralan i što se ne odnosi ni na kakvu posebnu percepciju ruralnih problema ili potencijala. Ruralno ne mora automatski da znači: u opadanju, siromašno, zasnovano na poljoprivredi ili periferno.

Drugo, regioni se razvrstavaju u jedan od tri tipa: izrazito (dominantno) ruralno područje (ako više od 50% stanovništva živi u ruralnim lokalnim zajednicama), delimično ruralno

(mešovito) područje (ako od 15% do 50% stanovništva živi u ruralnim lokalnim zajednicama) i izrazito (dominantno) urbano područje (ako manje od 15% stanovništva živi u ruralnim lokalnim zajednicama). Dakle, kriterijum upotrebljen za formiranje tipologije na regionalnom nivou je udeo stanovništva regiona koji živi u ruralnim opštinama. Ova tipologija tako odražava stepen ruralnosti celog regiona. Pored glavnog kriterijuma (regionalnog udela ruralnog stanovništva) od 2005. godine, koristi se i sekundarni kriterijum – veličina urbanog centra. Ako u regionu postoji urbani centar sa više od 200.000 stanovnika, koji čine ne manje od 25% stanovnika regije, on se klasifikuje bar u srednju kategoriju delimično ruralnog (mešovitog) regiona. Ako u regionu postoji urbani centar sa više od 500.000 stanovnika koji čine ne manje od 25% stanovništva regiona on se klasifikuje kao izrazito urbani region. Ovde se pod urbanim centrom smatra lokalna jedinica ili opština koja ima više od 200.000 stanovnika i gustinu naseljenosti preko 150 stanovnika po kvadratnom kilometru.

Poseban problem u postupku utvrđivanja ruralnih područja predstavlja česta promena granica između geografskih jedinica nižih nivoa, što se dešava kao posledica administrativnih reformi. Takođe se moraju vršiti reklasifikacije usled promena u populaciji. To čini analizu vremenskih serija u ovoj oblasti izuzetno teškom, često i nemogućom.

Pored metodologije OECD, značajno je pomenuti još i metodologiju EU, Svetske banke i Organizacije OUN FAO.

Metodologija EU. Evropska unija za sada nema harmonizovanu definiciju pojma ruralno, niti zvaničnu tipologiju regiona po stepenu ruralnosti. Ono što je značajno za praksu Evrostata (Statističkog zavoda Evropske unije - EUROSTAT) je da se svi regionalni podaci odnose na klasifikaciju teritorijalnih jedinica poznatu kao NUTS (Nomenklaturu teritorijalnih jedinica za statistiku) koji se ocenjuje kao koherentan sistem za podelu teritorije za potrebe prikupljanja, kompilacije i diseminacije harmonizovanih statističkih podataka na nivou regiona.

Prema metodologiji Eurostata o formiranju razvojnih jedinica na različitim nivoima, izvršena je teritorijalizacija EU. Kao najnovije, uvode se već pomenute statističke teritorijalne podele na tzv. NUTS 1, 2 i 3. One se vrše na osnovu sledećih principa:

- podela nacionalne teritorije na regione kakvu sugeriše NUTS nomenklatura se može izvršiti na osnovu normativnih i analitičkih kriterijuma. Normativni kriterijumi se baziraju pre svega na političkoj volji, granice regiona se utvrđuju na bazi zadataka koji teritorijalnim jedinicama opredeljuju, prema broju stanovnika neophodnom da bi se zadaci ostvarivali ekonomski efikasno kao i na osnovu istorijskih, kulturnih i drugih faktora. Analitički ili funkcionalni kriterijumi se definišu prema funkcionalnim zahtevima, prema geografskim kriterijumima, kao što su nadmorska visina ili tip zemljišta, ili uz korišćenje društveno-ekonomskih kriterijuma kao što je homogenost, komplementarnost ili polaritet regionalne ekonomije.
- NUTS nomenklatura podržava regionalne jedinice generalnog tipa, iako ponekad mogu biti formulisane teritorijalne jedinice specifičnog tipa kao što su na primer rudarski regioni, regioni sa železničkim

saobraćajem, poljoprivredni regioni, iako ih NUTS nomenklatura ne podržava.

- Od početka uspostavljanja hijerarhijske klasifikacije, NUTS nomenklatura je uglavnom korišćena za formiranje dva osnovna nivoa regiona (NUTS 1 i 2).

Ovom nomenklaturom teritorija Evropske unije je podeljena na teritorijalne jedinice po jedinstvenim kriterijumima. Pri tom su poštovani sledeći principi:

- uvažavaju se postojeće administrativne podele zemalja,
- daje se prednost podelama na geografske regione opšteg karaktera, za razliku od podela po specifičnim kriterijumima (ekonomskim, demografskim, itd.) i
- NUTS je hijerarhijska klasifikacija na pet nivoa, pri čemu su određeni jedinstveni kriterijumi za formiranje prva tri (1, 2 i 3) najviša nivoa, a uređenje dva najniža nivoa (4 i 5) na lokalnom nivou je prepušteno za rešavanje svakoj zemlji pojedinačno.

Prema kriterijumima NUTS, prosečna veličina regiona (po populacionoj dimenziji) u jednoj zemlji na nivou NUTS 1 treba da iznosi između 3.000.000 i 7.000.000 stanovnika, na nivou NUTS 2 između 800.000 i 3.000.000 stanovnika i na nivou NUTS 3 između 150.000 i 800.000 stanovnika.

10.8. Definisane i upotreba indikatora

Povećani interes za održivi razvoj stavio je u fokus stručne javnosti indikatore. Pored opštih dimenzija održivog razvoja (demografske, ekonomske, socijalne i dimenzije životne sredine), pažnja je usmerena i na indikatore specifičnih područja, kao što je ruralni razvoj.

Pojam indikator, kao specifična kombinacija statističkih podataka, sve se češće koristi i u stručnoj javnosti i u medijima. Možda je razlog za to što pojmovi „statistički rezultati“ ili „statistički podaci“ ne izazivaju toliku pažnju korisnika kao pojam indikator. Implicitno se smatra da je indikator nešto više od obične statistike i da kao takav zaslužuje više pažnje.

Poželjne osobine indikatora su da koristi varijable koje su pouzdane i jednostavne za izračunavanje i da ima praktičnu mogućnost merljivosti i uporedivosti. Osobine koje se nalaze na listi statističkih zahteva koje ispunjava kvalitetan indikator su sledeće:

- razumljivost,
- transparentnost, odnosno jasan način njegovog izračunavanja,
- relevantnost (značajnost),
- analitičnost,
- kompletnost,
- pouzdanost,
- uporedivost,

- koherentnost (u odnosu na ostale izvore informacija),
- kontinuiranost (dostupnost vremenskih serija),
- pristupačnost korisnicima,
- pravovremenost, i
- da nije skup (minimalni troškovi proizvodnje indikatora u odnosu na značaj informacije koju pruža).

Svrha indikatora je da osvetli različite aspekte pojave:

- nivo, odnosno stanje,
- disperziju ili koncentraciju, i
- tendenciju (trend) u vremenu.

Postoji nekoliko različitih pristupa definiciji pojma indikator:

Prvi pristup, najširi i najčešći jeste da su indikatori jednostavno kombinacija dva ili više statističkih podataka kroz utvrđeni postupak kojim se stvara nova izvedena mera. Najjednostavniji oblik ovako definisanog indikatora je razlomak, kao što je na primer određeni podatak po stanovniku, procenat ili učešće.

Drugi pristup, kao nešto užu pristup definisanja pojma indikator, koristi normativnu interpretaciju, sa mogućnošću ustanovljavanja ranga ili tabela redosleda primenjenih na poređenje regiona, zemalja ili drugih pogodnih jedinica za isti vremenski period.

Treći pristup se odnosi na one indikatore koji pokrivaju samo onaj deo posmatranih pojava koje ostaju van okvira merenja zvanične statistike. Ovaj tip indikatora se može naći u oblastima u kojima pojave nemaju zajedničku jedinicu mere kao što su socijalne statistike, kao što su zdravstvo, obrazovanje, pravosuđe; statistika životne sredine ili novi fenomeni, kao što su globalizacija, konkurentnost i informatičko društvo. Po ovom pristupu pojam indikator se koristi za nešto šire od onoga što se stvarno meri.

Četvrti pristup se odnosi na takozvane sintetičke indikatore. To su kompozitne mere sastavljene od individualnih indikatora u cilju pružanja jednostavne slike o složenom kompleksu indikatora ili statističkih podataka. Pri tom se koriste različiti metodi ponderisanja.

10.9. Pregled ruralnih indikatora

Izbor indikatora. Kada se jednom definišu ruralna područja, ruralni indikatori daju sliku njihovog razvoja na specifičnom segmentu i/ili segmentima. Ovo se javlja kao posledica obnovljenog interesa za ruralni razvoj koji je stvorio povećanu potrebu za merenjem:

- ruralne situacije, odnosno stanja strukture i problema,
- napretka, trendova i razvoja ove situacije, i
- nivoa blagostanja ruralnog stanovništva.

U procesu izbora indikatora ruralnog razvoja posebna pažnja se mora posvetiti sledećim pitanjima:

- da li su ispunjeni osnovni zahtevi u konstrukciji indikatora,
- koja je specifična dimenzija koju pokriva indikator, i
- da li je ispunjena svrha prikupljanja indikatora u smislu omogućavanja poređenja.

Izbor indikatora u velikoj meri zavisi od tipa politike ruralnog razvoja. U principu se razlikuju dva osnovna tipa ruralne politike:

- sektorski zasnovan pristup sa osnovnim fokusom na poljoprivredu i
- teritorijalno zasnovan pristup sa širim spektrom posmatranja (zaposlenost, preduzetništvo, obrazovanje, turizam, saobraćaj, informaciono-komunikacione tehnologije itd.).

Konkretan izbor određenog seta indikatora zavisi od političkih pitanja koja su predmet razmatranja, izabrane definicije ruralnog, ali što je i najvažnije, od raspoloživosti statističkih podataka potrebnih za konstrukciju indikatora. Zato nema puno smisla predstavljati jedinstven set indikatora za sve namene, jer je on „pokretna meta“.

Izabrani indikatori ruralnog razvoja se obično grupišu po temama ili oblastima, kako bi opisali posebne dimenzije ruralnosti. Sumarni indikatori, stvoreni kombinacijom pojedinačnih indikatora, mogu takođe pod određenim okolnostima biti korisni u prikazu opšte slike ruralnosti.

Međunarodne organizacije koje se bave ruralnim razvojem, u skladu sa svojim specifičnim nadležnostima i interesovanjima, definisale su svoje metodologije i izabrale posebne skupove indikatora kojima utvrđuju ruralna područja i nivo njihovog razvoja.

Indikatori OECD. Široki spektar OECD indikatora pokriva sve vidove ruralnih interesa i poboljšava razumevanje onih faktora koji imaju uticaja na projektovanje, implementaciju i uticaj ruralne politike. Korisno je, za početak, napraviti razliku između onih tema koju su od opšteg interesa i koje daju neophodnu osnovu za svaku ocenu ruralnih područja i onih više specijalizovanih tema za koje je potrebna detaljnija analiza.

OECD je uočio sledeće opšte teme koje obuhvataju veliki deo ruralnog razvoja:

- stanovništvo i migracije,
- ekonomska struktura i dostignuća,
- socijalno blagostanje i pravičnost, i
- životna sredina i održivost.

Proces izbora indikatora zasnovan je na tri osnovna principa: važnosti, pouzdanosti i realnom prikazu situacije. Baziran je na proceni različitih aspekata kao što su:

- moguće teritorijalne razlike,
- pogodnost za analizu,
- moć indikatora da opiše odgovarajuću pojavu, i

- dostupnost podataka na nižim nivoima agregiranja.

Jasno je da nijedan indikator ne može da se posmatra izolovano od ostalih. Oni su međusobnom povezani i moraju se zajedno analizirati. Takođe je važno napomenuti da nisu svi indikatori iz osnovnog seta podjednako dostupni. Možemo ih podeliti u tri grupe:

- dostupne u kratkoročnom periodu,
- pogodne za srednjoročne periode, i
- poželjne za duži vremenski period.

Nijedan set indikatora ne može se smatrati konačnim. U zavisnosti od potreba analize i razvoja, kao i od raspoloživosti podataka moguće je pojedine indikatore izostaviti, a nove dodati u listu. Pri tome, stalno treba imati u vidu da se održi balansirani obuhvat navedenih osnovnih oblasti ruralnog razvoja.

Tema 1: Stanovništvo i migracije. Osnovne informacije o teritorijalnoj distribuciji stanovništva su neophodne za svaku ruralnu analizu. Promene u strukturi stanovništva, uslovljene bilo prirodnim priraštajem bilo migracijama, ključni su faktor u oceni kako prošlih tako i budućih trendova ruralnog razvoja. Demografski podaci po polu i starosti daju osnovu za detaljniji opis ili projekciju problema i perspektiva ruralnih područja. Osnovni set indikatora koji se odnosi na stanovništvo i migracije obuhvata:

Gustinu naseljenosti – ovaj indikator se smatra ključnim indikatorom u ruralnoj analizi na OECD nivou. On se koristi kao glavni kriterijum za razlikovanje ruralnih i urbanih sredina. Gustina stanovništva odražava teritorijalne razlike u smislu naselja. Takođe, ovaj indikator ukazuje na teškoće stanovništva pri dobijanju usluga i obezbeđivanju potrebne infrastrukture za obezbeđivanje boljih uslova života.

Promenu stanovništva u okviru teritorije zemlje – daje osnovne informacije za ocenu trendova demografske geografije.

Strukturu stanovništva – podaci o distribuciji stanovništva po polu i starosti daje osnovu za računanje različitih demografskih odnosa.

Domaćinstva – informacije o domaćinstvima su važne za sagledavanje teritorijalnih razlika i razvoja.

Zajednice – Pored podataka o porodicama i domaćinstvima, podaci o učešću stanovništva koja žive u lokalnim zajednicama različitih veličina, mogu obezbediti više detalja za ocenu stepena grupisanja na nižim teritorijalnim nivoima.

Tema 2: Ekonomska struktura i mogućnosti. Obezbeđivanje efikasne ruralne proizvodnje i zaposlenosti je sigurno jedan od glavnih ciljeva politike razvoja ruralnih područja. Tako su podaci o zaposlenosti i dodatnoj vrednosti, ili učešće radne snage i stope nezaposlenosti, ključne varijabile za ocenu stanja i procenu razvoja ruralnih područja. Pored toga neophodni su podaci o produktivnosti i investicijama u cilju obezbeđivanja informacija za planiranje neophodnih strukturnih promena u ruralnim područjima.

Za opis ekonomske strukture izabrani su sledeći indikatori: radna snaga, zaposlenost, učešće sektora, produktivnost i investicije.

Tema 3: Društveno blagostanje i jednakost. Distribucija prihoda po teritorijama je veoma važna sa stanovišta ruralne politike. Ipak, dispariteti u društvenom bogatstvu i jednakost u životnom standardu ne mogu se pravilno proceniti samo u svetlu prihoda. Mora se uzeti u obzir i mnogo drugih aspekata koji opredeljuju kvalitet života. Za opisivanje važnih aspekata društvenog blagostanja i jednakosti izabrani su sledeći indikatori:

- prihod,
- uslovi stanovanja,
- obrazovanje,
- zdravlje i bezbednost.

Tema 4: Životna sredina i održivost. Kvalitet životne sredine je važan resurs ruralnog razvoja. Da bi bio održiv, ruralni razvoj mora da bude osetljiv na promene životne sredine i uticaj tih promena na dalji razvoj područja. Izabrani indikatori za ovu oblast su:

- topografija i klima,
- korišćenje zemljišta,
- područja pod posebnom zaštitom,
- voda i zemljište, i
- kvalitet vazduha.

Kao značajan problem u primeni metodologije i izračunavanju indikatora, OECD navodi problem prikupljanja podataka. U tom smislu neophodno je o ovome nešto opširnije komentarisati.

10.10. Osnovni principi politike ruralnog razvoja

Dosadašnji društveno-ekonomski razvoj kako u zemljama tržišne privrede tako i u bivšim socijalističkim zemljama, pun je primera u kojima su se uslovi razmene između poljoprivrede i nepoljoprivrednih delatnosti, kao i njihovi efekti, vremenom veoma usložili. Kako je agrar po definiciji vezan za ruralna područja, ovakav odnos je ruralnom području vremenom donosio velike nevolje i ograničenja za dalji razvoj. To se pre svega odnosilo na odliv radne snage posmatran i kvantitativno (po broju) i kvalitativno (vitalna i obrazovana radna snaga). Vezano sa tim dolazilo je i do odliva kapitala. Kao rezultat, umesto da se u ruralnim područjima danas vodi politika koja vodi ka uravnoteženom razvoju, kreatori ekonomske politike imaju dodatne zadatke da smanje siromaštvo i što je svojevrsni paradoks, eliminišu glad u ruralnim područjima.

U tom smislu mnogi autori ističu da dolazi do pokretanja starih pitanja na novi način. Činjenica je da u savremenim uslovima nema više mesta za pristup koji je decenijama primenjivan i u kome je razvoj poljoprivrede kao jednodimenzionalni proces predstavljao sinonim za razvoj sela i seoske zajednice, odnosno za ruralni razvoj.

Ruralni razvoj je kompleksna oblast koja pored politike razvoja poljoprivrede, uključuje i druge sektorske politike, zatim strukturne i socijalne politike, kao i sve vrste lokalnih inicijativa koje doprinose razvoju ruralne zajednice. Zato je pre svega neophodno

formulisati smislenu, efikasnu i održivu strategiju ruralnog razvoja, i to u saglasnosti sa sopstvenim razvojnim mogućnostima.

10.11. Polazišta za formulisanje strategije ruralnog razvoja

Uvažavajući razlike koje postoje u socijalnom i kulturnom aspektu života i uključujući razlike u sistemu vrednosti, svaka strategija ruralnog razvoja¹²⁹ koja računa sa održivošću, mora da u sebi sadrži nekoliko kritičnih ciljeva:

1. smanjenje siromaštva,
2. široko rasprostranjeni razvoj,
3. prehrambenu bezbednost porodica i nacije u celini, i
4. održivo upravljanje prirodnim resursima.

Ispunjenjem ovih ciljeva omogućava se neutralisanje infrastrukturnih i ekonomskih razlika između centara, perifernih regiona i lokalnih zajednica. Pritom, kao kompleksna razvojna oblast, ruralni razvoj u svojoj ekonomskoj dimenziji uključuje različite sektore i sektorske politike kao što su poljoprivreda, industrija, sektor malih i srednjih preduzeća, trgovina, turizam i druge uslužne delatnosti. Principe na kojima će se formulisati efikasna i nadasve održiva ruralna politika, moguće je uspostaviti tek nakon što se formuliše odgovarajuća strategija ruralnog razvoja.

Ruralna ekonomija treba da predstavlja integralnu, teritorijalno zaokruženu, seosku privredu koju čini skup brojnih međusobno povezanih delatnosti. Nove potrebe za život, nove navike, novi pogledi na svet i društveni život sve više prisiljavaju stanovnike ruralnih područja na nove oblike života i rada. Oni su u situaciji da participirajući u razvojnim procesima postepeno traže ekonomska, pa i politička sredstva za svoju borbu. Međutim, treba istaći da je u ovakvim procesima, nezaobilazna uloga države, bilo centralne bilo regionalnih ili lokalnih uprava.

Ograničenja postoje na strani korišćenja za sada još uvek relativno limitiranog resursa – stanovnika ruralnih područja, zatim visokovrednih atributa kao što su prirodne lepote, istorijski i kulturni spomenici, kao i vrednosti jedinstvenih fizičkih i drugih karakteristika. Takođe, posebno se postavlja i pitanje kvaliteta života u ruralnim područjima, ruralnog siromaštva, problema intenzivnijeg privredjivanja, i s druge strane, očuvanja životne sredine kao potencijalno atraktivnih karakteristika ekonomske valorizacije ruralnih područja. Sva ova ograničenja predstavljaju ozbiljnu prepreku u definisanju i sprovođenju strategije ruralnog razvoja, a samim tim i ruralne politike. Zbog toga je neophodno uložiti napor na izgradnji savremenog koncepta integralnog ruralnog razvoja, primerenog određenoj zemlji i po uzoru na razvijene zemlje, a pre svega, Evropsku uniju.

¹²⁹ Koncept ruralnog razvoja se sve do nedavno bazirao na egzogenom modelu koji naglašava potrebu za modernizacijom ruralnih područja. Preovlađujuće mišljenje je bilo da ruralna područja zaostaju za urbanim centrima usled fizičke udaljenosti, loše pristupačnosti i karakterističnog tradicionalnog socio-ekonomskog i kulturnog sistema vrednosti.

Osnovna polazišta za tako nešto se mogu grupisati u nekoliko osnovnih:

1. Pristup ruralnom razvoju ima svoja ograničenja u dosadašnjem razvoju koji se temelji na naglašenom sektorskom, a ne na integralnom konceptu, što se najbolje vidi iz brojnih neusklađenih akcija resornih ministarstava i drugih državnih institucija;
2. Zakonski interregnum. Još uvek nisu doneti jedinstveni zakonski propisi koji bi suštinski regulisali problematiku ruralnog razvoja;
3. S prethodnim ograničenjem je u direktnoj vezi i nedostatak jasnog, celovitog i zakonski utemeljenog institucionalnog okvira za sprovođenje ruralne politike, i najzad
4. Nivo decentralizacije koji je trenutno izuzetno nizak, neophodno je stepen decentralizacije postepeno podići na viši nivo.

Neadekvatno praćenje i vrednovanje ulaganja u ruralni razvoj i usmeravanje državnih podsticaja u nerazvijena područja, njihova nedovoljna transparentnost i nekoordiniranost, predstavlja dodatno ograničenje za ocenjivanje efekata državne aktivnosti.

10.12. Koncipiranje politike ruralnog razvoja

Koncipiranje politike ruralnog razvoja na jednoj strani i njena implementacija na drugoj, moraju uspostaviti esencijalnu povezanost sa nagomilanim problemima koji su nastali kao posledica primene neadekvatnih razvojnih politika u dužem vremenskom periodu. Sledstveno, za očekivati je i da politika ruralnog razvoja nije u stanju da u relativno kratkom roku ove nagomilane probleme rešava. Pri tome se same politike, posmatrano prema mogućim oblicima ispoljavanja, mogu okarakterisati kao direktne i indirektne; zatim opšte i pojedinačne; stimulatívne i ograničavajuće; kratkoročne i dugoročne; itd. One se razlikuju i po efektima, jer imaju različiti karakter, pa je dosta teško napraviti njihovu preciznu tipologiju. Naime, nije tajna da manje više, svi instrumenti i mere imaju svoje ekonomske implikacije, pa bi se stoga u svojoj ukupnosti mogle svrstati u grupu ekonomskih mera. Takodje, postoje mere koje su po karakteru administrativne, ali je efekat njihovog ispoljavanja strogo vezan za određenu oblast, na primer uređenje posedovnih odnosa.

Kada se ima u vidu neophodnost uspostavljanja prostorne regionalizacije kao osnove, kako za kreiranje, tako i za implementaciju odgovarajuće politike, mora se istaći da se ruralni prostori nalaze u dinamičkom procesu. Definisane ruralnih regiona je uvek povezano sa ciljem koji se želi postići, a željeni cilj može biti: prvo, teorijsko razmatranje optimalnih struktura delova ruralnog prostora; drugo, empirijska analiza povezanosti i funkcionisanja veza između ruralnih područja – u određenoj državi ili društveno-političkoj zajednici, i mogućnost njihove integracije, i najzad, planiranje i realizacija regionalno-političkih mera u ruralnim područjima koji su predmet intervencije. U tom smislu se ruralni region istovremeno može posmatrati i kao koncept i kao konkretna realnost.

Vremenska dimenzija politike ruralnog razvoja je takođe veoma bitna. Uobičajeno je da se kratkoročnim merama uglavnom deluje na posledice koje nastaju primenom ili odsustvom adekvatnog razvojnog koncepta. Nešto je drugačija dinamika ako se žele rešavati uzroci neadekvatne teritorijalne distribucije efekata koncepta integralnog

ruralnog razvoja, odnosno, razvojne politike uopšte. U tom slučaju se moraju primenjivati instrumenti i mere ruralne politike koji imaju dugoročan, odnosno stabilizirajući karakter.

Iz svega proizilazi da ukoliko se želi formulisati i implementirati efikasna ruralna politika, neophodno je snimiti postojeće stanje, zatim definisati strategiju u okviru koje je potrebno odgovoriti na pitanje šta predstavlja ruralni razvoj i opredeliti zašto on takav kakav jeste, predstavlja područje intervencije za ruralnu politiku?

Politika ruralnog razvoja je dugo predstavljala sektorsku politiku sa poljoprivredom u njenom fokusu. S druge strane, politika ruralnog razvoja predpostavlja teritorijalni koncept, pa je neophodna regionalizacija ruralnih područja na osnovu koje bi se diferencirale pojedine politike ili integrisana politika u celini. To potvrđuje iskustvo zemalja OECD. Naime, teritorijalni koncept je od posebnog značaja s obzirom da su pojedini regioni u situaciji da se stalno porede. Dakle, od značaja su prostorne razlike u problemima i perspektivama, šanse i opcije za razvoj, ali i ograničenja. Ruralna politika je i multisektoralni koncept u koga su uključeni demografski, ekonomski, društveni i ekološki aspekti. U tom smislu od značaja je međusektorski odnos, horizontalna integracija aktivnosti i politika. Konačno, politika ruralnog razvoja predstavlja i dinamički koncept, jer se odnosi na kratkoročne, srednjoročne i dugoročne promene i prilagođavanja u tehnologiji, ekologiji, ekonomiji i društvu. Otuda su ruralni indikatori ti koji obezbeđuju informaciju i osnovu za ocenu nivoa koji se u razvoju postiže na određenom segmentu ili kada je u pitanju kompozitni indikator, nivoa ruralnog razvoja koji se na određenom regionu postiže u celini.

Dosad formulisane opcije u pogledu reformisanja sistema upravljanja i planiranja ruralnim razvojem sadrže veći broj mogućnosti. One među njima koje su najviše razrađene i sadrže i istraživanje, barem u rudimentarnom obliku, predstavljaju vezu između alternativnih modela i raznih "scenarija budućnosti". Okosnicu povoljnijih scenarija čine:

- Izgradnja moderne i demokratske ("razvojne") postsocijalističke države,
- Stvaranje demokratskih regionalnih i lokalnih koalicija,
- Razvijen privatni sektor i saradnja ("partnerstvo") između svih oblika vlasništva, kao i
- Razvijene institucije i mehanizmi socijalno-tržišne privrede.

Nasuprot tome, nepovoljni scenariji obuhvataju:

- Produženo trajanje "predmoderne" države,
- Slabe regionalne koalicije,
- Rast "divljeg/nekontrolisanog" tržišta, kao i
- Sprovođenje jednostrane i nepravedne privatizacije.

O tome na koji način će ubuduće evoluirati ruralna problematika može se govoriti samo hipotetički. Za to su svakako od značaja ranija iskustva. Međutim, posebno u bivšim socijalističkim zemljama, njima ne treba dati preveliki značaj. Činjenica je da postoji istorijski "presedan" koji sačinjava "prelaz od socijalizma ka kapitalizmu". U njemu su dominirale etnički i kulturno "obojene" ruralne inicijative, mahom preko odgovarajućih partijsko-političkih afilijacija, a registar reakcija centralnih vlasti bio je relativno

ograničen. Pod pretpostavkom da će procesi političke pluralizacije i demokratizacije, procesa privatizacije i izgradnje tržišnih institucija i mehanizama postepeno jačati, što za sada nije slučaj, moguće je očekivati razuđeniju paletu inicijativa na obe strane. Sami instrumenti politike ruralnog razvoja za postizanje ciljeva bi se mogli sistematizovati kao:

- Regulatorni,
- Institucionalni,
- Ekonomsko-finansijski, i
- Obrazovanje i informisanje javnosti

Politika ruralnog razvoja mora računati i sa činjenicom da ruralna područja ne predstavljaju samo problem. Ona takođe pružaju šanse i mogućnost da se doprinese ukupnoj konkurentnosti privrede, na primer kroz rast mikro i povećan broj ženskih preduzeća. Obezbeđenje infrastrukture (transportne, telekomunikacione, vodosnabdevanja i kanalizacije, energije i gasa itd.) i stimulisanje razvoja ljudskog – društvenog kapitala definitivno obezbeđuje pozitivne efekte na planu ruralnog razvoja.

10.13. Područja intervencije ruralne politike

U većini zemalja sa izraženim ruralnim problemima do sada nije urađena posebna metodologija ruralnog razvoja, niti je prema postojećim metodologijama vršena zvanično klasifikacija ruralnosti. Zbog toga je u samom startu izgradnje koncepta ruralnog razvoja i sprovođenja ciljeva zacrtanih u ovom smislu, neophodno definisati ruralni prostor kao i indikatore ruralnosti na različitim nivoima posmatranja, odnosno na nacionalnom, regionalnom i nivou opštine. Nakon toga je neophodno pratiti dinamiku razvoja i uspostaviti diferenciranu politiku vezanu za pojedinačne probleme koji se javljaju u pojedinim razvojnim fazama.

Kao osnovna područja intervencije politike ruralnog razvoja svakako se mogu navesti sledeća:

1. Stanovništvo i zaposlenost kao motor ruralnog razvoja;
2. Trendovi deccentralizacije;
3. Preduzetništvo i kreiranje radnih mesta u ruralnim područjima;
4. Proizvodnja i usluge kao stubovi ruralnog razvoja;
5. Poslovna saradnja industrijskog sektora;
6. Odnos industrijske strukture prema karakteristikama ruralnih područja i urbanih centara;
7. Sektorski miks i teritorijalna dinamika;
8. Obrazovanje i zapošljavanje u ruralnim područjima;
9. Uloga turizma i poljoprivrede;
10. Značaj komunikacija;
11. Značaj informacionih tehnologija za razvoj, i
12. Standardi usluga u ruralnim područjima.

Posebno je značajno istaći da se kao novi pravci u ruralnom razvoju ističu međuregionalna saradnja praktično na svim aspektima, od pravnih i institucionalnih do ekonomskih i onih koji su vezani za zaštitu životne sredine. Zato je neophodno izgrađivati

modele koordinirajućih politika. Takvu orijentaciju podržava OECD i EU kroz različite programe. Kao mere za manje razvijena ruralna područja koje su predložene i usvojena na bazi zajedničkih akcija zemalja i regiona ističu se: pošumljavanje, trening, ostale mere u šumarstvu, investicije u poljoprivredne farme i domaćinstva, rano penzionisanje, unapređenje prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda, diversifikacija poljoprivrednih aktivnosti. Kao manje uspešne mere se pominju finansijski inženjering i obnavljanje poljoprivrednog potencijala.

Osnovne mere razvoja i istraživanja ostvaruju sledeće učešće:

- Agro-ekološka plaćanja,
- Modernizacija poljoprivrednih gazdinstava,
- Podsticanje osamostaljivanja mladih farmera,
- Stvaranje dodatne vrednosti vezano za poljoprivredne i šumarske proizvode,
- Plaćanje farmerima u područjima sa ograničenim mogućnostima za razvoj,
- Trening i informacione aktivnosti,
- Implementacija lokalnih strategija razvoja,
- Učešće farmera u šemama za poboljšanje kvaliteta hrane,
- Tehnička pomoć,
- Diverzifikacija u nepoljoprivredne delatnosti,
- Konzervacija i unapređenje ruralnog nasleđa,
- Razvoj i kreiranje novih biznisa,
- Korišćenje savetodavnih usluga.

Ovakva šema je veoma značajna radi upoznavanja sa politikom EU koju sledimo i na osnovu koje obezbeđujemo svoje učešće u projektima i programima, a time i u predpristupnim programima. S druge strane, ona je dovoljno instruktivna i obezbeđuje potencijalnu osnovu koja se može eksploatirati imajući u vidu stanje, probleme, ograničenja i šanse za dalji efikasniji ruralni razvoj. Naravno, ova osnova je i značajna za drugu i ostale faze ovoga projekta s obzirom da će u narednim godinama na bazi regionalizacije ruralnih područja po različitim indikatorima biti kreirana politika ruralnog razvoja.

Kreatori i implementatori ruralne politike moraju imati u vidu kada koncipiraju, projektuju i implementiraju ruralni razvoj. Država je ta koja kreira potreban ambijent i promovise orijentaciju na odgovarajući koncept razvoja. Regionalna i lokalna participacija je od ključnog značaja. Međutim, za to je neophodan određeni stepen decentralizacije i spuštanja razvojne politike na regionalni i lokalni nivo. U tom procesu, država je ta koja bi trebalo da propiše pravila igre, pripremi niže nivoe upravljanja koji u dosadašnjem periodu nisu imali ovakve ingerencije da se brzo i efikasno organizuju u kreiranju i dinamiziranju sopstvenog razvoja. Oni moraju da traže promene, reaguju na njih – prate ih i ocenjuju a zatim da ih koriste.

10.14. Geneza koncepta ruralnog razvoja u Republici Srbiji

Okosnicu u rešavanju ovak definisanih problema svakako je moguće naći u širokoj društvenoj angažovanosti i angažovanju države na određenom stepenu decentralizacije društvenog i ekonomskog sistema i na tim osnovama programiranom – strateškom planiranju razvoja ruralnih područja – lokalnih zajednica. U odgovoru na ovo pitanje neophodno je istaći značaj planiranja u svetlu permanentno vodjenih rasprava o redefinisaniu pojma razvoja, zatim, u uslovima postojanja široke lepeze potencijalnih razvojnih područja¹³⁰, i konačno, njegov značaj u uslovima veoma razgranatih funkcija države. Takođe, neophodno je da se ukaže i na stepen međuzavisnosti i komplementarnosti koja se ostvaruje u trouglu koji se obeležava kao tržište - planiranje - ekonomska politika, a svakako poseban aspekt predstavlja i segment organizovanosti privrede i društva, odnosno institucionalnu organizovanost.

Planiranje u našoj zemlji je u proteklim decenijama, praktično od Drugog svetskog rata na ovamo, bilo ne samo važan deo sistema, već možda i najistureniji faktor i snaga ekonomskog, političkog i svakako ideološkog delovanja. Ono je uslovljavalo karakter i modalitete društva koje se izgradjivalo. Umesto intervencije države koja bi posmatrano dugoročno, korigovala laissez-faire pristup i usmeravala mehanizam »nevidljive ruke« o kome je svojevremeno pisao Adam Smit, u praksi je permanentno ostvarivano administriranje makroekonomskim tokovima u bimodalnoj privredi. Već sama ta činjenica, upućuje na zaključak da je planiranje nužno transformisati saglasno novim promenama i okolnostima. Međutim, postavlja se pitanje, koji je smer, dubina i poželjni domet takvih promena?

Posledice primenjivanog sistema planiranja su očite i umesto toga, danas se slobodno može sugerisati pristup koji treba da redefiniše pojam razvoja i planiranja u saglasnosti sa poželjnim usmeravanjem privrednih i ukupnih društvenih tokova. Neophodnost izgradnje novog pristupa je neminovna i on mora biti u saglasnosti sa temeljnim identitetom društva, odnosno budućom orijentacijom zemlje, ali mora ići u korak i sa dostignućima koje su na ovom segmentu ostvarile zemlje sa razvijenim tržišnim privredama.

Praćenje novijih međunarodnih iskustava u oblasti regionalnog razvoja i planiranja dovode nas do zaključka da se nekada veoma zastupljeno indikativno planiranje postepeno transformisalo u oblik označen kao strateško strukturalno planiranje na lokalnom nivou. Takvo planiranje kao sastavni deo tzv. "Glocal-nog"¹³¹ pristupa regionalnom razvoju i razvoju uopšte je veoma zastupljeno u mešovitim ekonomijama i integracijama zemalja. Ove grupacije su se vremenom morale orijentisati na planiranje kao element od značaja za tržište koje ima attribute »organizovanog tržišta« ili »humanizovanog tržišta«.

¹³⁰ Najznačajnija razvojna područja predstavljaju: međunarodna razmena, proces industrijalizacije, tehnološki razvoj i diseminacija, privredni sektori, odnos između nacionalizacije i transnacionalizacije razvoja, regionalni razvoj, lokalni razvoj, ruralni razvoj, razvoj životne sredine, održivi razvoj, kulturni razvoj, razvoj ljudskih sloboda, itd.

¹³¹ Pristup poznat u praksi kao hibridni model – kombinacija Globalnog i Lokalnog pristupa razvojnim tokovima.

Imajući u vidu sve navedeno, neophodno je kao prvi element vrednosti istaći subjekat razvoja i razvojni ideal. Polazeći od toga, strateško akciono planiranje na lokalnom nivou treba da respektuje sledeće faktore:

- Nacionalne ciljeve kojih ne treba da bude mnogo, ali moraju da budu jasno koncipirani;
- Potrebu da se akutni problemi rešavaju;
- Neophodnost da se obezbedi realizacija naučnih/praktičnih mogućnosti, a ne da se ceo koncept bazira na konceptu da se samo unapređuje proizvodnja;
- Neophodnost da se društvo decentralizuje kako bi se obezbedile jake lokalne istraživačke grupe.

Istovremeno, sa strane eksternih uticaja, neophodno je istaći da će u budućnosti presudan uticaj na pravce razvoja, dinamiku i konkurentnost i na lokalnom nivou imati:

- strategije multilateralnih saveza država,
- strategije pojedinih zemalja i grupa zemalja,
- strategije velikih poslovnih grupa, naročito transnacionalnih korporacija,
- tehnički progres uopšte, naročito u istraživački intenzivnim granama,
- struktura tražnje na tržištima pojedinih zemalja i regiona, i
- relativni odnos faktora u radno i kapitalno-intenzivnim granama industrije,

Dakle, neophodno je istaći da odgovarajuća priprema i prosvećeni pristup planskoj funkciji na lokalnom nivou predstavlja garanciju za efikasan sistem tržišne privrede i njenu dugoročnu makroekonomsku stabilnost.

10.15. Regionalizacija kao osnova za ruralni razvoj

Posmatrano sa aspekta regionalizacije određenog prostora, treba istaći da je praktično veoma teško sumarno i sveobuhvatno oceniti njegov ekonomsko – geografski potencijal, istaći njegove prednosti i uočiti nedostatke. Na to svakako utiču prirodni i društveno-ekonomski faktori razmeštaja. Njihov manji ili veći uticaj u pojedinim slučajevima je u dosadašnjem periodu uslovljavao regionalizaciju koja je u sebi sadržavala elemente više statičkog pristupa. Pritom je logično da su se klasifikacije ograničavale na izbor obeležja koja su jednaka u svim tačkama posmatranog prostora i na osnovu toga su kreirani homogeni ruralni rejoni. S druge strane, posmatrano suštinski, za dostizanje koliko toliko prihvatljivog stepena uniformnosti izabranih područja, neophodno je bilo ustanoviti i usvojiti odgovarajući metodološki obrazac.

10.16. Strateško akciono planiranje na lokalnom nivou

Strateško planiranje u osnovi počiva na želji i potrebi da se na lokalnom nivou vrši odgovarajuća promena i da se u kvalitativnom i kvantitativnom pristupu na srednji i duži rok ostvaruje rast i razvoj, a da se u dovoljno dugom vremenskom periodu koji obuhvata čitav niz generacija obezbedjuje evolucija i sukcesija umesto revolucije i stalnog

otpočinjanja razvojnih procesa iz početka. Usled toga, strateško planiranje kao uostalom i svaka druga praksa planiranja zahteva dva osnovna preduslova:

- adekvatnu institucionalnu osnovu koja uspostavlja medjusobne odnose svih aktera – zainteresovanih strana u okviru određene zajednice – zajedničke arene, i
- odgovarajući fond profesionalnog znanja koje obezbeđuje lokalnim učesnicima na različitim nivoima da doprinesu kreiranju efikasnih akcionih programa u kojima su promašaji unapred eliminisani, a greške unapred zaobidjene.

Strateško akciono planiranje na lokalnom nivou mora biti tako metodološki postavljeno da je u stanju da pruži odgovore na važna razvojna pitanja. Jedna od prihvaćenih i često korišćenih definicija u projektima je sledeća: “Strateško planiranje je stematski proces u kome lokalna samouprava zajedno sa lokalnim poslovnim subjektima i građanima, utvrđuje značajna pitanja i postavlja realne ciljeve, zadatke i strategije za rešavanje tih pitanja. Strateško planiranje se, na primer, može koristiti za planiranje privrednog razvoja ili kapitalnih ulaganja.”

Planiranje nije ad hoc funkcija već proces koji je sistematski, kontinualan i cikličan. To znači da se mora vršiti u redovnim intervalima i time postati rutinska funkcija u radu lokalne samouprave.

Planiranje je složen proces u koji su uključeni svi relevantni subjekti lokalne zajednice:

- Lokalne vlasti,
- Građani i grupe građana,
- Javna preduzeća, i
- Preduzeća.

Planiranje je sredstvo upravljanja kojim se rešavaju potrebe i problemi sa kojima je suočena lokalna samouprava. Kao takvo može se koristiti za rešavanja pitanja kapitalnih ulaganja, javnih usluga i budućeg privrednog razvoja.

Koji su preduslovi neophodni za početak procesa strateškog planiranja? Pre svega, neophodno je odgovarajuće okruženje – političko, pravno i privredno a pogotovo:

- Dovoljno široka i jasna ovlašćenja nad lokalnim resursima za uspešno strateško planiranje na lokalnom nivou;
- Razumevanje okvira u kome treba da se odvija strateško planiranje, a naročito spremnost da se prihvate ili izvrše neophodne izmene lokalnih okvira za pravilnu realizaciju procesa;
- Saglasnost u definisanju ciljeva - konačan cilj i najbitniji delovi procesa moraju biti sasvim jasni učesnicima i moraju biti prezentovani javnosti;
- Spremnost zvaničnika, odnosno onih koji odlučuju na saradnju i timski rad u lokalnoj samoupravi i celokupnoj zajednici;
- Zvaničnici moraju imati viziju, uverenje i političku hrabrost da reaguju na kolektivne predloge ostalih;
- Mora postojati volja da se uzimaju u obzir mišljenja poslovnih i političkih subjekata, vlasti i javnosti, kao i da se uspostavi saradnja izmedju pomenutih strana;

- Mora postojati razumevanje načina na koji se vodi proces strateškog planiranja, naročito od strane rukovodilaca procesa;
- Lokalno osoblje i predavači koji znaju kako se vrši strateško planiranje i koji poznaju materiju: planiranje kapitalnog razvoja, odnosno ekonomskog razvoja i budžetiranja;
- Dostupnost informacija neophodnih za proces strateškog planiranja - oni koji rade na realizaciji procesa su ti koji prezentuju informacije, i
- Utvrđivanje potreba za obezbeđivanjem pomoći sa strane.

Ovi preduslovi ukazuju na neophodnost dobre pripreme, odnosno promišljenog postupka i od strane lokalne zajednice unapred pripremljenog, ograničavanog i standardizovanog postupka.

Kako se vrši strateško planiranje na lokalnom nivou? Izabrano rukovodstvo opštine, uz pomoć imenovanog rukovodstva treba da razvije proces strateškog planiranja i utvrdi šta će postati deo strateškog plana upravljanja, a šta ne. Imajući ovo na umu, mora se uzeti u obzir sledeće:

Proces treba prilagoditi lokalnom nivou u svim bitnim aspektima: tehnički, politički i kulturološki. To se naročito odnosi na sledeće:

- Proces je potrebno prilagoditi specifičnim lokalnim uslovima i uvažiti mogućnost da postoji nedovoljno poznavanje koncepta procesa strateškog planiranja. Takođe je potrebno razjasniti svu terminologiju vezanu za strateško planiranje;
- Proces treba strukturirati tako da njegovi očekivani rezultati budu realni i ostvarivi, što znači da ostvarenje ciljeva, zadataka i rezultata bude moguće u okviru datih finansijskih ograničenja opštine;
- Poverenje i razumevanje svih učesnika, uključujući i celokupnu zajednicu, se može postići samo ukoliko strateško planiranje doprinese postizanju neposrednih i svima vidljivih rezultata;
- Proces treba realizovati u fazama, što podrazumeva da su sve faze uključene u planirane aktivnosti, i to:
 1. Razvoj misije i vizije,
 2. Definisane ciljeva i zadataka,
 3. Obuka i upoznavanje sa procesom (ukoliko je potrebno),
 4. Obezbeđivanje odgovarajućeg neutralnog, svima prihvatljivog prostora za održavanje sastanaka tima za strateško planiranje,
 5. Faza prikupljanja informacija, uključujući i analizu prednosti, slabosti, mogućnosti i izazova projekta, kao i procenu raspoloživih sredstava (lokalnih i spoljašnjih),
 6. Utvrđivanje raspoloživih alternativa,
 7. Utvrđivanje prioriteta i donošenje odluka uz učešće javnosti, i
 8. Redovno informisanje javnosti o rezultatima i fazama implementacije.

Kako učiniti proces održivim? Od suštinskog je značaja izbegavati situacije u kojima proces strateškog planiranja postaje teorijska vežba bez uticaja na stvarni život ili samo “jednokratni pokušaj” bez planova da se realizuje u budućnosti. Neki od ključnih elemenata i/ili svojstava procesa na koje je potrebno posebno obratiti pažnju kako bi se izbegao koncept “jednokratnog pokušaja” su sledeći:

- Svi lokalni učesnici moraju biti uključeni u proces od samog početka,
- Proces mora biti transparentan i javnost upoznata sa informacijama,
- Proces se ne sme odvijati ad hoc, mora se zabeležiti i detaljno opisati za potrebe buduće primene,
- Struktura i procedure procesa se moraju redovno uspostavljati,
- Veoma je važno da učesnici načine poseban napor da bi se postigao uspeh u prvom pokušaju implementacije procesa,
- Tokom implementacije i na kraju procesa lokalna samouprava treba da vrši ocenu odvijanja procesa i predvidi neophodne izmene za buduće implementacije,
- Proces treba da ima međunarodnu podršku, kao i podršku lokalnih stručnjaka, u cilju širenja ideja i iskustava stečenih tokom procesa, drugim subjektima i lokalnim samoupravama,
- Vreme i sredstva moraju biti planirana tako da omogućavaju dugoročnost planiranja.

Pitanja za proveru znanja

1. Odnos selo-grad, ruralno urbani konflikt
2. Poimanje sela i seljaštva
3. Pojam i značaj ruralnog razvoja
4. Dosadašnja iskustva u ruralnom razvoju
5. Ruralni razvoj i smanjenje siromštva
6. Definisane nivoa ruralnosti
7. Utvrđivanje ruralnih područja – metodologija OECD i EU
8. Definisane i upotreba indikatora
9. Pregled ruralnih indikatora
10. Osnovni principi politike ruralnog razvoja
11. Polazišta za formulisanje strategije ruralnog razvoja
12. Osnovi za koncipiranje politike ruralnog razvoja
13. Područja intervencije politike ruralnog razvoja
14. Geneza koncepta ruralnog razvoja u Srbiji
15. Regionalizacija kao osnova za ruralni razvoj
16. Strateško akciono planiranje na lokalnom nivou

Literatura

1. Atkinson, G. at al. (1997): *Measuring Sustainable Development – Macroeconomics and the Environment*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
2. Bjelica, P. (2000): *Selo Srbije i njegove perspektive*, monografija, Ekonomski Institut, Beograd.
3. Bogdanov N. (2007): *Mala ruralna domćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Beograd.
4. Bryden, J. (2002): *Rural development indicators and Diversity in the EU*, Eurostat Report.
5. EU (2003): *Nomenclature of Units for Territorial Statistics (NUTS)/Local Administrative Units (LAUs)*, European Office for Statistics (Eurostat), Brussels.
6. EU Directorate-General for Agriculture and Rural Development (2007): *Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information*, Brussels.
7. Janković D. (2005): *Perspektive ruralnog razvoja u Srbiji*, zbornik „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“. Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
8. Mendras, H. (1986) *Seljačka društva*, prevod, Globus, Zagreb
9. Milanović, M., Vasiljević, Z., Njegovan, Z. (2006): *Promene u zaposlenosti i strukturi radne snage u evropskoj i srpskoj poljoprivredi*, "Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj – razvoj lokalnih zajednica", časopis Ekonomika poljoprivrede GOD 53 (13-667), Beograd.
10. Nikolić, M., Živanović, J. (2008): *Indikatori ruralnosti i razvojne šanse lokalnih zajednica*, članak, IAUS, Beograd.
11. Njegovan, Z., Pejanović, R. (2009) *Ruralna regionalizacija AP Vojvodine*, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.
12. Njegovan, Z. (1994): *Industrijalizacija sela i poljoprivrede u Srbiji*, časopis Ekonomska misao, br. 1-2, Beograd.
13. Njegovan, Z. (1994): *Osnovni uslovi za efikasniju realizaciju transfera tehnologije u poljoprivredama zemalja u razvoju*, časopis Ekonomska misao, br. 3-4, Beograd.
14. Njegovan, Z. (1997): *Ko će nas hraniti u 21. veku*, zbornik «Ekonomska politika stabilizacije» Ekonomski fakultet, Beograd.
15. Njegovan, Z. (2002): *Report on Rural development in the Republic of Serbia*, World Bank, Washington DC, USA.
16. Njegovan, Z. (2005): *Proces strateškog planiranja razvoja u opštinama Istočne Srbije*, SKGO, Beograd.
17. Njegovan, Z. (2006): *Održivo planiranje i upravljanje lokalnim razvojem*, Ekonomski fakultet, Beograd i Institut za arhitekturu i urbanizam, Beograd.
18. Njegovan, Z., (2006): *Strategic Planning on the Local level as a Factor of Rural development in the Republic of Serbia*, 46th Congress of the European Regional science association, ERSA 2006, Volos, Greece.
19. Njegovan, Z., Bošković, O. (2008): *Izgradnja koncepta održivog ruralnog razvoja u Republici Srbiji i smanjenje siromaštva*, Ekonomski fakultet, Beograd.

20. Njegovan, Z., Zarić, V. (1998): *Prilog za obrazovanje i razgraničenje regiona*, zbornik «Rast, strukturne promene i funkcionisanje privrede Srbije», Ekonomski fakultet, Kragujevac.
21. Njegovan, Z., Zarić, V. (1999): *Savremeni pristup izboru indikatora održivog razvoja*, zbornik «Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja», Niš.
22. OECD (2007): *Rural Households Livelihood and Well-Being, Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income*, The Wye Group Handbook, United Nations, New York and Geneva.
23. Pejanović, R., Njegovan, Z., Tica, N. (2007): *Tranzicija, ruralni razvoj i agrarna politika*, monografija, Ekonomski institut-Beograd, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
24. Pejanović, R. (1983): *Ekonomski faktori ruralnog egzodusa u Jugoslaviji*, Praksa, Titograd, br. 5, str. 189-203.
25. Pejanović, R. (1989): *Socio-ekonomski faktori jugoslovenske deagrarnizacije*, Socijalna politika, Beograd, br. 2-3, str. 77-95
26. Pejanović R. (1995): *Nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede i problem revitalizacije sela*, saopštenje: "Revitalizacija sela", Agroekonomski fakultet (Čačak) i SANU (Beograd), Čačak
27. Pejanović R. (1997): *Neki ekonomski faktori deagrarnizacije*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, br. 102-103, str. 129-137
28. Pejanović R. (2001): *Depopulacija i deagrarnizacija kao ograničavajući faktori razvoja poljo(privrede) Vojvodine*, zbornik radova ("Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja"), Ekonomski fakultet, Niš, str. 337.
29. Pejanović, R., Tica, N., Delić Stanislava (2006): *Organska poljoprivreda kao novi oblik agrobiznisa*, međunarodni naučni skup («Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj I»), Ekonomika poljoprivrede, tematski broj, Beograd, str. 105-119.
30. Popović-Vranješ, A., Pejanović, R., Kecman J., Četijević, D. (2007): *Mesto i uloga košarstva u ruralnom razvoju Republike Srbije*, ("Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj u Republici Srpskoj"), Poljoprivredni fakultet, Istočno Sarajevo, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, Balkanska asocijacija za životnu okolinu, Grčka, Jahorina, str. 560-569
31. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2008): *Aktuelni problemi poljoprivrede i sela Republike Srbije*, Industrija, Ekonomski institut, Beograd, str. 87-99.
32. Pejanović, R., Njegovan, Z., Andrić Nataša (2008): *Društveno-ekonomska regulativa kao osnova ruralnog razvoja u AP Vojvodini*, Agroekonomika br. 39-40, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 17-26
33. Petrović Ž., Samardžija, J., Janković D. (2005): *Rural Development Strategy of Serbia*, Savremena poljoprivreda, Faculty of Agriculture, Novi Sad, Godina LIV.
34. SANU (1992) *Oživljavanje sela*, zbornik radova, Beograd.
35. Segerros, M., Hunt, R., Njegovan, Z. (2001): *Study of the Rural and Agricultural Sector Serbia/Montenegro*, Scandiaconsult Natura, Stockholm, Sweden.
36. Terluin, J. L. (2001) *Rural Regions in the EU – Exploring differences in economic development*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit, Groningen
37. Tomić, D., Njegovan, Z. (1994): *Industrijalizacija poljoprivrede i ruralnih područja u Srbiji*, časopis Privredna izgradnja, br. 3-4, Novi Sad.
38. Zakić, Z. (2007): *Strateški ciljevi ruralne ekonomije u Srbiji i problemi usaglašavanja sa EU*, Beograd.

39. Zakić, Z., Njegovan, Z. (1995): *Osnova za izgradnju strategije, politike i upravljanja ruralnim razvojem*, zbornik, Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, Žabljak.
40. Zarić V. / A. Pinkulj (1998): *Indeks humanog razvoja – teorija, primena i rezultati*, Zbornik: Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja. Ekonomski Fakultet Univerziteta u Nišu, Prosveta, Niš
41. Zarić V. i Mizdrak N. (2000): *Metodologija utvrđivanja regionalnih razlika u Evropskoj uniji*, u zborniku: Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja, Ekonomski fakultet, Niš